

**Revista de
Estudios Miñoráns**

Nº 14-15 | 2016



IEM (Instituto de Estudos Miñoráns)

Redacción e administración:

Aula de Cultura “Ponte de Rosas”

Avda. da feira 10, baixo

Apartado 30, 36380, Gondomar

Tel: 986 360 575

e-mail: direccion@minhor.org

Web: www.minhor.org

| | |
|---------------------------------------|---------------------------------|
| Director: | Xulian Maure Rivas |
| Asesoramento lingüístico: | Miguel Anxo Mouriño |
| Deseño de cabeceira: | Fernando Pol (+) |
| Ilustración da cuberta: | Lula Goce |
| Fotografías: | Dos autores e do arquivo do IEM |
| Deseño da capa: | Xosé Manuel Fachal |
| Deseño interior e maquetación: | Juan Chamorro |

Imprime: Sacauntos. Santiago de Compostela

ISSN 2340-2644

Depósito Legal: 117-2016



Revista de Estudos Miñoráns é unha publicación anual do IEM

As opinións dos artigos non reflicten necesariamente as do Instituto de Estudos Miñoráns e son responsabilidade dos autores.

Pódese reproducir total ou parcialmente, sempre que se cite a procedencia.

Índice

| | |
|--|----|
| NOVO LOGOTIPO DO INSTITUTO DE ESTUDOS MIÑORÁNS | 7 |
| Mínima xustificación para un novo logo | |
| Fino Lorenzo..... | 9 |
| | |
| ACHEGAS..... | 13 |
| | |
| Miñor: o nome do río de do val | |
| Gonzalo Navaza..... | 15 |
| | |
| O moderno debate sobre a romanización | |
| Gerardo Pereira-Menaut..... | 23 |
| | |
| Viño de Aragón libre de impostos para o mosteiro de Oia (Sentenza en Baiona, 22 de novembro de 1434) | |
| Xulián Maure Rivas..... | 41 |
| | |
| Amor divino e amor mundano: a experiencia das mulleres casadas e das viúvas en relixión. Os “beaterios” e conventos de Galicia nos séculos XV- XVIII Título | |
| Ofelia Rey Castelao..... | 51 |
| | |
| Noticias inéditas da aldea de San Cosme | |
| Anxo Rodríguez Lemos..... | 77 |
| | |
| Frei Manuel M^a Martínez O.P., O baionés defensor de Bartolomé de las Casas | |
| Antonio Valverde Alonso..... | 85 |

| | |
|--|-----|
| O padrón de 1930 do municipio de Tomiño: problemáticas para os estudos da emigración. | |
| Natalia Jorge Pereira | 93 |
| Equus ferus Atlanticus. As burras do monte da Serra da Groba | |
| Xilberte Manso | 107 |
| Os fentos do Val Miñor | |
| Alfredo López Fernández | |
| Afonso Rodríguez González | |
| Xosé Ramón García Martínez | 137 |
| ESPECIAL ARTE | 175 |
| Tempo fuxitivo | |
| Lula Goce..... | 177 |
| O MEU VAL MIÑOR | 183 |
| Torrente Ballester, fantástico realista | |
| Ramón Chao..... | 185 |
| 3+3 | |
| Anxo Ratel | |
| Fino Lorenzo..... | 189 |
| As cruces da Volta dos Nove | |
| Un poema visual antifascista | |
| Xosé María Álvarez Cáccamo | 197 |
| Poemas da Mariña de Miguel Anxo Mouriño | |
| Marta Dacosta Alonso | 203 |
| Obradoiro de creación literaria Victoriano Taibo: | |
| Desenvolvendo o nobelo | |
| Marta Dacosta Alonso | 209 |
| AS NOVAS DO IEM | 215 |
| CATÁLOGO DE COLABORADORES E COLABORADORAS | 229 |

NOVO LOGOTIPO DO IEM

- *Mínima xustificación para un novo logo*

Mínima xustificación para un novo logo

FINO LORENZO



Moitas cousas sucederon nestes quince anos de vida do IEM, unha comunidade cultural moi activa que se define no traballo desinteresado e o compromiso co lugar. Quince anos nos que desenvolveu con acerto todo tipo de prácticas ligadas á recuperación e posta en valor do patrimonio material e inmaterial do Val Miñor, ademais de dar entrada a novas xeracións de socios e membros colaboradores, acadar unha sede estable e ampliar as súas actividades á rede, amosando a dimensión universal dun labor inscrito no ámbito local.

A idea de renovar o logo non é nova, pois leva anos asomando nas conversas a conta dun folleto impreso, unha charla divulgativa ou calquera outra actividade. En todo caso era menos un problema de imaxe como de falta de criterios ou protocolos no seu uso. E cando o IEM estableceu a súa sede en Gondomar, na Aula Ponte de Rosas, esas carencias fixéronse visibles. Así, dende esa lóxica multidisciplinar que define as súas actividades, axiña foi evidente a necesidade dun novo logo que, ademais de presidir e asinar proxectos e traballos, tentase responder ás moitas cuestións que sobre a imaxe e funcións da institución foron xurdindo nestes últimos anos.

Se cadra vivimos un tempo que estimula a formación de iniciativas que xorden de xeito exponencial aquí e acolá, e abranguen campos, intereses e temáticas moi ricas e diversas. Neste contexto cómpre pensar no IEM como unha referencia inmaterial, estable e aberta, que ofrece visibilidade, apoios, complicidade e compromiso. Así, recoller, acoller, canalizar ou fomentar son accións que expresan moito mellor, coído, o sentido dos traballos e funcións actuais do IEM. Dese xeito, se aceptamos que a perspectiva crea o marco, podemos pensar nun logo que abandona o aire limpo dos cumes, descende das alturas e bota a rodar pola cunca.

Este é o novo logo do IEM. Se cadra unha imaxe con pretensións icónicas para un tempo dixital. Un logo que, con excepcións, prescinde do título completo, Instituto de Estudos Miñoráns, concepto distante

e anacrónico seica, e vén centrarse só no anagrama. É esta unha decisión avalada pola tendencia global imposta pola comunicación nas redes sociais, mais tamén polo necesario achegamento ao uso cotián e coloquial. IEM. O IEM. Unha idea de síntese formal que se prolonga na unificación de figura e texto, -ler a figura, escenificar o texto- o que lle presta maior visibilidade e presenza, sobre todo no pequeno tamaño e no papel impreso. Lonxe da saturada estética que nos abafa, esta proposta, máis núa e austera, máis atenta ao ritmo, vén defender aquela vella tese pola que o ollo, por razóns de economía e eficacia visual, prefire as formas sinxelas e plásticas que integran continente e contido e provocan a interpretación cómplice na mente do espectador.

- *Miñor: o nome do río e do val*
- *O moderno debate sobre a romanización*
- *Viño de Aragón libre de impostos para o mosteiro de Oia*
- *Amor divino e amor mundano: a experiencia das mulleres casadas e das viúvas en relixión. Os “beaterios” e conventos de Galicia nos séculos XV-XVIII*
- *Noticias inéditas da aldea de San Cosme*
- *Frei Manuel M^a Martínez O.P., o baionés defensor de Bartolomé de las Casas*
- *O padrón de 1930 do municipio de Tomiño: problemáticas para o estudo da emigración*
- *Equus Ferus Atlánticus. As burras do monte da Serra da Groba*
- *Os fentos do Val Miñor*

Miñor: o nome do río e do val

GONZALO NAVAZA

RESUMO

Miñor é o nome do río que drena o val homónimo. É un hidrónimo que dá nome á comarca. Aparece testado dende o século X como Val de Miñor ou como segundo elemento de topónimos compostos. Todas as hipóteses apuntan á orixe prerromana de Miñor, quizais como topónimo replicante de Miño. As testacións documentais redundan dende o século XIII na forma Valle Miñor aínda hoxe viva e regaleguizada como Val Miñor na transición.

PALABRAS CHAVE: Miñor, Val (de) Miñor, Valle Miñor, hidrónimo.

ABSTRACT

Miñor is the name of the river that drains the homonymous valley. In addition, a hydronym that gives name to the region. It appears attested since the 10th century as Val de Miñor or as second element of compound toponyms.

All the hypotheses point to the pre-Roman origin of Miñor, perhaps as a replication of Miño.

From the 13th century the documentary attestations insist on the form Valle Miñor, alive nowadays in its Galician version, Val Miñor, recovered in the "transición" of 1976.

KEY WORDS: Miñor, Val (de) Miñor, Valle Miñor, hydronym.

Igual que sucede coa denominación doutros territorios históricos como *Limia*, *Deza* ou *Xallas*, o nome desta terra (*terra de Mineor*, a.1142; *terra de Minor*, a.1179) coincide co nome do seu río principal. O valor hidronímico é sen dúbida o orixinario: o nome do río pasou a aplicarse tamén á comarca e non ao revés. Desde o século XIII a antiga *Terra de Miñor* comeza a denominarse nos documentos tamén *Val de Miñor*, como veremos. O sintagma *de Miñor* usouse igualmente como segundo elemento de topónimos compostos para referirse ás poboacións ou demarcacións situadas no val: a vila e porto de *Baiona de Miñor*, a parroquia de *Santa Cristina de Miñor* (hoxe Santa Cristina da Ramallosa), o señorío de *Gondomar de Miñor* ou a parroquia e partido de *Parada de Miñor*. A esta parroquia de Parada fai referencia a atestación máis antiga que posuímos do hidrónimo: *Parata in ripa de Minor* a.915, onde o grafema <n> corresponde xa a unha nasal palatal /ɲ/ na fala, igual ca outras grafías da documentación posterior en latín e romance como *Mineor*, *Minnor*, *Mignor*, *Mior* etc.

Desde polo menos o século XVII o río Miñor consta nalgunhas fontes, especialmente cartográficas, como río *da Ramallosa* (*Río de la Ramallosa*, *Río de Ramallosa*) na súa desembocadura no esteiro da Foz, coñecida tamén como *Foz da Ramallosa*. Esta denominación alternativa do tramo final do río é irradiación do nome da *Ponte da Ramallosa*, construída no século XIII como parte das infraestruturas viarias promovidas desde Tui polo dominico Pedro González Telmo, San Telmo. A importancia e celebridade desta ponte medieval sobre o río Miñor, cargada ata hoxe de tradicións orais e vinculada a lendas e ritos de fertilidade, provocou unha expansión do topónimo, que pasou a aplicarse tamén a outros accidentes xeográficos inmediatos, incluídas as dúas parroquias unidas pola ponte: os nomes de *Santa Cristina de Miñor* e *San Pedro de Filgueiras* conviviron ata o século XVI cos de *Santa Cristina da Ramallosa* (polo menos desde 1528) e *San Pedro da Ramallosa* (atestado en 1544) ata que finalmente se impuxeron estes últimos. Non foi propiamente unha retoponimización, pois só mudou o segundo elemento do composto, de uso exclusivo en rexistros formais, xa que en ambos os casos o nome principal era o haxiotopónimo, coincidente coa advocación. *Ramallosa* é un adxectivo feminino derivado de *ramallo*, *ramalla* (e este de *ramo*, *rama*), relativo á ‘vexetación’ ou á ‘leña miúda’, un fitotopónimo (Navaza 2006: 461) de orixe latina ou romance, que naceu cando o nome de *Miñor* xa tiña moitos séculos de antigüidade.

Aínda que en moitas fontes se lle atribúe ao curso do río Miñor unha lonxitude de 16 km desde o seu nacemento no norte da Serra do Galiñeiro, na parroquia viguesa de Zamáns, ata a desembocadura na Foz, esa medida inclúe tamén o seu principal afluente, chamado hoxe *Río de Zamáns*. Ao Miñor propiamente dito correspóndelle só a metade dese curso, e tanto no uso local coma na cartografía e na rotulación viaria actuais só recibe o nome de *Miñor* o río resultante da confluencia do río de Zamáns co río das Rasas a carón da Paradela, no núcleo urbano de Gondomar. Na documentación medieval, non obstante, o nome de *Miñor* aplicábase tamén ao actual río de Zamáns, isto é, designaba o curso enteiro, desde a Serra do Galiñeiro ata o mar. Así se constata a comezos do século XII na demarcación medieval do couto de Vilaza, outorgado pola raíña Urraca e o seu esposo Raimundo de Borgoña; nela chámase *Miñor* o río que pasa pola zona coñecida aínda na actualidade como *O Pego Negro*, a carón da estrada que une Gondomar con Vincios: *ad flumen Minoris ubi dicunt Pelagum nigrum* (a.1106). Non sabemos cando se perdeu ese uso, pero no século XVIII xa estaban consolidadas as

denominacións de hoxe: no Catastro de Ensenada (1753) o río chámase *Río de Zamáns* nese mesmo lugar: *otro al sitio Pego negro (...) muele con agua corriente del expresado rrio de Samanes* (a.1753, CME, Vincios, Interrog. 17^a).

O hidrónimo *Miñor* ten orixe prerromana. É o habitual na hidronimia, especialmente a que denomina ríos de certa importancia, que polo regular conservan os seus nomes prehistóricos. Nas atestacións medievais en latín do nome deste río pode haber coincidencia homográfica co adxectivo latino *mīnōr*, ōris ‘menor’, pero debemos desbotar a posibilidade de que sexan a mesma palabra. Tanto o resultado actual *Miñor* como a constante presenza de *i* na primeira sílaba en todas as atestacións medievais esixen un étimo con *ī* longo, e o dese adxectivo latino era breve (de aí o resultado en *e* de *menos* ou *menor*); ademais, a propia sintaxe desas atestacións, co hidrónimo en xenitivo ou con preposición (*flumen Minoris* a.1106, *riuum de Minor* a.1149) non se corresponde coa esperable se se tratase dun adxectivo latino. A vogal tónica de *Miñor* realízase hoxe maioritariamente con *o* aberto /ɔ/, o que podería levar a supoñer un étimo con /ō/ breve, pero nese contexto fónico o topónimo tamén pode proceder dun étimo con *ō* longo.

Véñse aceptando comunmente entre os especialistas que o hidrónimo *Miñor* ten relación etimolóxica co nome do río *Miño*, o principal dos ríos galegos, do que só se diferenciaría pola súa terminación *-or*. Para *Miño*, documentado como *Minius* nas fontes clásicas, propuxéronse moi variadas etimoloxías, examinadas por Moralejo Álvarez (2004: 203-216 e 2007: 257-279). Hans Krahe (1949-1950: 256 e 1964: 98) incluíu o nome do Miño, xunto cos doutros ríos de Europa (galo *Moenus*, hoxe *Main*, inglés *Meon*, irlandés *Maín*, *Maoin*, polaco *Minia* e *Mianka*, lituano *Minija*, italiano *Mignone*...) como representantes dun antigo tema hidronímico formado mediante un alongamento nasal a partir da terceira das raíces indoeuropeas **mei-* establecidas por Pokorny (IEW 710.3), a que significa ‘camiñar, ir’. Desde entón, esa é a etimoloxía máis aceptada: *Mei-n-io* > *Min-io* > *Miño*. Carlos Búa, non obstante, advirte que o *Minius* con que aparece o hidrónimo galego nas fontes clásicas podería ser a latiniización dunha forma indíxena **Mni(o)*, explicable tamén a partir da raíz indoeuropea **ab-* (IEW 1) ‘auga’ (apud Moralejo Álvarez 2007: 278). Sexa como for, non parece haber dúbida da orixe indoeuropea do nome do Miño. Krahe advirte que a dispersión xeográfica dos hidrónimos da raíz **mei*, localizados en áreas célticas, itálicas e eslavas, obriga a supoñelos pertencentes ao máis antigo estrato indoeuropeo, o que el denominou *alteuropäisch*, paleoeuropeo.

Polo que respecta á terminación *or*, que diferencia *Miñor* de *Miño*, non parece haber dúbida de que se trata dun sufixo. Villar Liébana ten explicado moitos topónimos prerromanos en *or* e *ur* da península e de fóra dela a partir dun elemento hidronímico que remonta á raíz **ūra* ‘auga’ (Villar 2000: 191-208), o que levaría a considerar como compostas, e non derivadas, as formas en que está presente. Con todo, debemos desbotar para *Miñ-or* esa posibilidade, pois ao estar a vogal dese elemento en posición tónica esperaríamos un resultado en *-ur* que se contradí con todas as atestacións antigas de *Miñor*. A terminación *or* ha de ser, xa que logo, un sufixo. Desbotado o ōr latino e o seu correspondente romance, que só forman derivados substantivos a partir de verbos ou ocasionalmente de adxectivos (*cantor*, *reitor*, *sabor*, *grandor*), temos que inclinarnos por un sufixo tamén prerromano *or* (ōr segundo Bascuas), presente noutros hidrónimos europeos e ben representado no occidente hispánico, coma nos nomes dos ríos

Sabor (< medieval *Salabor*), *Salor*, *Onor*, etc. Tanto Moralejo Álvarez (2007: 279) como Bascuas reparan no rendemento deste sufixo *or* na hidronimia paleohispánica e advirten que moitos dos hidrónimos en que está presente parecen formar parella alternante con hidrónimos idénticos pero derivados en ón (ríos *Sabor* e *Sabón*; *Salor*, *Salón* e *Jalón*; *Ibón* e *Ibor*; *Lidón* e *Lidor*, etc.). Bascuas, que chega a sospeitar que «talvez teñamos aquí unha pervivencia da arcaica declinación indoeuropea en *r / n*», explica *Miñor* a partir de *Miño* con ese sufixo (2015: 225), pero non aclara se o étimo que propón é **Min-or* ou con dobre sufixación **Min-i-or*. Neste segundo caso, de acordo coa mencionada alternancia, o noso *Miñor* tería correspondencia co nome do río que aparece mencionado como *Minionem* en Virxilio (*Eneida* X, 183), na Etruria, hoxe *Mignone*.

Moralejo Álvarez propón outra hipótese etimolóxica para *Miñor*. Para *Miño* acepta a explicación de Krahe e inclúeo entre os hidrónimos galegos que poden adscribirse ao estrato paleoeuropeo (Moralejo 2007: 336). Cre tamén que *Miñor* é un derivado de *Miño*, mesmo un topónimo replicante de *Miño*, motivado por este, mais aínda que reconece o rendemento que ten na hidronimia o mencionado sufixo *or*, alternativo de *on*, non cre que poida entrar na formación de *Miñor* por razóns morfolóxicas, xa que esixiría no étimo unha sufixación complexa (co sufixo *io* de *Miño* ademais dese sufixo *or*), e considera máis recomendable supoñer que a terminación *or* do nome do río corresponde ao resultado dunha forma de xenitivo dun sufixo diminutivo latino:

*Pero, además de que una alternancia entre las sufijaciones complejas *ior y *ion no parece tan normal, para Miñor hay otra hipótesis más recomendable por su economía. Del antropónimo Pinius el diminutivo o afectivo Piniolus tiene notable documentación medieval y llega hasta hoy en Piñor (seis en toda Galicia), Dompíñor (dos veces) y otras variantes (...), de un poseedor en genitivo *Pinioli. Este conjunto nos sirve de guía para proponer que el Miñor es un *Miniolus, un 'Miño pequeño' que contrasta con el grande y próximo Minius. Así, Miñor supone un genitivo *Minioli que se explica bien si partimos del *Vallis Minioli que se continua hoy en Valminor o Val Minor (¡no Val de Miñor!); por no haber hoy una entidad de población Miñor, nos ahorramos, pero no excluimos, suponer un "nomen possessoris" gen. *Minioli (Moralejo 2007: 279-280).*

A esta etimoloxía de Moralejo pódenselle apoñer varias obxeccións. O seu reparo ás sufixacións complexas nas formas pertencentes a ese tema hidronímico contradíse co *Minionen* de Virxilio (hoxe *Mignone*), aínda que para *Miñor* nin sequera é necesario supoñer un iode no étimo, pois cabe a posibilidade de que en vez do sufixo *io* do nome do *Miño* teñamos directamente o sufixo *or* no do *Miñor*, sen sufixación complexa ningunha. Nese contexto fónico, cun *n* intervocálico tras *i* longo, dun étimo sen iode **Minor* resulta igualmente a consoante nasal palatal, coma en *viño* < *vīno* ou *piñeiro* < *PĪNARIU*. En segundo lugar, é certo que un étimo en *ÖLI* pode dar un resultado romance en *or*, coma no exemplo antropotoponímico en que se apoia Moralejo, pero nos topónimos derivados dese exemplo as atestacións medievais amosan vacilación nas grafías *Pinol* / *Pinor* (a grafía maioritaria con que se rexistran os dous *Piñor* ourensáns ata o século XIV é con *l* final), mentres que *Miñor* sempre se documenta con *r*, sen excepción. En terceiro lugar, Moralejo apoia a súa hipótese na crenza de

que *Val Miñor* ou *Valmiñor* é a forma patrimonial (di entre exclamacións que non é *Val de Miñor*), e posto que a estrutura habitual dos compostos cun primeiro elemento *Val-* (< lat. *vallem*), tanto galegos coma doutras áreas peninsulares e románicas adoita levar a preposición *de* ante o substantivo que constitúe o segundo elemento do composto (*Valdeorras*, *Valdemiñotos*, *Valdedeus*, *Valdegodos*, *Valderramos...*), a anómala estrutura de *Val Miñor*, sen preposición, obrígao a optar por supoñer un xenitivo nese segundo elemento para explicar a anomalía. Nótese que Moralejo considera este condicionamento morfosintáctico aínda máis forte ca o carácter orixinariamente hidronímico de *Miñor* (e en consecuencia a súa relación con *Miño*), posto que non exclúe a posibilidade dunha orixe antropotoponímica do nome do río, a partir dun nome persoal masculino *Minius* rexistrado na epigrafía da Tarraconense, de xeito que o río *Miñor* tería o seu paralelo nunha *Fuente Miñor* en Coca, Segovia, para a cal se suxire como orixe o xenitivo dun antropónimo latino **Miniolus* (Moralejo 2007, nota 278).

Estas razóns invalidan a hipótese de Moralejo, polo que debemos seguir aceptando como máis verosímil a que supón que *Miño* e *Miñor* corresponden a dúas sufixacións diferentes dun tema hidronímico que remonta á terceira das raíces indoeuropeas **mei-* de Pokorny, como propuxo Krahe para o segundo. Esta explicación non exclúe que *Miñor* poida ser hidrónimo replicante de *Miño*, isto é, motivado por este, tal como pretende Moralejo, cun significado como ‘o *Miño* pequeno’, dada a proximidade xeográfica dos respectivos estuarios. Aínda que non podemos ter certeza do valor do sufixo *or* presente na hidronimia, é ben coñecido o emprego do seu paralelo *on* para formar derivados a partir do nome principal do río que serven para denominar o seu curso alto ou ben un afluente, como en *Avia* e *Avión*, *Deza* e *Dezón* (> *Dozón*) etc., cun valor moi probablemente diminutivo, segundo se deduce do feito de que en usos idénticos tamén se emprega o sufixo diminutivo correspondente ao latín *ĕllu*, -*ĕlla* (*Sar* e *Sarela*, *Sárdoma* e *Sardomela*, *Tambre* e *Tamarela* etc.).

DE VAL DE MIÑOR A VAL MIÑOR PASANDO POLO CASTELÁN

A denominación *Val Miñor* ou *Valmiñor* que toma Moralejo como punto de partida para a súa hipótese non é denominación tradicional, senón unha creación recente, produto da regaleguización dunha forma castelanizada *Valle Miñor*, que á súa vez substituíra un *Valle de Miñor* anterior, resultado da adaptación ao castelán da forma patrimonial galega *Val de Miñor*.

Val de Miñor é a forma que rexistramos desde o século XIII como alternativa a *Miñor* ou *Terra de Miñor*, e convive con estas denominacións durante a Idade Media ata acabar desprazándoas. Os notarios asinan como *notario en Tebra et en Miñor* (a.1257), *notario en Bayona et en Minor* (a.1266), *en Bayona e enno val de Miñor* (a.1280, a.1281), *notario jurado de Tebra e de Minor* (a.1282), *en terra de Miñor* (a.1290), *Val de Miñor* (a.1387), *en el Val de Miñor* (a.1446). A denominación *Val de Miñor* non só é habitual na documentación medieval en galego, senón tamén na do século XVI en castelán, e só no XVII comeza a verse substituída nesta lingua en medios eclesiásticos pola forma que castelaniza o primeiro substantivo, *Valle de Miñor*, o que vén sendo propiamente unha hipercastelanización, pois na toponimia do dominio lingüístico castelán o latín *vallem* tamén pode dar o resultado *val-* na posición proclítica do primeiro elemento

de compostos. Para a datación desa hipercastelanización pode servirnos de referencia o feito de que no tomo becerro de San Domingos de Tui (anos 1588-1647), escrito integramente en castelán, nos asentos do foro dos bens de Juan de Arines lemos *Val de Miñor* no título e nos rexistros iniciais, datables a finais do século xvi e os primeiros anos do xvii, mentres que unha anotación posterior, de diferente man, engade: *Paga esta capellanía este año de 618 Maria Afonso, viuda q quedo de Juan de Arines. Vive en Fontán, Valle de Miñor*» (AHN, Clero, L10398 PARES). Desde o século xvii ata a segunda metade do xix esta forma, *Valle de Miñor*, é a que se usa na documentación escrita. Rexístrase indistintamente con e sen artigo: *María Troncoso (...), natural del valle de Minor* (a.1625, Pares), *feligresia de Gondomar y Valle de Miñor* (a.1641, Pares), *vecino del valle de Miñor en el nuestro rreyno de Galicia* (a.1662 Pares).

O Padre Sarmiento, nas viaxes de 1745 e 1754 e noutros textos emprega a forma galega («*llaman así en Val de Miñor.*») e a castellanizada («*hacia el Valle de Miñor*», «*en el Valle de Miñor*»...). Podemos ter certeza de que a forma usual na fala era daquela *Val de Miñor*, aínda que só asome esporadicamente nos textos escritos.

Valle de Miñor é tamén a forma que figura no Catastro de Ensenada (1753), onde se repite no encabezamento das respostas ao Interrogatorio das distintas parroquias:

En la feligresia de Santiago de Parada á doze días del mes de Abril año de mill setezientos cinquenta y tres, el sr don Bartholomé Joseph de Araujo y Cadabal, regidor perpetuo de la Ciudad de Tuy y comandante de los trozos del Partido del Valle de Miñor (CME, Mañufe).

A denominación castellanizada *Valle de Miñor* segue a ser a habitual nos textos escritos no século xix: *Pedro Loudrón, apoderado del Valle de Miñor* (a.1815 PARES), *José Arias Teijeiro, comandante de Voluntarios Realistas del valle y partido de Minor* (*Diario de Avisos de Madrid*, 9-06-1825), *Alonso Real, alcalde del valle de Miñor* (*El Heraldo*, 17-09-1843) etc. Esa é tamén a forma que recolle o dicionario de Madoz: *el valle de Miñor* (Madoz 1845: s.v. *Bayona*).

A forma sen preposición entre os dous elementos do topónimo composto (*Valle Miñor*) é insólita antes das últimas décadas do século xix. Atopámola por primeira vez na documentación de Santa María de Oia, no libro dos bens deste mosteiro en Panxón (AHN Clero L.10213 PARES), que contén documentación de 1511 a 1672 e vai precedido dun índice (“*Tabla de lo contenido en este libro de Panxon*”), onde se le “*Valle Miñor*” e “*Memorial simple de los bienes que este Monasterio tiene en el Valle Miñor*”. Aínda que ese índice non leva data, é sen dúbida moi posterior aos documentos que forman o volume e semella do século xix. Na década de 1840 comezamos a rexistrar algunhas veces *Valle Miñor* na prensa de Madrid (por exemplo, en *La Postdata* 17-04-1844), mais antes da década de 1880 son casos moi excepcionais, algún deles simple gralla de impresión, fronte ao habitual *Valle de Miñor*. En Galicia rexistramos o uso de *Valle Miñor* por primeira vez en Antonio de la Iglesia nun poema de *El Álbum de la Caridad* (1862: 250), («*Por el [refírese ao mes de maio] do Miño nas veiras / e mais no valle Miñor / Antre froles de roseiras / Láyase o doncel de amor*»), onde non pode atribuírse a esixencias da métrica porque é doada a solución que respecta o topónimo con preposición sen alterar o oitosílabo. Máis de dúas décadas máis tarde, en *El Idioma Gallego*, reproduce unha paremia popular coa forma tradicional galega: *Millor*

por Millor, *Val de Miñor* (1886: III, 222). Para a consolidación da denominación *Valle Miñor* debeu ter influencia decisiva o *Faro de Vigo*, decano da prensa española, fundado en 1853. Na década de 1870 comeza este periódico a empregar ocasionalmente a variante sen preposición, por exemplo, na información sobre o proxecto de ferrocarril a Baiona, que foi tema reiterado nas súas páxinas durante anos (en artigos sobre este asunto lemos *Valle Miñor* en 20-06-1876 ou 19-01-1888, por exemplo, e *Valle de Miñor* en 19-02-1880 ou 6-12-1889). Desde 1880 o *Faro de Vigo* usa *Valle Miñor* de modo sistemático na información eclesiástica ou das viaxes do bispo de Tui, quizais porque o propio bispado emprega esa forma, e pouco a pouco vaise facendo habitual nos textos de determinadas seccións, dependendo das preferencias de cada autor, ata que acaba por xeneralizarse a toda a redacción do periódico, en contraste coa información procedente do propio val, onde continúa empregándose a forma castellanizada con preposición, como nunha carta ao director enviada polos «cosecheros de vinos del Valle de Miñor» (*Faro de Vigo*, 22-07-1888). Na década de 1890 a proporción das ocorrencias da forma con preposición vai diminuindo sensiblemente. Xornalistas como Xoán Neira Cancela (Vigo 1849 - Ourense 1909) contribuíron a difundir a forma *Valle Miñor* noutras publicacións periódicas de Galicia e de fóra dela. A consolidación definitiva da denominación sen preposición debeu de producirse a partir de 1902, data en que o xornalista Xosé María Barreiro (Baiona 1871-1923) fundou na súa vila natal o semanario titulado *El Valle Miñor*.

É de supoñer que durante o século XIX a forma popular oral seguía a ser *Val de Miñor*, tal como a recolle Antonio de la Iglesia en *El idioma Gallego* (1886). O triunfo de *Valle Miñor* sobre *Valle de Miñor* debeuse ver favorecido tamén polo feito de que na primeira destas formas non se afastaba tanto da forma patrimonial *Val de Miñor*, cuadrílabo tamén e da cal só difería nun fonema.

Ao longo do século XX, *Valle Miñor* triunfou tamén na fala local (hoxe segue sendo moi empregada por falantes nativos), ao tempo que comezou a usarse en textos escritos en galego a súa regaleguización, *Val Miñor*. Esta foi a que se *restaurou* na transición, por supoñela o topónimo xenuíno galego, e nestas últimas décadas gañou notable extensión de uso.

BIBLIOGRAFÍA

CME = *Catastro del Marqués de la Ensenada* (www.pares.es)

AHN = *Archivo Histórico Nacional* (Madrid). Os documentos que se citan son accesibles no portal PARES (www.pares.es)

IGLESIA, ANTONIO DE LA (1862): “O maio”, en *Álbum de la Caridad: Juegos Florales de La Coruña en 1861: seguido de un mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos*, pp. 249-255. A Coruña: Imprenta del Hospicio Provincial.

— (1886): *El idioma gallego, su antigüedad y vida*. Tomo III. A Coruña: Biblioteca gallega.

KRAHE, HANS (1949-1950): “Älteuropäische Flussnamen”, in BNF (*Beiträge zur Namenforschung*), 1.1. (1949-50), pp. 24-51 e 1.3 e (1949-50) pp. 247-267, Heidelberg.

— (1964): *Unsere ältesten Flussnamen*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

IEW = Pokorny

- MORALEJO ÁLVAREZ, JUAN JOSÉ (2004): “El río Miño y sus etimologías” en A. Franco (coord.): *Patrimonio Artístico de Galicia y otros estudios. Homenaje al Prof. Dr. Serafín Moralejo Álvarez, III*. Santiago: Xunta de Galicia, 2004, pp. 203-216 (257 reeditado en *Callaica nomina*).
- (2007): *Callaica Nomina. Estudios de onomástica gallega*. Santiago de Compostela: Fundación Barrié de la Maza.
- NAVAZA BLANCO, GONZALO (2006): *Fitotoponimia galega*. Santiago de Compostela: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- POKORNY, JULIUS (1959 [1994]): *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch* (IEW), 2 vols. Tübingen und Basel: Francke. [cítase pola versión dixital 2.0 (xuño de 2011), de acceso en http://dnghu.org/de/Indogermanisches_Etymologisches_Woer-terbuch/].
- SARMIENTO, FR. MARTÍN (1754 [1999]): “Viaje a Galicia en 1754,” en X. L. Pensado Tomé / Lectorado galego de Salamanca: *Galicia desde Salamanca (2)*. Santiago de Compostela: Dirección Xeral de Política Lingüística.
- SARMIENTO, FR. MARTÍN (1757-1762 [1999]): *Onomástico etimológico de la lengua gallega*. Ed. de J. L. Pensado Tomé. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- VILLAR LIÉBANA, FRANCISCO (2000): *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana*. Salamanca: Ediciones de la Universidad.

O moderno debate sobre a romanización

GERARDO PEREIRA-MENAUT

RESUMO

Nas últimas décadas tense discutido o concepto tradicional de Romanización, indefinido pero útil, para esixirlle concreción e exactitude en casos seleccionados, e o caso matou á teoría: afirmase que a Romanización non existiu, ou que ninguén sabe que é. Unha corrente norteeuropea, sobre todo anglosaxoa, pon en cuestión a civilización romana (depredadora doutras do mesmo nivel). Como contrapunto preséntase a investigación sobre Hispania e particularmente Callaecia: fronte á identidade orixinal dos pobos, a súa formación ao longo da Historia: a Etnoxénese, da que a Romanización é un momento capital, que lles achegou aos pobos europeos moito máis cás pretendidas culturas bárbaras. Latexa no fondo unha vellísima tensión entre o Norte e o Sur de Europa.

PALABRAS CLAVE: Romanización. Civilizacións. Europa «latina» vs. Europa «xermánica».

ABSTRACT

The traditional concept of Romanization, vague but useful, has been dealt with, in recent decades in the discussion of specific questions, ultimately leading to a radical revision of the basic postulates: thus, it has been claimed that Romanization did not exist, or that nobody knows what it was. A North European, especially English, trend brings into question Roman civilization (depredatory of others on the same level). As opposed to this, the research works on Roman Hispania and particularly on Callaecia may be adduced: the original identity of the indigenous peoples must be considered side by side with their formation throughout History: the Ethnogenesis, in which Romanization represents a crucial event which contributed to the European peoples much more than the Barbarian cultures. There is in the background an old conflict between Northern and Southern Europe.

KEY WORDS: Romanization. Civilizations. «Latin» Europe vs. «Germanic» Europe.

Vou tratar este gran tema servíndome de catro pequenas historias reais. Ao final de cada unha delas expoñerei o que Callaecia, é dicir, a investigación recente sobre a antiga Callaecia e a súa romanización, achegaron ao debate. Veremos que non é pouco, ata que, como tantas veces sucede, e en contra do que ás veces se escoita, imos por diante en conceptos e formulacións.

Vén na nosa axuda unha excelente tese doutoral defendida hai pouco na Universidade de Alacante, titulada “Evolución y fundamentos historiográficos del concepto de Romanización”, da autoría do Dr. Teodoro Crespo Mas, dirixida polo Prof. Dr. Jaime Molina. Por certo que nesa tese aparece Callaecia (e a súa pertinente investigación) como pioneira na formulación dos máis creativos xeitos de entender a romanización, mentres que o coñecido historiador compostelán Fernando Wulff é presentado como introdutor dos estudos dedicados á creación de presuntas identidades nacionais, nas *Hispaniae* da idade moderna, ao fío ou dacabalo de certas formas de entender a romanización desas *Hispaniae*.

MARROCOS, A GAITA E OS CELTAS

Nun debate con estudantes sobre a cuestión do celtismo de Galicia, na Facultade de Historia de Santiago, hai xa uns anos, un deles mantiña que o día en que os marroquís se afixesen a tocar a gaita e a adoptasen como propia, ese día os marroquís serían celtas. O desacordo foi xeral, evidente e ben audible. Con todo, a proposta daquel estudante non era tan abertamente errónea ou falaz; era a consecuencia dunha determinada visión do celtismo. Segundo aquel estudante, o celtismo era unha cuestión cultural, e nada máis. É certo que o tocar a gaita era un só trazo cultural, e diríase que para ser celta, aínda desde unha “definición cultural” do celtismo, habería que adoptar máis trazos culturais celtas, e non só a gaita. Pero entón arraxariámolo dicindo que o estudante tiña razón, aínda que habería de dicir que o día que tocasen a gaita serían “un pouco celtas”.

Agora ben, a que obedecía, pola súa banda, o xeneral desacordo? Sen a menor dúbida, obedecía a outra visión do celtismo, e é de presumir que en moitos casos, se non en todos, e máis ou menos conscientemente, os que amosaron o seu rápido desacordo tiñan unha visión “xenética” do celtismo. Segundo tal visión, para que a antiga Callaecia fose celta debería haber un traslado de poboación celta que fose, cando menos, tan numerosa como a que xa había aquí, e a poder ser un pouco máis, por aquilo da maioría simple. E moito mellor se os novos galaicos acababan cos vellos, porque así o celtismo xa quedaba fóra de cuestión. Permítanme agora un inciso. Sempre me preguntei como se explica que os apóstolos do celtismo galaico consideran aos celtas como o xenuinamente galaico, esquecéndose dos que estaban antes. Eses, que estaban antes, non tiñan categoría para ser os nosos devanceiros? Eran como parentes pobres e aldeáns que hai que ocultar? Teño ante min unha sinxela revista titulada *Ith, Revista da Irmandade Céltiga* nº 2 (Inverno 87/88). Na portada anúnciase unha colaboración, en forma de pregunta: “Somos de raza celta?” Para os que suscitan esa pregunta, celtización debe ser unha cuestión racial, e se os galegos somos de raza celta será porque expulsamos ou matamos aos verdadeiros galegos. Por certo: é claro que os editores de *Ith* ignoran que na moderna Xenética de Poboacións a palabra “raza” foi desterrada para sempre.

Sirva a cuestión do celtismo e as súas diferentes percepcións, das que só recordamos dúas, a cultural e a xenética, para introducirmos máis comodamente na romanización e os seus aspectos. É claro que a romanización é un fenómeno moi complexo, con moitas caras. Podemos pensar na romanización lingüística, que é a introdución, extensión e dominio do latín por encima das linguas pre-romanas, dentro da cal poderíamos falar dunha romanización onomástica, a adopción dos nome persoais latinos tralo abandono dos nomes indíxenas. Hai tamén unha romanización arqueolóxica, que serve de base e método aos frecuentes estudos que se titulan “Romanización do val da Maía” e cousas semellantes. Estes estudos poderían chamarse tamén “Romanización do chan do val ...”, porque adoitan estudar os achados arqueolóxicos, e se hai sorte e aparece algo máis, tamén a epigrafía e a numismática. O que está por encima do chan, como a situación xurídica dos indíxenas conquistados, os cambios na estrutura socio-política, as relacións das elites co poder romano, e un longo etcétera, non aparecen, loxicamente.

E si non aparece nada “arqueolóxico” nun amplo lugar determinado nunha zona de Galicia? Concluiremos que alí non houbo romanización? Isto sería tan absurdo como concluír, da ausencia de todo resto arqueolóxico noutro lugar, que ese lugar non tiña historia. E, con todo, esta redución ao absurdo foi proposta xa entre nós.

Pero, é lícito esquecer que o val da Maía, por seguir co exemplo, pertence ao Conventus Lucensis, e que desde Lucus Augusti contrólase e organízase boa parte da vida dos habitantes dese val? Por outra banda, pouco importa que eses habitantes sigan usando un cacharro de cerámica ou un coitelo “*sen romanizar*”, cando a súa vida cotiá está tan determinada pola conquista romana e a conseguinte re-organización das terras e as xentes, ata o punto de que perderon a propiedade das súas propias terras, que agora serán “ager publicus”, propiedade do pobo romano ou do emperador, ou que uns indíxenas sexan reagrupados con outros dando lugar a novos núcleos de poboación -unha transformación de máxima importancia-, eses grandes castros que foron construídos logo da conquista. Pouco importa que a cerámica ou o coitelo estean sen romanizar, nin tampouco que algúns deses utensilios ou outras prácticas indíxenas se manteñan durante séculos, nalgún caso quizá case ata a actualidade. De novo sería reducir as cousas ao absurdo se pensamos nun coitelo sen romanizar en mans dun indíxena que xa ten un nome parcialmente latino mentres conserva outro elemento onomástico indíxena, recibe unha inscrición funeraria ao morrer -escrita en latín-, utiliza moeda romana etc, etc. O absurdo mostraríase si fixésemos unha valoración pautada da romanización dese indíxena (fágaseme graza de inexactitude, en beneficio da claridade):

- romanización na cultura material (cerámica etc.): nula
- romanización lingüística xeral: alta
- romanización lingüística onomástica: media
- romanización de crenzas funerarias: alta
- romanización monetaria: alta
- romanización arquitectónica: nula ou case nula
- romanización urbanística: nula
- etc.

Para chegar a este absurdo de “romanización con lupa”, que só ve o que está debaixo desta, e valorar adecuadamente o que Callaecia achegou, debemos facer un breve percorrido pola historia do concepto de romanización.

A mediados do século XIX, cando nacen o concepto e a palabra, é xeral a convicción de que a misión de Roma, a propagación da civilización e o progreso, o dereito etc converten a romanización nunha tarefa de alcance universal, que libraría aos homes e as nacións romanizados do seu ancestral atraso, ignorancia, pobreza e incultura. Con todo, podemos tomar a Mommsen como exemplo da complexidade desta gran cuestión histórica, complexidade producida por algo que aletea por baixo: o nacionalismo. Non é un nacionalismo das nacións, senón dos estados europeos modernos. Así, mentres Mommsen non dubida en facer un panexírico da romanización e dos bens que levara aos romanizados, mantén con firmeza e con satisfacción que os xermanos libráronse desa contaminación de elementos estraños, alleos: grazas a iso, a gran nación alemá conservábase pura desde as súas orixes.

Como contrapunto a Mommsen, nas ideas pero non nas intencións, podemos citar ao francés Camille Jullian. A auto-representación máis querida polos franceses non é o dunha nación illada e pura nas súas orixes, senón unha síntese, o galo-romano. O sinxelo esquema dunha potencia dominante que conquista e civiliza a uns pobos pasivos, ou en todo caso impotentes, é substituída por outra: a colaboración dos indíxenas na Romanización, que aceptan gustosos, sabendo que é beneficiosa para eles. Así aparece outro gran tema con moito futuro: a romanización vista como o diálogo entre dúas culturas e a interpenetración dunha na outra.

O concepto de romanización ten sempre esa dobre cara, por unha banda a investigación histórica, e por outra o servizo a intereses alleos á disciplina, como os nacionalismos, ou, no seu caso, a aplicación á investigación de teorías que naceron fóra das ciencias históricas, como o marxismo. Debemos recoñecer, con todo, que isto último é consubstancial a calquera disciplina social, e non debe ser considerado un demérito.

O gran cambio prodúcese logo da II Guerra Mundial. Asistimos agora ao que se chamou a “descolonización da Historia Antiga”, paralela á descolonización que se produce ante todo en África e Asia. A Historia Antiga descolonízase daquelas ideas-forza como “civilización” “cultura dominante”, “progreso”, “superioridade racial” etc, etc. A Historia Antiga aproxímase ás Ciencias Sociais e empeza a ver a Romanización como un proceso de aculturación, e relega ao esquecemento a idea de que hai culturas altas e baixas nunha escala que mediría o progreso nos termos máis xerais. En lugar diso, as culturas históricas non haberían de valorarse segundo a súa proximidade ou afastamento da cultura greco-romana, que deixaba de ser a gran, única referencia.

A influencia do marxismo, sobre todo en Francia e Italia, ou neo-marxismo descolonizado de estalinismo, xunto coa Arqueoloxía, supuxeron un cambio esencial. Ao contrario que noutros tempos, cando a romanización era considerada como unha saba que se estendía uniformemente por amplas rexións, agora estudábase a cidade como elemento estruturador do territorio, da produción agraria, do comercio; estudábanse as relacións sociais, e en particular o escravismo. As “villae” non eran só xa o asento dos portadores da gran cultura clásica, mentres os seus mosaicos deixaban de ser soamente obxecto da Historia da Arte para ser, ademais dunha rama da produción artesanal, un símbolo de status e representación de mentalidades que, máis aló do relixioso ou mítico, falaban de actividades empresariais, de emprendedores axentes económicos. Neste panorama, a organización do territorio e dos núcleos urbanos en Italia e nas provincias, que na xusta expresión francesa eran vistos como unha “mise-en-abyeme”, unha miniaturización da propia Roma, eran xustamente considerados como o verda-

deiro elemento romanizador. Pero, na miña opinión, baixo tantas estruturas quedaban ocultos e atrapados os pobos (mellor: comunidades organizadas en tanto que tales) do ancho Imperio Romano.

Non vou deixar espazo á chamada Arqueoloxía Procesual e a New Archaeology, e non o digo en clave retórica, para deixar dito o que digo que non digo, porque esas febres pasan, como toda esta clase de febres, e esta xa pasou en case todas partes. Non tanto en España. Cometera o pecado de reivindicar un obxecto de coñecemento distinto do da Historia Antiga, e facendo falar case soamente ao que afloraba no chan, ou estaba debaixo deste, puxéronlle unha música que eles traían nos seus ordenadores.

Creo non ser inxusto se afirmo que na fase seguinte, que Teodoro Crespo Mas chama o post-procesualismo, atopámonos ante unha tendencia manierista, sobre todo (pero non só) no mundo anglosaxón e norte de Europa, entendida como un buscado xogo de afiadados conceptos, gusto polos paradoxos e figuras retóricas, que ao cabo parecen levarnos a outro mundo sen saír deste. Non é estraño que no moderno debate se propuxo o abandono da palabra “romanización”, e como de momento non hai un substituto de fácil uso, algúns falan agora, na investigación anglosaxoa, de “R-word”, esa palabra que empeza con “r” e que, como ninguén sabe xa que significa nin que ten detrás e arrastra consigo, será mellor esquecer. Propuxéronse outros termos, algún moi oportunista e moi pouco efectivo, como “Globalización da Cultura Romana” (R. Hingley), que ignora a parte do resultado final que se debe ás culturas indíxenas sometidas, e parece ver hai 2000 anos o comezo dese fenómeno que chamamos “globalización”. A este manierismo pertence esa pequena lista de “romanizacións parciais” antes apuntada.

Volvamos á realidade; vexamos a achega de Callaecia. Hai xa moitos anos que propuxemos, á vista do que as fontes literarias, as epigráficas e a arqueoloxía mostraban, que a discusión acerca de se en Callaecia había ou non había romanización era unha cuestión semántica, cuxo resultado dependía do que cada un quixese entender por romanización. Era preferible estudar a fondo os testemuños máis variados e concluír entón o que a conquista romana supuxera. E así, no canto da palabra “romanización” propoñiamos falar de “transformacións producidas pola conquista romana e os seus resultados”. É máis longo e menos cómodo, pero engloba as dúas realidades fundamentais, o transformado (o mundo indíxena e as súas accións) e o transformante (os romanos e as súas accións), de modo que este amplo concepto está aberto a calquera innovación que o investigador queira incluír, debido aos avances no coñecemento, e pode tratar de todos eles en diálogo constante entre si¹.

Esta idea-guía das transformacións levounos a enriquecer moito a capacidade de lectura dos feitos documentais. En primeiro lugar, soubemos valorar que moito antes da conquista, xa a finais do século II a.C., chegara a cerámica campaniense, cando ningún romano pisara Callaecia, separadamente do episodio de Decimus Iunius Brutus Callaicus. A entrada e o uso de materiais romanos acentuábase no século I a.C., antes tamén da conquista, de modo que tivemos que falar dunha “aculturación material previa á conquista”, concepto de enorme potencia, porque non era o principio da romanización, como non o foi noutros lugares, como Rusia ou Suecia, onde tamén se deu esa entrada e uso de materiais romanos, incluída a moeda.

As medidas organizativas tomadas polos conquistadores para organizar o territorio e establecer as comunidades humanas que ían dominar levounos a entender, como

gran transformación, a constitución dunha rexión histórica dentro do Imperio Romano, non provincia pero si con entidade propia para certas cuestións, que empezou a chamarse Callaecia, utilizando para ese nome o daquel pobo vencido por D. Iun. Brutus Callaicus. Pero disto falaremos máis tarde.

As transformacións nos castros, que supoñen a creación dos máis grandes e o abandono doutros, algún tempo logo da conquista. As alteracións e innovacións nos utensilios domésticos, importados ou non; a introdución do hábito epigráfico algúns decenios despois, precedido polas inscricións oficiais que fan os romanos, pero para que as vexan os galaicos; a primeira tímida introdución da onomástica latina, moi pouco logo da conquista... Á vista de tanta transformación, e en ausencia de cidades (excepto as dúas capitais fundadas para controlar e dominar ordenadamente, Lucus Augusti e Bracara Augusta), e de obras públicas dignas de consideración, xurdían por si mesmas preguntas como cales son os elementos estruturantes do territorio?

As inscricións galaico-romanas, relativamente escasas pero riquísimas en contido, respondían por dereito propio a cuestións que tempo atrás ocupaban aos investigadores. A permanencia do culto a divindades indíxenas, o sincretismo patente nas numerosas dedicacións aos Lares Viales, a inmensa maioría das que se conservan en todo o Imperio, non nos falaban de resistencias indíxenas, senón de mestura e síntese, dos galaico-romanos.

En resumo. Callaecia e a súa pertinente investigación faciánnos superar calquera definición formal da romanización, pero tamén calquera ensaio de encerrar ese fenómeno en marcos fixos. Se houberse un concepto unívoco de romanización, as diferenzas entre unhas e outras rexións haberían de ser de grado ou intensidade nunha escala de menor a maior. Nós chegamos a outra cousa: “romanización” é un concepto insuficiente e moi lastrado polo tempo da investigación. Preferimos dicir, no seu lugar, algo así como “as transformacións producidas pola conquista sobre uns pobos e uns territorios que tiñan a súa propia forma de ser, e o resultado de todo iso. Resultado que será sempre distinto, segundo o estadio histórico en que se atopan o conquistador e o conquistado, e segundo a forma de ser deste”. A romanización da Bética e a de Callaecia non se diferenciaban pola súa intensidade. Foron totalmente distintas, e non poden ser denominadas por medio do mesmo nome, a non ser que o substantivo “romanización” signifique algo tan amplo como “historia”, que pode ser xustamente aplicada a unha rexión, a unha lingua ou a unha técnica.

A AMAZONÍA E O PARAÍSO BUDISTA

En distintas ocasións pedín aos meus alumnos a súa opinión sobre o descubrimento ou encontro con pequenos grupos humanos alleos totalmente á civilización, que ás veces ten lugar nas terras da Amazonía. Con toda frecuencia opinaban que ese encontro era unha desgraza para os indíxenas, que a partir dese momento empezaban un camiño cara á súa propia destrución, que perdían aquela sorte de felicidade inxenua, que perdían a súa maravillosa vinculación coa natureza, da que formaban parte orgánica, case como unha árbore ou un animal superior. Non importaba que a súa esperanza de vida fose duns trinta anos, que a mortalidade infantil fose moi elevada, que non coñecesen a escritura, que carecesen de calquera trazo de individualismo e de

normas positivas, que non tivesen un proxecto como tal sociedade, e xa que logo ningunha utopía, ningún concepto de progreso ou mellora das súas condicións de vida, ningunha consciencia de si mesmos. Era mellor para eles seguir así.

Este cambio de mentalidade, entre nós, é de primeirísima magnitude, porque nos afasta das tradicións greco-romana e xudeo-cristiá, que conteñen sempre un proxecto de sociedade, xa sexa unha sociedade sen conflitos internos (Platón), unha civilización perfecta sen posible decadencia (Roma) ou a cristianización do mundo e o progreso material (occidente cristián), ou, aínda máis aló, a consecución dun mundo de igualdade sen explotadores nin explotados (Marx). En lugar de todo iso, vivir día a día sen máis inquietude que manterse en pé, algo máis próximo ao budismo.

Esta opinión de certos estudantes referíase, en realidade, a nosa propia sociedade. Son tantos os males que a nosa sociedade leva consigo, que é preferible que o indíxena amazónico siga vivindo no máis absoluto primitivismo, nese pozo desde o que non pode ver nin imaxinar nin asomarse á Historia. É de supoñer que se estes estudantes cresen que o contacto dos indíxenas coa sociedade occidental-capitalista habería de ser beneficioso para eles, opinarían doutro xeito. Pero, ademais, as cousas non son tan sinxelas. Porque o contacto podería ser beneficioso para as persoas indíxenas, pero levar á desaparición da comunidade, ou polo menos alterala ata transformala noutra cousa. E isto, para os nacionalistas apóstolos da identidade dos pobos, sería aínda moito máis grave. E así volvemos ao complicado nó gordiano da cuestión.

Comprenderase pois, facilmente, que no debate actual as cousas cambien case radicalmente, recoñecendo nas sociedades indíxenas pre-romanas un mundo valioso e digno de atención, tanto máis si un é francés (é dicir, galo, supoñamos) e cre que Asterix e a súa xente son moito máis intelixentes, democráticos, libres e simpáticos que Xulio César. Galos, celtiberos, celtas, astures, cántabros, lusitanos, iberos ... todos eles poden ser agora o centro dunha nova atención cordialmente interesada, e da correspondente magnífica exposición monográfica que adoita levar por título o nome deses mesmos pobos, e con frecuencia son financiadas por potentes compañías capitalistas privadas -este detalle non é baladí-. A súa resistencia á romanización, cando a houbo, será agora entrevista con compracida complicitade. En coherencia, suscitábanse outras cuestións. Se a romanización fora soamente superestrutural, sen chegar ao fondo do ser dos pobos indíxenas; se se trataba dunha ruptura co anterior ou pola contra había unha continuidade máis ou menos visible ... Aproximadamente o mesmo que no XIX, pero ao revés. Se no XIX o ben pensante historiador europeo non dubidaba da bondade da romanización, porque estaba convencido de que a cultura europea era superior, máis xusta, máis efectiva e preñada do xerme do progreso -a diferenza doutros pobos e culturas- agora, nestes últimos decenios, sobre todo dende o post-modernismo, instálase en Occidente entre os máis críticos o nihilismo, o desprezo por unha cultura occidental que é morte, destrución, explotación, deshumanización etc. E este sentimento de oposición á cultura occidental, herdeira directa de Roma, transfírese á conquista romana, á romanización.

A nova mirada á Romanización contén un elemento de máxima importancia: Roma e o seu Imperio xa non son agora os áulicos heroes do gran drama histórico, senón, para algúns, os viláns comerciantes do mercado. Dicía Vicente Risco, no século XIX, que os grandes inimigos dos celtas galaicos eran a razón, o “logos” grego, e o Dereito Romano, e isto pode ser lido e oído aínda hoxe, curiosamente, aínda que non

entre os historiadores. Permítanme este comentario xocoso: iso dino, sen máis consecuencias que o seu descrédito intelectual, porque grazas á razón e ao dereito gozamos de liberdade de expresión.

Vimos antes que no concepto de romanización, xa no mesmo Mommsen, o devir histórico dos Estados modernos xogara un papel fundamental. A aparición dos pobos para ocupar o primeiro lugar da escena transcorre paralelamente á reivindicación e revalorización das culturas populares, desde a música á artesanía e a lenda, e do ancestral-histórico, e á procura das identidades dos pobos na súa propia historia, canto máis antiga mellor, que ten lugar nos últimos decenios. É un fenómeno paralelo á internacionalización do capital que serviu de antesala e promotora da globalización. Seguramente como resposta a esa globalización uniformizadora de hábitos e estilos de vida, florecen as identidades, é dicir, a súa procura, coma se aquilo fose o de verdade, o lexitimado pola Historia. Exemplo diso son as actuais fusións na música e outras manifestacións artísticas, fusións que se fan sempre desde aquilo que “ten raíces”, como adoita dicirse, o autóctono, o auténtico. Non importa, claro, que as raíces sexan ás veces netamente romanas, sobre todo se non o sabemos.

Esta entrada dos pobos pre-romanos no moderno debate ten, ao meu modo de ver, outra raíz, que está na propia investigación, nos seus progresos e nos seus métodos cada vez máis refinados. Na segunda metade do século XX, en efecto, asistimos a un esplendoroso desenvolvemento da Historia Antiga e das súas irmás a Arqueoloxía, a Lingüística, a Epigrafía, a Numismática, tamén a Xeografía Histórica e a Antropoloxía. A colaboración de todas elas levounos a ler as fontes escritas con novos ollos e con novas preguntas na cabeza. Un exemplo: nas traducións de autores clásicos na coñecida colección inglesa Loeb, atopamos a palabra latina *gens* traducida como “tribo” ou “clan”. Seguramente aos tradutores non lles interesaba moito facer distincións para eles irrelevantes, e bastáballes con referirse á comunidade indíxena -co seu toque de salvaxismo, excepto no mundo helénico-. Nós subemos que *gens* significaba “comunidade de base étnico-histórica”, allea en principio a calquera fundamento político, pero que podía non excluílo; que podía estar urbanizada ou non, que podía ter unha ou outra forma de goberno etc. E así chegamos a entender certas aparentes contradicións dos autores clásicos, que unha vez chaman á mesma comunidade “gens”, outras veces “respublica”, outras veces “civitas”, e aínda doutros xeitos.

Permítanme unha anécdota persoal. En 1980 traballaba eu nun estudo sobre os “castella” de Callaacia, esa forma particular de organización das súas comunidades. Non era a primeira vez que o facía. Ata entón, aqueles traballos titulábanse algo así como “A organización das comunidades do Noroeste da P. Ibérica”. De feito, o traballo do ano 80 presentábase a unhas “II Xornadas de Arqueoloxía do Noroeste Peninsular”. Pois ben, de súpeto fíxose evidente que si sobre un mapa cartografaba a cultura arqueolóxica que chamamos castrexa, e sobre ela os achados epigráficos cos seus contidos e o seu morfoloxía, por encima os restos lingüísticos pre-romanos (aquí a cousa non era tan manifestamente clara), e de acordo con todo iso volvía ler as fontes clásicas, non tiña sentido aquela determinación xeográfica tan imprecisa que era “Noroeste”, porque aquela rexión histórica non era outra que Callaacia. A partir de aí, esquecémonos do Noroeste.

Seguindo o mesmo camiño, vimos que había uns pobos pre-romanos chamados Bibali, Limici, etc. que tamén poderían ser investigados. Desgraciadamente, que eu

saiba, non se chegou a completar a investigación sobre ningún destes pobos, nin sequera sobre os seus contornos, os seus límites exteriores. Pero non cabe dúbida de que sería ben interesante poder cartografar a eses pobos, e poñelos de base sobre un mapa no que servisen de asentamento a calquera fenómeno cartografable, xa fose lingüístico antigo ou moderno, arqueolóxico, urbanístico etc., medieval ou moderno.

E así, o perfeccionamento da investigación levounos a coñecer moito mellor aos pobos pre-romanos, e, do mesmo xeito, a entender mellor que fixeran os conquistadores romanos cando estableceron as unidades étnico-administrativas do seu Imperio. Comprendemos que a *Asturia Transmontana*, ao Norte da cordilleira, tiña tres partes distintas: unha vinculada a Callaecia, que segundo os prehistoriadores chegaba ata a cunca de Grado (non tanto para a época antiga), outra central propiamente astur, e outra, ao leste do Sela, vinculada a Cantabria. A romanización viña ser, así, o principio da Historia das grandes entidades ou rexións históricas do Norte da Península, unha Historia que se mantén viva ata o presente.

Estabamos moi lonxe doutras formulacións. Sen esquecer que a Declaración Universal dos Dereitos do Home non fora feita, precisamente, na Amazonía, e sen dubidar de que era algo moi positivo. Aínda que a Historia, como dicía Marx e nós sufrimos día a día, avance con dores de parto. Que isto é unha visión occidentalista da Historia? Ben, nós somos occidentais. E como dicía hai pouco un profesor alemán, ou Europa mantén os seus valores ou, deica pouco, *Okzident* parecerá só o nome dun dentífrico.

IRLANDA E NINGUÉN MÁIS

Hai algúns anos, nun encontro informal con colegas irlandeses, tiven coñecemento de que se descubriu na illa un gran xacemento romano. Tamén, e isto é agora o interesante, que se intentou ocultar o descubrimento, que para moitos irlandeses viña ser un pesadelo, unha amarga broma da Historia. Pois, eles, os irlandeses, teñen a gala o de non seren invadidos polos Romanos, e esa “pureza histórica” é unha das fundamentais claves da súa identidade nacional.

Invito ao lector interesado a que busque en Google “Romans in Ireland”. Hai aproximadamente 3.390.000 entradas. Nas primeiras da primeira páxina atópase xa o núcleo duro da discusión. Mentres un arqueólogo do Ulster Museum (Irlanda do Norte, non esquezamos) afirma taxativamente que os romanos invadiron Irlanda, outros investigadores descartaron tal invasión tachándoa de parva e ruda especulación (nonsense and wild speculation). Un conciliador investigador da Universidade de Dublín cre que o asentamento sería só un lugar de intercambio comercial, cunha poboación de irlandeses, romano-britanos, galo-romanos e outros, “sen dúbida incluíndo uns poucos auténticos romanos” (doubtless including a few genuine Romans as well). Obsérvase: uns poucos romanos, e como unha andoriña non fai verán, tampouco hai invasión. (Por certo, como podería saber que esa era a composición da poboación?). Ben, está claro. Os irlandeses non queren ser tocados polo Imperio Romano. Pero os seus veciños ingleses tampouco poden tirar a primeira pedra. Un investigador da Universidade de Bradford, que coñece moi ben a presenza romana en Britania, varre tamén para casa na mesma dirección e supón que os britanos romanizados de Newstead e de York (¡) levaban unha vida paralela á dos indíxenas desas zonas, á marxe

uns doutros (“virtually indifferent to the presence of the others”). Así salva tamén un pouco o orgullo nacional.

Que ten de malo ser romanizado, por certo? A resposta máis seria ao colega británico é que, efectivamente, os britanos están pouco ou nada romanizados, como todo o mundo comproba cando os ve en manada cuasi-animal ao redor dun estadio de fútbol. “Homo sapiens sapiens” son palabras latinas, desde logo. Bromas separadamente, debemos preguntarnos que é o que está debaixo desas actitudes anti-romanas no século XXI. A resposta é sinxela: un anhelos de identidade como pobo.

Esa idea de que a identidade é maior cando se viviu en illamento pode ser comprensible, porque estes sentimentos de identidade e pertenza escápanse á razón, teñen outra natureza, a dos sentimentos (recomendo os meus traballos citados en nota 17). Pero que sexan comprensibles non quere dicir que teñan verdadeiro fundamento. Na miña opinión, este anhelos de identidade baséase nun enorme erro e un descoñecemento da Historia, polo cal, dito sexa de paso, tampouco podemos explicarnos que os ingleses poidan non querer ser romanizados, pero acepten as invasións de normandos e saxóns como parte constitutiva da súa Historia.

O gran erro procede dunha “teoría” (en realidade non merece tal nome) segundo a cal na orixe dos pobos actuais hai un grupo humano igual a si mesmo e diferente a todos os demais, que contén un xermolo que, ao longo do tempo, frutifica e dá lugar ao que agora existe. En realidade habería que dicir que isto é verdade, pero doutro xeito: a moderna Ciencia Xenética, cos seus sofisticados métodos e a súa certa análise sabe que todos os habitantes do Planeta Terra procedemos dunha muller que viviu nas terras de Kenya hai 120.000 anos. Era negra. Chamámola “a Eva Mitocondrial”. Eva, por ser a primeira muller dos homínidos, mentres o apelido débeo a ser identificada mediante o ADN das mitocondrias. Pero isto, que é un feito obxectivo, máis ben molestaría a quen hoxe proclaman exclusividade para o seu pobo en tanto pobo.

Esa “teoría” considera que unha orixe remota, case un embrión, vaise abrindo como un feixe de luz, que se agranda, sen perder nada do que era e sen contaminarse. A verdade, con todo, é a contraria: dunha realidade plural pouco concentrada vaise concretando, ao longo da Historia, ese feixe de luz, que vai absorbendo elementos alleos, para dar lugar a unha realidade máis pequena, distinta a outras, pero compartindo numerosos elementos con elas. É dicir: os pobos fórmanse ao longo da Historia, e non mediante o desenvolvemento dunha semente orixinal, senón mediante a síntese de elementos propios e alleos, nun diálogo entre eles que os vai alterando, transmutando, para dar lugar a algo novo. Un exemplo ben sinxelo: a nosa lingua galega é un elemento básico da nosa identidade galega, pero é latín traído polos conquistadores romanos, e transformado ao noso estilo, estilo que é fillo da forma de ser dos galaicos pre-romanos, distinto ao estilo dos astures, dos celtiberos etc. É dicir: a síntese de algo propio e algo engadido dá lugar a outra cousa que tamén se fai propia.

Este proceso de formación dos pobos ao longo da Historia é o que chamamos Etnoxénese, e aquí, de novo, atopamos outra gran achega de Callaecia ao debate actual. Callaecia ensínanos que a conquista romana e os seus efectos, lonxe de destruír aquilo que aquí había, transformárono para darlle novas formas e novos contidos propios, catapultándoo a un nivel histórico de moita maior potencialidade. Unha vez máis, Callaecia serviu de referente para outras rexións históricas, e a súa investigación

foi presentada entre os relatorios introdutorios no congreso sobre Paleoetnoloxía da Península Ibérica que se celebrou en Madrid en 1989.

Chamamos Etnoxénese ao proceso de formación dos pobos. Con outras palabras, e no caso que nos ocupa, a ese proceso que nos leva desde a Idade do Bronce, cando non existen galaicos nin celtiberos nin carpetanos nin cántabros etc. ata ese momento anterior á conquista romana, cando a Península aparece xa composta por entidades arqueolóxicas e lingüísticas diferenciadas, algunhas con nome propio e organizadas como comunidades diferenciadas, como os de Numancia, que teñen a súa propia política fronte ao invasor romano, do mesmo xeito que agora sabemos que sucedía en algures de Callaecia. Mellor dito, da futura Callaecia.

Non existen complexos arqueolóxico-lingüísticos que nos leven aos pobos históricos, porque son máis amplos que estes, e ao mesmo tempo, a medida que segue o proceso, teñen cada vez maior personalidade á vez que comparten máis e máis trazos definitorios con outros complexos. O territorio arqueolóxico do Noroeste é primeiro moito máis amplo que Callaecia; co tempo irase definindo mellor no arqueolóxico, e reducindo o seu tamaño. Pensemos no mapa da cultura dolménica, que desde o centro de Portugal percorre toda a costa atlántica, cantábrica e da futura Gallia. Toda esa rexión arqueolóxica perderá a súa uniformidade no proceso, mentres que as áreas arqueolóxico-lingüísticas que estarán despois ocupadas polos pobos históricos, irán reafirmando a súa personalidade propia.

Vexamos, brevemente, o proceso, no caso de Callaecia.

1. Antes da conquista, a xa mencionada aculturación material romana.
2. Prodúcese a conquista cara a finais do século I a.C. As chamadas reformas de Augusto supoñen a identificación da rexión histórica suficientemente diferenciada na súa cultura material, na organización socio-política das comunidades humanas, e nalgúns dos poucos trazos lingüísticos observables. Recibe o nome de Callaecia, coas súas correspondentes fronteiras que transmiten os autores clásicos. A súa particular organización socio-política é confirmada (os castella, que se manteñen durante todo o século I d.C.)
3. Os novos galaicos deixan de “comerse aos mortos”, posto que ata agora non hai rastros de ningún enterramento, e empezan a enterrarlos.
4. Os novos galaicos empezan aos poucos a facer inscricións en latín. Antes diso, non facían inscricións. Trátase, pois, dunha práctica importada, do mesmo xeito que os usos funerarios aos que adoitan acompañar. Pero, e este é o mellor exemplo do que estamos tratando, as inscricións galaico-romanas son distintas a todas, como pode ver quen visite os museos arqueolóxicos de Galicia e a continuación visite o de Bragança, os de Astorga e León e o de Oviedo. É dicir, a praxe epigráfica é traída polo invasor, pero crea un trazo identitario que antes non había; é dicir, reforza a identidade de Callaecia.
5. Os galaicos escriben latín. Recibiron unha lingua nova unitaria, e aí empeza a viaxe cara ao galego actual, sempre, está claro, en proceso de Etnoxénese, é dicir, sen deter nunca iso que adoitamos chamar “evolución”.
6. Abandónanse os castros xeralmente, sobre todo desde o final do século I d.C. No seu lugar, e salvando as dúas capitais conventuais e pouco máis, achegámonos ao modelo de poboamento aínda tan presente: aldeas e lugares diseminados polo territorio. A forma de organización socio-política propia de Callaecia desaparece.

7. Para terminar: aparece a consciencia de ser galego. No século II d.C. hai un Quintus Voconius Rufinus que se enterra en Tarragona e engade a súa orixe, Callaecus. É o primeiro galego documentado como tal na Historia.

Este proceso de Etnoxénese non se detivo nunca. E segue vixente na actualidade. Como antes dicíamos, unha realidade difusa primitiva hase ir concentrando ata dar lugar a formas definidas, moito máis sólidas. Da Idade do Bronce, á Historia. E isto é así, coa excepción desas pequenas comunidades amazónicas ou calquera outras semellantes, en calquera remoto lugar. Tamén en Irlanda, ou non perderon xa practicamente de todo a súa lingua gaélica, malia os esforzos oficiais nas últimas décadas?

Por esta razón, as alusións ao pasado remoto como orixe dos pobos actuais baséase soamente nun erro. Pero isto non é unha descualificación para ninguén nin nada. Ao contrario, a visión etno-xenética, histórica, dunha Historia en constante movemento, debería reforzar en moito o compromiso político que erroneamente alguén poida querer fundamentar no pasado remoto. O pasado quedou moi atrás. O hoxe dun pobo é cousa nosa, está nas nosas mans; é a nosa responsabilidade. Sempre pensei que a Historia é moito máis progresista que a Antropoloxía.

EPÍLOGO: OBAMA O ROMANIZADO

Hoxe, 19 de Xaneiro de 2009, Barack Obama tomou posesión como Presidente dos Estados Unidos de América. Un negro-café-con-leite no país dos W(hite) A(nglo) S(axon) P(rotestant), os WASP, como se chaman a si mesmos os da poderosa elite dese enorme país norteamericano. O máis estupefaciente (que te deixa estupefacto) das imaxes da televisión era, na miña opinión, a super-festiva alegría duns negros-betume-de-Xudea que o celebraban nunha aldea de Kenya, de onde procede o pai de Obama. Sen dúbida, isto era para eles un enorme triunfo. Un dos seus, aínda que algo mesturado de branco, dominaba o mundo. Non vencidos, pois, senón vencedores.

O caso de Obama parece unha representación actualizada do proceso que chamamos “romanización”. Recorda en particular a outro africano, númera por máis datos, que co nome de Lucius Septimius Severus chegou a ser emperador de Roma a finais do século segundo d.C. Septimio Severo falaba latín con tan marcado acento neo-púnico e con tantas irregularidades ou inexactitudes que cada vez que falaba en público mostraba a súa procedencia africana; el tamén era un “kenyano”. As damas da alta sociedade de “Leptis Magna”, patria de Septimio Severo, ignoraban case de todo o latín e o grego, e por iso non podían formar parte da alta sociedade imperial.

Obama dixo no seu discurso de toma de posesión que o seu país norteamericano está composto por cristiáns, musulmáns, hindús e non-crentes. Esquecéronselle algúns outros, pero iso non importa agora. Dirían o mesmo, no mesmo ton positivo, os seus avós ou bisavós da aldea de Kenya, da pluralidade relixiosa? E que dirían os kenianos da aldea se lles dixesen que a ablación do clítoris ás nenas está castigada co cárcere (no caso de que a practiquen)?

É que Obama está moi romanizado. Admite todas as relixións, mentres non atenten contra a Constitución, non acepta a ablación do clítoris nas nenas, e deixou atrás todas as prácticas tribais imaxinables que hoxe, nós, consideraríamos ilícitas, anticuadas ou inadecuadas.

POSTSCRIPTUM

Este texto é o dunha conferencia pronunciada en Lugo en 2008 no curso “Do castro á cidade”. A romanización da Callaecia dentro da Hispania Indoeuropea. Naquel momento, seguindo o ronsel da tese doutoral de T. Crespo Mas alí mencionada, eu estaba sinceramente convencido de que a vella cuestión sobre a natureza da romanización revivía baixo formas e estímulos novos, revivals ben coñecidos na investigación. Pero non era así. Algo despois tiven ocasión de ler *The Fall of Rome and the End of Civilization* de Bryan Ward-Perkins, e alí aprendín que a miña convicción non era soamente sincera, senón tamén inxenua, e que esta inxenuidade era extensible a moitos colegas que, xunto comigo, traballaran durante moito tempo sobre a romanización. Penso, ante todo, no meu colega J. Santos Yanguas e en todos os colaboradores que, xuntos, formabamos o que algunha vez foi chamado “o eixe Santiago-Vitoria”.

A inxenuidade era dobre. En primeiro lugar, porque criamos que o debate nutríase soamente de feitos históricos, por moito que os escasos ou incompletos documentos necesitasen de coidada elaboración, e por moito que, ao cabo, estivesen sometidos a unha valoración que o historiador ten que facer, queira ou non, tarde ou cedo. E é ben certo, por outra banda, que sempre pretendemos que esa valoración, a achega do historiador aos feitos documentados, fose o máis exigua posible.

En segundo lugar, inxenuamente criamos que o debate sobre a romanización pertencía por completo á disciplina histórica, libre doutras inxerencias ou intereses. Sabiamos que a romanización de Hispania xogara un papel importante no debate entre Américo Castro e Sánchez Albornoz, por citar só un ben coñecido exemplo, e que entre os pretendidos “descendentes” dalgúns pobos pre-romanos (coincidan ou non coas actuais comunidades históricas), había un rescaldo épico-lendario daquelas pretendidas esencias primixenias. Pero todo era de pouca sonada, e en nada semellante ao que imos ver.

Di Ward-Perkins:

A Unión Europea necesita forxar un espírito de cooperación entre os países do continente que noutro tempo guerreaban entre si, e non é unha coincidencia que o proxecto de investigación da European Science Foundation neste período tivese por título ‘The Transformation of the Roman World’, que fala xa dunha transición pacífica e sen sobresaltos desde a época romana á ‘Idade Media’ e máis aló. Nesta nova visión do fin do mundo antigo, o Imperio Romano non foi ‘asasinado’ polos invasores xermánicos; máis ben os romanos e os xermanos, xuntos, desenvolveron moitos elementos da romanidade nun novo mundo romano-xermánico. A Europa ‘latina’ e a Europa ‘xermánica’ están en paz.

Pouco antes dixera:

*Non é ningunha sorpresa que a idea de que os invasores (sc. xermánicos) eran uns pacíficos emigrantes teña a súa orixe no Norte de Europa e en Norteamérica. Nos recentes volumes (sc. de *The Transformation ...*) sufragados pola European Science Foundation, dominan os investigadores de Austria e*

de Alemaña, de Inglaterra e de Escandinavia, que estudan os asentamentos do século V e descubren que son, esencialmente, continuidade do anterior, sen rupturas.

Logo de todo, un podería pensar que, malia as evidencias arqueolóxicas (se os textos poden parecer sospeitosos) algúns colegas poden ver as cousas así. Pero entón habería que contraponer os logros da máis moderna investigación, na que calquera visión xeneralista, sen matices nin distincións entre unhas e outras rexións, e sen ter en conta os cambios no tempo, é falsa economía. Imponse a evidencia dunha pluralidade de situacións e de formas de relacionarse entre os xermanos (“bárbaros”, ata agora) e os romanos.

Pero hai moito máis. Non se trata soamente de que no século V se conseguiu a síntese de *Germanentum e Römertum*. Había tamén que acabar coa idea da superioridade da civilización romana sobre a civilización (?) xermana, para que a paz entre a Europa latina e a xermana fose verdadeira paz. E dado que non é posible, serenamente, afirmar que ambas civilizacións achegaron o mesmo á síntese, ou polo menos que achegasen cousas diferentes pero de semellante valor, había que dar un paso máis. Leamos de novo a Ward-Perkins:

De feito, no moderno mundo post-colonial, o mesmo concepto de ‘civilización’, xa sexa antiga ou moderna, resulta incómodo, porque parece degradante para aquelas sociedades que non poden ser consideradas civilizacións. (...) Actualmente, no canto de ‘civilizacións’ utilizamos universalmente o termo neutro ‘culturas’; todas as culturas son iguais, e ningunha cultura é máis igual que outras. (...) No novo mundo post-colonial, as culturas locais son sentidas, de feito, como máis auténticas e orgánicas que o que vén do centro dominante.

Antes de continuar é xusto dicir que B. Ward-Perkins non se adscribe a estas correntes da historiografía británica; se as expón é para mostrar o seu desacordo, por matizado que sexa.

Nun volume titulado *A Romanización en Occidente*, os editores J.M^a Blázquez e J. Alvar encargan a K. Hopkins unha introdución xeral á cuestión da romanización, que leva por título “A Romanización: asimilación, cambio e resistencia”. Nas primeiras páxinas, Hopkins desacredita de forma xenérica os estudos sobre romanización, e aos historiadores que a iso dedican os seus esforzos, porque entre eles:

... aínda predomina a práctica consistente en corroborar as súas opinións a partir das fontes, e as fontes antigas que perduraron ata os nosos días están irremediabilmente nesgadas polas actitudes dos grupos dominantes na sociedade romana.

Ás veces, non hai fontes, e:

Ante a ausencia de fontes literarias, os métodos históricos cambian inevitablemente. Quen se dedican a unha provincia específica vense obrigados con suma frecuencia a basearse en testemuños epigráficos fragmentarios, a miúdo

consistentes en pouco máis que concisas dedicatorias funerarias ou algúns decretos de carácter honorífico, nos que se describe o “cursus honorum” de certos membros da administración. O produto histórico resultante límitase a unha sofisticada enumeración de datos, acompañada dalgúns comentarios eruditos.

En vista de todo iso, Hopkins di:

Considerarei a Romanización como parte integrante dun proceso máis amplo de adaptación recíproca entre conquistadores e conquistados. Propóñome, pois, investigar a lóxica xeral implícita na administración dun vasto imperio preindustrial.

En algo, pois, semellante ao de Ghengis Khan, é de supoñer. Pero a máis preciosa perla desta Teoría Xeral da Romanización é a seguinte:

En suma, son partidario da tese de que o dereito e o sistema administrativo proporcionaron tan só un levisimo verniz de sofisticación á organización dos asuntos gobernamentais. De feito, é preferible considerar o dereito romano como algo afín á teoloxía moral e á ideoloxía, máis que como un conxunto de normas prácticas empregadas pola masa da poboación na resolución dos seus conflitos.

Coñecemos o “dictum” que circula nos círculos académicos europeo-continentais, segundo o cal entre os británicos “peregrina non leguntur”, os escritos dos estranxeiros non se len. Pero non sabemos que entre os británicos, ou polo menos entre algúns, tampouco se len as inscricións, xa sexan pétreas, bronceínas (incluíndo os estatutos municipais!), sobre tégulas ou sobre cristal. E, o que é moito máis grave, tampouco se le o Dixesto. Quizá porque quixesen crer que a “common law”, ao revés que “o ius commune” continental, non debe nada ao dereito Romano, o cal non é certo.

Todo isto pertence aínda ao que poderíamos chamar “o debate académico”, malia que renxe nos nosos (xa non tan inxenuos) oídos; malia que moitos de nós, eu polo menos, sintome en condicións de rexeitar, absoluta e formalmente, a equiparación entre os logros históricos da civilización romana e os dos pobres habitantes dos castros galaicos, por non falar de moitos outros pobos que formaron parte do Imperio Romano. Pero hai outro debate (?), menos serio pero de moito maior alcance socio-pedagóxico.

F.J. Guzmán Armario escribe un estimulante artigo que, por momentos, e para poñerse a ton co obxecto da súa crítica, discorre con ameno desenfado. Tras lamentar a entrada de afeccionados no debate científico sobre a romanización, di

... a nómina de ‘intrusos’ increméntase agora coa chegada de personaxes da farándula e produtores de radio e televisión: non en balde, o recente libro de Terry Jones, Alan Ereira, Roma e os bárbaros. Unha historia alternativa, Crítica, Barcelona 2008, foi escrito polo alma mater do grupo cómico británico Monty Python e por un produtor de documentais e programas de radio respectivamente.

O autor confesa que, só logo de saber que o libro estaba avalado por investigadores serios tan coñecidos como B. Cunliffe, P. Heather e W. Pohl, decidiuse a lelo. De alí cita:

Roma non é a gloriosa civilización que admiraron os historiadores: no seu desenvolvemento como Imperio limitouse a destruír e engulir a outras civilizacións, algunhas das cales apuntaban xeitos de chegar a ser realmente gloriosas.

Apoiándose noutras obras do mesmo teor, como a de Ph. Matyszak, do que cita “Roma foi a única civilización mediterránea que destruíu media ducia de civilizacións. Algunhas delas eran tan avanzadas como a romana, e ata máis”, Guzmán Armario pregúntase se esta produción pseudo-científica británica non debe ser ela mesma, e os seus autores, obxecto dunha análise sociolóxica. Á vista do que expuxen en páxinas anteriores diríase que non se trata simplemente dunha moda ou de oportunismo comercial. Hai algo máis, que Ward-Perkins quixo denunciar.

Cabe preguntarse se ese “algo máis” explica cambios de actitude (sigo de novo a Guzmán Armario) como o de Terry Jones, quen na coñecida *Vida de Bryan* (1979) se mofaba dunha Fronte Popular de Xudea, que en boca dun dos seus membros descualificaba a acción civilizatoria romana, descualificándose así a si mesmo, cando dicía:

Separadamente dos sumidoiros, a medicina, a educación, o viño, a orde pública, o regadío, as estradas, a auga corrente e a saúde pública, que fixeron por nós os romanos?.

Con todo, malia a contundencia da serie (falta, curiosamente, o Dereito), Terry Jones cambiou de opinión. Agora, os bos son os malos, e os malos son os bos.

En conclusión. Esta tendencia historiográfica, especie de campaña anti-Roma-Antiga, ou anti-civilización-romana é malintencionada. Porque toda pretendida investigación histórica, que máis aló da súa lóxica pertenza aos aires intelectuais ou científicos da súa época, persecue “ab initio” e contra todo método discursivo e toda evidencia documental, expoñer como resultado o que previamente se decidiu, é malintencionada. Que as malas intencións sexan aínda maiores, dentro de certa loita pola preponderancia político-cultural na actual Europa, parece desprenderse do libro de Ward-Perkins. Quizá esteamos ante raíces aínda máis profundas.

En síntese. Separadamente de sumidoiros, urbanización e outras cousas semellantes, a antiga Roma deu á Historia Universal, vista desde o noso presente, algo moito máis importante: un concepto de cidadanía romana totalmente apartada das orixes etno-históricas dos individuos. Se no século II d.C. hai emperadores que non son romanos, non se debe á interpenetración doutras culturas, senón a que tamén os estraños de orixe foránea podían ser cidadáns romanos, e polo tanto emperadores. A gran lección que nos dá a antiga Roma resúmese no discurso do emperador Claudio no Senado, o ano 48 dC:

o que hoxe é o meu inimigo no campo de batalla, mañá pode ser o meu concidádán e participar dun mesmo proxecto histórico. E tamén: o mundo cambia, e o que hoxe parece unha innovación necesitada de precedentes, mañá será un

precedente para outros cambios. Os cambios son inherentes á Historia. Nada está determinado: podemos vivir a Utopía.

NOTAS

- 1 G. Pereira-Menaut, “Cambios estructurales versus romanización convencional. A transformación da paisaxe política no Norte de Hispania”, en: *Estudios sobre a Tabula Siarensis* (Anejos de AEAQ IX, Madrid 1988) 245 ss. O título do artigo sintetiza cabalmente o seu contido, e mostra a viveza do debate.

Viño de Aragón libre de impostos para o mosteiro de Oia (Sentenza en Baiona, 22 de novembro de 1434)

XULIÁN MAURE RIVAS

RESUMO

Transcribese un documento de 1434 no que se deixa constancia dos privilexios reais de que gozaban os monxes do mosteiro de Santa María de Oia para importar todo tipo de bens. Os “fieis do décimo do porto do mar”, funcionarios do consello de Baiona, esixen a presentación do documento real. Comparando o orixinal e a copia transcrita quedan patentes as variantes da escrita medieval, debidas en boa parte á lingua galega do escribán.

PALABRAS CHAVE: Mosteiro de Oia, privilexios reais, escrita medieval, (importación de) viño de Aragón.

ABSTRACT

We examine a document from 1434 noting the royal privileges that the monks of Santa María de Oia monastery enjoyed of importing every type of goods. The “faithful of the seaport tithe” (that is: the customs clerks of the seaport), civil servants of Baiona town council, demand the presentation of the royal document. In comparing the original and the transcribed copy, the differences in the medieval texts are obvious, due in large part to the Galician language of the town scribe.

KEY WORDS: Oia monastery, royal privileges, medieval text, (import of) Aragonese wine.

Entre os documentos que se gardan no Arquivo Diocesano de Tui hai un pergameo que contén unha sentenza que deu en 1434 na vila de Baiona o xuíz Johán de Leiras. Creárase un conflito entre os feis do décimo do porto do mar desta vila e o abade e mailos frades do mosteiro de Santa María de Oia, representados polo veciño de Baiona chamado Vasco Afonso.

Este representante do mosteiro de Oia intentara desembarcar unha bota de viño procedente do reino de Aragón destinada ao abade e frades do dito mosteiro. Eran as botas uns envases de coiro de gran tamaño, maiores cós odres, que precisaban ser transportadas por cabalos e mesmo por carros; algunhas podían acadar unha capacidade de trinta almudes, uns setecentos cincuenta litros. Os feis do porto do mar esixiron o pago correspondente do décimo do mar; pero o representante do mosteiro asegurou que os frades estaban exentos de tal arbitrio por un privilexio real. Con todo os feis responsables do imposto do porto do mar obrigaron a Vasco Afonso a que deixase en prenda un obxecto de prata mentres non mostrase o privilexio real e garantise, mediante xuramento, que o viño importado era unicamente para consumo interior do mosteiro.

O xuízo que recolle este documento, do que dá fe o notario público xurado real de Baiona, Gonçalo Gómez, celébrase para que o representante do mosteiro poida presentar na súa defensa o privilexio real polo que os frades estaban libres de pagar os décimos de todo canto puidesen traer para despensa do seu mosteiro de Oia e tamén para que o mesmo representante poida prestar xuramento ante os santos evanxeos de que o viño que viña de Aragón era para consumo interno do dito mosteiro. Presentadas as probas e feito o xuramento, o preito resólvese a favor do abade e frades de Santa María de Oia.

NORMAS DE TRANSCRICIÓN E LECTURA

Para unha cómoda lectura do texto é conveniente ter presente os seguintes criterios de transcripción.

As distintas liñas dos documentos van indicadas no seu remate polo número correspondente escrito entre corchetes e supraescrito desde o ^[01] ata o ^[65] para unha mellor localización no texto orixinal.

As maiúsculas e minúsculas obedecen ás normas do sistema gráfico actual. O mesmo vale para o uso de acentos e puntuación.

Hai palabras que levan supraescrito un t como en «ano^t» ou en «mill^t». Indica que no orixinal manuscrito levan un til, signo xeral de abreviación, que non ten correspondencia fonética.

O dígrafo <ll> pode corresponder tanto ó fonema palatal /ʎ/, que aparece nas palabras «lle» ou «vermella», como ó fonema /l/ das palabras «mill» ou «villa», que se deben ler “mil” e “vila” cando o texto está en galego; na transcripción do privilexio, que está en castelán, lerase “villa”.

As palabras abreviadas transcríbense na súa forma plena, indicando en *cursiva* as letras abreviadas. Así a palabra «not^o» transcríbese como *notario*.

Cando o til de nasalidade <~> vai sobre unha vogal con valor de nasal implosiva, transcríbese cun *n* en letra *cursiva*; por exemplo, «ent^o» ou «c^o» transcríbense *entón* e *con*.

Respéctanse os dóbres usos dos grafemas <u> e <i>, cos seus valores de vogais e consoantes. Así atopamos «priuilejo» que hoxe escribiríamos con <v>.

En xeral seguimos as normas de transcripción de uso máis frecuente nos documentos galegos, publicadas polo profesor Ramón Lorenzo (1988).

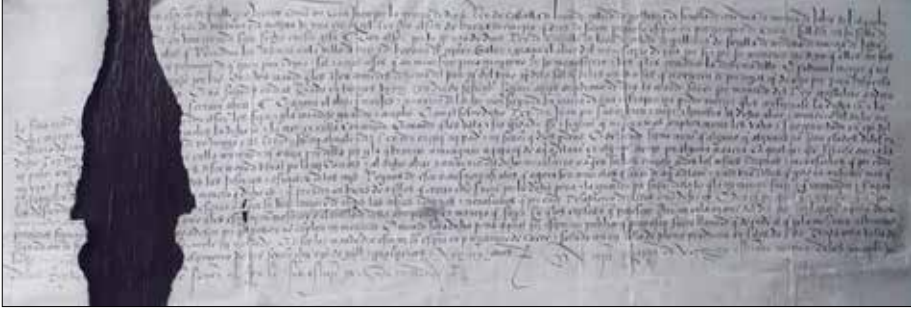
TRANSCRICIÓN DO DOCUMENTO

Baiona, 1434, 22 de novembro

Sentenza a favor do mosteiro de Santa María de Oia para que non pague o portádego no porto de Baiona. Inclúe transcripción do privilexio do rei Alfonso X e a confirmación do rei Juan II.

ACT: Doc. Baiona 64

Ano¹ do nacemento de noso señor *Jesu Cristo* de mill e quatro çentos et trinta et quatro anos¹, viinte et dous días do mes de nouembro, ante Johán de Leiras, juis ordena^[01] rio ena¹ villa de Baiyona de Miñor por noso señor el rrey seendo¹ en abdyençia pública, en presenza de mī, Gonçalo Gómez, notario público jurado por lo dicto^[02] señor rrey ena dicta villa de Bayona¹ et das *testemuñas* adeante escriptas, paresçeun hy presente, abtor, de hũa parte, Vaasco¹ Afonso, sobriño de Aluaro Yanes da Serra,^[03] morador et visiño ena¹ dita villa de Bayona¹, por sy et em nome de dom abade et frayres et conuento do mosteiro de Santa María de Oya, da orden de Cister^[04] do obispado de Tuy; et por sy, reeos¹, da outra Aluaro Pelayos de Codelleiro et Johán Fernandes de Morgadaans, moradores et visiños ena¹ dita villa de Bayona, fiees do^[05] dizemo do porto do mar da dita villa de Bayona o dito ano¹. Et logo entón o dito Vasco Afonso por sy et em nome do dito don abade, frayres et conuento do dito^[06] (do dito) mosteiro, súa demanda *per palabra* poso contra os ditos Aluaro Pelayos et Johán Fernandes, dezendo *que* em como¹ el ouvese descargado eno¹ dito porto da dita villa^[07] de Bayona¹ hũa bota de viño *que* avía tragido et trouxera do rreyno d'Aragón de encomenda *per* mandado do dito dom abade, frayres et conuento do dito mosteiro^[08] *para* súa provisón, et *que* os ditos Aluaro Pellays et Johán Fernandes, fiees¹ do dito disemo *que* lle non quisieran dar liçençia *para* descargar a dita bota de viño *sen que* lle dese^[09] ante peñor de prata por la dizema do *que* se montase ena¹ dita bota de viño; dizendo o dito Vaasco¹ Afonso *que* o dito mosteiro, frayres et conuento del eran franquos^[10] et quitos de non pagar o dito disemo *per carta* priuilejo do dito señor rrey. Por ende *que* pedía ao dito juys por sy et em nome do dito mosteiro *que* lle man^[11] dasse entergar hũa abotoadura de prata *que* lle avía posta por la dita dízema¹ da dita bota de viño. Et logo os dictos fiees¹ disseron et pidiron ao^[12] dito juys *que* dese juramento ao dito Vasco Afonso enos¹ santos avangeos *que* disese et decrase sse a dicta vota de viño era *para* o dito mosteiro et *que* mostrase^[13] o tal priuilejo se o o dito mosteiro avía. Et logo o dito juys deu o dicto juramento em forma deuyda enos¹ santos avangeos ao dicto Vaasco¹ Afonso *que* di^[14] sesse et declarase se a dicta bota de viño era *para* o dicto dom abade, frayres et conuento do dito mosteiro, et el fezo o dito juramento et assy o diso^[15] et decrarou¹ *que* a dita bota de vino era *para* o



dito don abade, fra[y]res et conue[n]to do dito moesteiro et que viera a a súa ventura do dicto rreyno d'Aragón et^[16] deu et presentou logo o dito Vasco Afonso em nome do dito moesteiro hũa carta priuilejo que o dito moesteiro ha et ten de merçed do dito señor rrey, o qual era scripto^[17] em perguamio² de coyro et em el dito priuilejo colgado hũu seelo¹ de plomo pendiente en fíos de seda verde et vermella et bra[n]qua et firmado de çertos^[18] nomes dentro do dito priuilejo et enas¹ espaldas do qual dito priuilejo. O tenor¹ del he este que se adeante segue:

Sepan quantos esta carta de pri^[19]uyllegio vieren como¹ yo¹ Don Juan, por la graçia de dyos rrey de Castilla, de León, de Toledo, de Galizia, de Seuylla, de Córdoua, de Murçia, de Jaén,^[20] del Algarbe, de Algezira et señor de Vyscaya et de Molya, vy vna carta del rrey don Alfonso, de buena memoria, que dios dé santo parayso,^[21] scripta em pergamino¹ de cuero et sellada con su sello de çeera colgado en vna çinta de seda, fecha en esta guysa: Don Alfonso por la graçia^[22] de dios rrey de Castilla, de León, de Toledo, de Galizia, de Seuylla, de Córdoua, de Murçia, de Jaén et del Algarbe, a los que rrecabdan las dezmas^[23] en la villa de Tuy et de Bayona¹ de Miñor, salut et graçia. El abat del monesterio de Oya por si et por su conuiento me dixo que ellos^[24] an sus heredades en Portugal, de que traen pan et vino¹ et sal et otras cosas que an menester para gouierno de su monesterio et vós que les^[25] tomades la dezma dello. Et pediome merçet que mandase y lo que touiese por bien; ende vos mando que les non tomades dezma del pan nin del^[26] vino¹ nin de la sal nin de las otras cosas que troxieren de Portugal nin de otra parte para despensa de su monesterio et non fagades ende al.^[27] Dada en Burgos, veynte et vn días de setienbre. Ferrant¹ Arias, arçediano de Deça, la mandó fazer por mandado del rrey. Guyllelme¹ An^[28] dreu la fizo. Era de mill et trezientos et dez años. Ferrant¹ Abril.

Et agora el abat et monjes et conuentyo del dicho monesterio de Santa^[29] María de Oya enuvióronme pedir merçed que les confirmase la dicha carta et la dicha merçed en ella contenyda que el dicho rrey don Alfonso^[30] les fizo et gela mandase guardar et conprir. Et yo, el sobredicho rey don Juan, por fazer bien et merçet et limosna al dicho abat^[31] et conuiento del dicho monesterio de Oya, tóvylo por bien et confirmoles la dicha carta et la merçed en ella contenyda et mando que^[32] les vala et sea guardada ssy et segunt¹ que mejor et mas conpridamente les valió et fue guardada en tiempo del dicho rrey don Alfonso et^[33] de los otros rreys onde yo vengo et del rrey don Juan my ahuelo et del rrey don Enrique my padre et my señor, que dios perdone,^[34] et defiendo firmemyente que alguno nyn algunos non sean osados de les yr nin pasar contra la dicha carta nin contra la merçet en ella contenyda^[35] nyn contra parte della por gela quebrantar o menguar agora nin de aquí adelante en algunt¹ tiempo por alguna ma-

nera; ca *qual quier que* lo fe^[36] siesse avería la mi yra et pecharme ya en pena dez mill marabedís desta moneda vsaule para la mi camara et al dicho abat et con^[37] viento del dicho monesterio, o a *quien* su voz toviese, todas las costas et dagnos et menoscabos *que* por ende reçebyesen dobla^[38] dos. Et demás mando a todas las justiçias et ofiçiales de los mys regnos do esto acaesçiere, asý a los *que* agora son como^l a los *que* seerán de aquí^[39] adelante et a cada vno dellos *que* gelo non consientan, mas *que* les defendan et amporen con la dicha merçed en la manera *que* dicha es et *que* prenden^[40] en bienes de aquellos *que* contra ello fueren por la dicha pena et la guarden para fazier della lo *que* my merçet fuere, et *que* enmyenden et fagan^[41] enmendar al dicho abat et conuento de dicho monesterio, o a *quien* su vos toviere, de todas las costas et dagnos et menoscabos *que* por ende^[42] rreçibieren doblados como^l dicho es. Et demas por *qual quier* o *quales quier* por *quien* fincare de lo asý fazer et conplir, mando al ome *que* les^[43] esta mi carta mostrare o el traslado della abtorizado en manera *que* faga fe, *que* los enplaze *que* parescan ante mi en la mi corte del día *que* los^[44] emplazare a quinze días primeros seguyntes, so la³ dicha pena^l a cada vno, a dizir por *qual rrazón non cunplen* mi mandado. *Item* mando so la dicha^[45] pena^l a *qual quier* scripuano publico *que* para esto fuere llamado *que* dé ende al *que* gela mostrare testimonyo^l signado con su signo por *que* yo^[46] sepa en como^l se cunple my mandado. Et desto les mandé dar esta my carta scripta en pergamino^l de cuero et sellada con mi sello de plomo pendiente^[47] en filos de seda. Dada en la villa de Valladolid, diez et ocho días de enero, año del naçemyento^l del nuestro señor Jesu Cristo de mill^e et quatro cientos^[48] et veynte años. Yo Martín Garçia de Vergara, scripuano maior^l de los priuilejos de los regnos et señoríos de nuestro señor el rrey lo fiz^[49] scripquir por su mandado. Fernandus, bacalareus in legibus. Et eran escriptos enas^l espaldas do dito priuilejo estes nomes adeante conteudos^[50] Alfonsus bacalareus in decretis, Fernandus bacalareus, Johanes decretorum bachalareus.

Et presentado et liudo a dicta carta priuilejo, o dicto Vasco Afonso diso et pediu^[51] ao dito Johán de Leira, juys, *que* lle conprise et mandase conprir a dicta carta priuilejo segundo se en ela contiña, mandándolle dar et entregar^[52] a dicta prenda *que* asý avía posto por la dicta dízema. Et logo o dito juys diso *que* vista a demanda do dito Vaasco^l Afonso et o juramento^[53] et declaraçón por el feita et o dicto priuilejo por el presentado et vista a defesa dos ditos fiees, diso *que* el, obee descendendo aa dita carta^[54] priuilejo do dicto señor rrey et mandado en ela conteudo, *que* lle obedesçia con aquela mayor rreuerençia *que* con dereito podía et deuíá^[55] asý como^l a carta et mandado de seu rrey et señor natural, et *que* mandaba et mandou aas justiças da dicta villa de Bayona et a cada^[56] hũa delas *que* cunplan et a guarden a dicta carta priuilejo segundo se en ela contén, asý aas justiças *que* ora son como^l aas *que*^[57] seerán de aquí adelante. Et mandou aos dictos Alvaro Pellays et Johán Fernandes, fiees^l do dicto dízemo *que* desen et emtergasen a dicta prenda^[58] ao dicto Vasco Afonso quanto era por rrazón da dita bota de viño et *que* lles defendía firmemente *que* d' oje, este dito día, en deante, elles^[59] nen os outros disemeiros *que* despoys deles viesen non demandasem nen molestasen mays ao dito abade, frayres et conuento do^[60] dito moesteiro, asý por byños et pan como^l de *qual quer* cousa *que* doutra parte viesse para prouisión do dito moesteiro et abade, frayres et conuento^[61] del.- Et per sentença defynitiua o mandou todo asý. Testemuñas *que* foron presentes: Fernán Esteues^l et Pero Yanes, notarios, et Ruy Lourenço et Johán Martíns, mareante,^[62] visiños et moradores en^l dita bila.^[63]

Et eu, Gonçalo Gómez, notario público jurado por lo dito señor rey ena¹ dita bila de Bayona¹ de Miñor et en seu alfoz, a esto que^[64] dito he presente fuy et esto en miña presenza fiz escripuir et aquí meu nome et signal puge que tal he.^[65]

OS FIEIS, FUNCIONARIOS DO CONCELLO DE BAIONA

No Libro do Concello de Santiago (1416-1422) recóllese un acordo onde queda patente a natureza e función do persoal do concello que recibía o nome de fieis ou fiees, derivado do latín *fideles*.

O dito conçello, justiças et regidores jurados diseron que por cuanto era ordenança de noso señor el rey que os conçellos das çidades, vilas et lugares de seus regnos et señorios posesen *fiēs* en caada hūu anno por lo primeiro dia do mes de janeiro ennas suas rendas de alcavalas para que os taaes *fiēs* desen conta con pago de todo o que rendesen as ditas rendas enno tempo de suas fieldades aos arrendadores que arrendasen as ditas rendas de alcavalas ou a aquel que o ouvese de aver et recabdar por lo dito señor rey, por enden que eles en conprindo a ordenança do dito señor rey sobresta raçon feita que poynan et poseron por *fiēs* ennas rendas de alcavalas desta dita çidade et seu giro deste dito anno a estas personas que aqui diran, primeiramente.

Seguen no documento os nomes dos fieis que nomearon as autoridades do concello de Santiago para o ano 1417, que era ano de perdoanza, pois cadraba en domingo o día 25 de xullo.

Et diseron mays o dito conçello, justiças et regidores que por eles poseren mais fiēs ennas ditas rendas dos que eran ordenados a por lo dito señor rey que esto era por quanto este anno era perdoança enna iglesia de Santiago et porque entendia et eran çertos que a esta dita çidade verrian en romaria muytas compañías et de diversas partes et por ende que era neçesario de se poeren mays fiēs ennas ditas rendas dos que se devian poër, porque fose posto bõ recabdo en elas et por ende que protestavan de non encorrer por elo en penna algũa.

Os fieis eran pois empregados do concello, elixidos cada ano o primeiro de xaneiro e tiñan o encargo de recadar os distintos arbitrios de alcabalas e décimos propios do señor da vila. Baiona era vila real e o rei arrendaba nesta época as rendas do décimo do mar por períodos de seis anos.

CARTA PRIVILEXIO

Juan II de Castela, a petición do abade de Santa María de Oia, Dom Gonzalo de Villar (1417-1423), renova os privilexios reais dos seus antecesores na carta dada en Valladolid o 18 de xaneiro de 1420. Este é o documento presentado en Baiona o 22 de novembro de 1434 e que se copia na sentenza cando Dom Estevo de Navia era abade no mosteiro de Oia (1423-1454).

A comparación do orixinal do privilexio coa copia que fai o escribán do notario de Baiona no texto da sentenza déixanos algunha información de natureza sociolingüística e codigocolóxica.

Como se pode ver na reprodución do privilexio, que hoxe se garda no Arquivo Diocesano de Tui “scripto em perguamio de coyro”, xa non queda “em el dito priuilejo colgado hũu seelo^t de plomo pendente en fíos de seda verde et vermella et bra[n]qua”. Vese tamén que está fanado, posiblemente rillado polos ratos, na parte esquerda do documento. As súas medidas (433 mm. por 220 mm.) esixiron o seu encarte e advertimos na primeira dobrez unha mancha con simetría bilateral que corresponde á parte perdida. Esta parte perdida púidose recuperar grazas ao documento que editamos, pois inclúe unha copia integra deste privilexio.

Por ser distintos os escribáns da sentenza e do privilexio advértense algunhas variantes entre orixinal e copia que ben merecen un comentario.

Na *completio* do privilexio podemos ler: “Yo Martín Garçia de Vergara, scripuano maior^t de los priuilejos de los regnos et señoríos de nuestro señor el rrey lo fiz^[49] scripuir...” Estamos na cidade de Valladolid e por suposto en lingua castelá. Na sentenza temos unha copia en lingua castelá feita por un escribán galego de Baiona. Na táboa seguinte recolleemos algunhas variantes entre a escrita dos dous escribáns.

| <i>Escribán castelán</i> | <i>Escribán galego</i> |
|--------------------------|------------------------|
| Gallisia | Galizia |
| recaudan | recabdan |
| convento | conviento |
| désema | dezma |
| pidiome | pediome |
| ni... ni... | nin... nin... |
| Portugal | Portogal |
| merçet | merçed |
| abuelo | ahuelo |
| auria (habría) | averia |
| vsual | vsuale (usable) |
| dapno | dagno |
| reçibiesen | reçebyesen |
| fazer | fazier |
| escriuano | scripuano |
| sigientes | seguyntes |
| testimonio | testemonyo |
| [n]asçimiento | naçemento |
| ni, ira, mi, ir... | ny, yra, my, yr... |

Ambos escribáns quixeron escribir ou copiar un documento en castelán. O de Baiona, a pesar de ter o modelo diante, tivo interferencias dos hábitos escriturarios galegos e, nas palabras escritas en negriña na táboa anterior, cometeu erros hipercultistas semellantes ós que hoxe cometen quen din “inconvinte” pensando que “inconveniente” non é galego. O escribán da sentenza pensaba que se en galego dicía “convento” ou “fazer” en castelán debería escribirse con ditongo “conviento” e “fazier”, semellante a “tiempo” ou “viento” que en galego se din “tempo” e “vento”.

CODA

Este documento, gardado entre os pergameos da igrexa de Santa María de Baiona, fai referencia ós privilexios que tiñan os cistercienses do mosteiro de Santa María de Oia. Fronte á economía urbana e portuaria de Baiona, con funcionarios que fiscalizaban o tráfico de mercancías, mantense firme o poder privilexiado do mosteiro de Oia. O historiador Emilio Duro Peña lembra como os mosteiros saían case sempre ganando nos preitos que emprendían. “El monasterio era una potencia temible en el litigio. Lo expresa de manera gráfica, aparentemente blasfema, el dicho popular: «Con un fraile no puede nadie; con dos, ni Dios; con una comunidad, ni la Santísima Trinidad»” (121). O capítulo sexto da tese de María Seijas Montero *Los cistercienses en el sudoeste de Galicia a fines del Antiguo Régimen* ten como título “Los conflictos derivados del patrimonio y de las rentas”.

Outra historiadora, Elisa Ferreira Priegue, no seu voluminoso traballo doutoral *Galicia en el comercio marítimo medieval* axúdanos a comprender a chegada a Baiona dunha bota de viño do reino de Aragón. Nas páxinas 708-719 hai unhas táboas co movemento de buques galegos en portos da coroa de Aragón durante os anos 1380-1450. Valencia e Barcelona eran os principais destinos da exportación galega de peixe salgado, sardiña, pescada ou congro. Á parte do peixe, tamén, entre outras poucas mercancías, se exportaban «botas» de fabricación galega e mobles de castiñeiro (p. 743). Nos retornos desta nave galegas era moi frecuente o transporte de viño de Aragón. Viño de maior graduación do que vendimaban os foreiros galegos para o mosteiro de Oia.

NOTAS

- 1 Está corrixido sobre a palabra *declarou*.
- 2 No orixinal: *perugamio*.
- 3 No orixinal: *lo*.

BIBLIOGRAFÍA

- DURO PEÑA, EMILIO (1977): *El Monasterio de S. Esteban de Ribas de Sil*. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos ‘Padre Feijoo’.
- LORENZO, RAMÓN (1988): “Normas para a edición de textos medievais galegos” en Dieter Kremer (ed.) *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes*, T. VI. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 76-85.
- PÉREZ-BUSTAMANTE, ROGELIO (1981): “Aportación al estudio de los diezmos de la mar. Un cuaderno de los Diezmos de la Mar de Galicia y Asturias, 1451-1456” en *El Museo de Pontevedra XXXV*
- RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, ÁNGEL (1992): *Libro do concello de Santiago (1416-1422)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- SEIJAS MONTERO, MARÍA (2009): *Los cistercienses en el sudoeste de Galicia a fines del Antiguo Régimen*. Compostela: https://minerva.usc.es/bitstream/am/10347/2675/1/9788498873276_content.pdf
- YAÑEZ NEIRA, FR. M. (1974): “El monasterio de Oya y sus abades” en *El Museo de Pontevedra Tomo XXVIII* pp.1-83.

Amor divino e amor mundano: a experiencia das mulleres casadas e das viúvas en relixión. Os “beaterios” e conventos de Galicia nos séculos XV-XVIII

OFELIA REY CASTELAO

RESUMO

Os conventos femininos recibían un bo número de mulleres que non eran relixiosas senón “educandas” e damas residentes (acollidas). Moitas destas mulleres eran casadas ou quedaran viúvas. Tiñan experiencia no amor mundano e entraban nun mundo diferente, o do amor divino. Xeralmente, non entraban nos conventos por vocación relixiosa, senón por necesidade social, de xeito que vivían nunha situación ambigua. Tamén había auténticos sentimentos relixiosos e algunhas mulleres casadas e viúvas fundaron “beaterios” e conventos na Galicia moderna. Unha delas, María Antonia Pereiro, fundadora do convento do Carne, en Santiago de Compostela, deixou escrita a súa autobiografía, un texto que explica a dobre natureza do amor”.

PALABRAS CHAVE: *Conventos femininos, damas residentes, amor mundano, amor divino, beaterios, María Antonio Pereiro*

ABSTRACT

The convents received a good number of women who were not nuns but “pupils” and resident ladies. Many of these women were married or had been widowed. They had experience in worldly love and entered a different world, that of the divine love. Generally, they did not enter the convents because of a religious vocation, but for social need, so they lived in an ambiguous position. There were however those who had authentic religious beliefs, and some married and widowed women founded “Beguinages” and convents in modern Galicia. One of them, María Antonia Pereiro, founder of the Carne convent in Santiago de Compostela, wrote an autobiography, a text that explains the double nature of love.

KEY WORDS: *Convents, resident ladies, worldly love, divine love, Beguinages, María Antonio Pereiro*

Os conventos femininos recibían un bo número de mulleres que non eran relixiosas senón “educandas” e damas residentes (acollidas). Moitas destas mulleres eran casadas ou quedaran viúvas. Tiñan experiencia no amor mundano e entraban nun mundo diferente, o do amor divino. Xeralmente, non entraban nos conventos por vocación relixiosa, senón por necesidade social, de xeito que vivían nunha situación ambigua. Tamén había auténticos sentimentos relixiosos e algunhas mulleres casadas e viúvas fundaron “beaterios” e conventos na Galicia moderna. Unha delas, María Antonia Pereira, fundadora do convento do Carme, en Santiago de Compostela, deixou escrita a súa autobiografía, un texto que explica a dobre natureza do amor”.

The convents received a good number of women who were not nuns but “pupils” and resident ladies. Many of these women were married or had been widowed. They had experience in worldly love and entered a different world, that of the divine love. Generally, they did not enter the convents because of a religious vocation, but for social need, so they lived in an ambiguous position. There were however those who had authentic religious beliefs, and some married and widowed women founded “Beguinages” and convents in modern Galicia. One of them, María Antonia Pereira, founder of the Carme convent in Santiago de Compostela, wrote an autobiography, a text that explains the double nature of love.

UN PAÍS SEN SANTAS

Tirso de Molina dicía que Galicia é terra fértil en dar bruxas, un tópico literario barroco que a documentación inquisitorial non demostra: o Tribunal da Inquisición, creado en 1567 é pouco activo, só atendeu 92 casos de “bruxas” antes de 1700 e 74 despois¹, e case todos referidos ao propio dunha sociedade desprotexida; esas mulleres, delatadas ou auto-denunciadas, foron, en xeral, consideradas como enganadoras. Pero tampouco houbo “santas”: Isabelle Poutrin no seu libro sobre biografías femininas encontra dúas galegas entre as súas 113 “mulleres santas”, fronte a 31 en Castela a Vella, 27 en Castela a Nova, 14 Andalucía, etc. Esta distribución do misticismo reflicte a rede de conventos femininos, máis densa no centro e no sur de España ca no Norte². Non había unha relixiosidade territorialmente diferente, nin ideas distintas sobre o monacato, senón que no Norte había poucos conventos e o seu acceso era selectivo.

A escaseza ten varias razóns, pero a máis poderosa é a supresión dos pequenos mosteiros rurais a fins do século XV. Eses mosteiros eran numerosos, especialmente os bieitos, pero eran pobres e estaban dominados polos señores xurisdicionais, que se apropiaban das rendas e nomeaban abadesas; en realidade, non había vida monacal e a necesidade de reforma era evidente³. A Congregación Beneditina de Valladolid enviou a Galicia en 1499 a frei Rodrigo de Valencia, para visitalos; o monxe atopou unha situación económica e relixiosa desoladora: en cada mosteiro había só dúas ou tres monxas que non facían vida relixiosa e que acumulaban faltas de comportamento e de honestidade. O reformador decide encerrar as abadesas e actuar con man dura respecto a todas; a resistencia, apoiada polas poderosas familias das monxas, fixo que o sometemento á clausura fose longo e complicado -fuxida de varias aba-

desas, ocupación dos mosteiros por persoas alleas, etc. -. Pero a reforma contaba co apoio dos Reis Católicos e o permiso do papa, de modo que en 1504-1506 xa estaba canalizada: suprímense todos os mosteiros rurais, difíciles de controlar, e reúnense todas as beneditinas en Santiago de Compostela nunha soa comunidade -San Paio de Antealtares- dotada coas propiedades e dereitos das demais; o nomeamento de abadesas pasaba á Congregación de Valladolid, que asumía así o poder. O exemplo foi seguido polo Císter, que reuniu as súas monxas no mosteiro de Ferreira de Pantón. Para evitar que o problema renecese, non se permitiu a apertura de novas casas desas dúas ordes -fíxose só unha excepción⁴ - e non se instalaron en Galicia ordes monásticas que eran importantes noutros territorios -por exemplo, as xerónimas-.

Esas limitacións non afectaban ás seccións femininas das ordes mendicantes. Por iso, en paralelo á reforma, iniciouse un movemento fundacional, modesto se se compara con Castela. Pero como en Castela, estivo dominado polo interese das familias poderosas en colocar as mulleres que o mercado matrimonial non podía acoller, e por un afán relixioso orientado polo clero e protagonizado por mulleres da nobreza e da fidalguía. Non obstante, Galicia era un país rural, e as cidades eran escasas e pequenas, e as posibilidades económicas de crear novos conventos eran limitadas, de modo que o número de prazas sempre foi máis reducido có de candidatas. Así pois, mentres a maioría das mozas entraron en relixión por imposición das súas familias, outras mulleres con vocación non puideron entrar por falta de medios ou de rango social: ese foi o caso de María Antonia Pereira, que vai centrar o noso estudo.

Galicia herda da Idade Media 4 conventos de clarisas e 2 de dominicas, todos urbanos. No século XVI fúndanse 7, 8 no XVII e só 2 no XVIII. 19 nacen en núcleos que xa tiñan conventos e os demais en cidades pequenas que non os tiñan. Son cifras baixas: en 1591 e 1787, as monxas galegas eran o 2% do total español -cando as mulleres galegas eran o 11% e o 13% nesas datas-; e mentres en 1787 en Galicia había 72 conventos masculinos, só había 25 femininos:

| | | | |
|---------|------|------|------|
| Galicia | 1591 | 1753 | 1797 |
| Monxas | 418 | 696 | 553 |
| Frades | 1209 | 2477 | 2258 |

Dentro de Galicia, a distribución territorial era desigual. Santiago, que tiña 5 conventos en 1591 pasa a 11 en 1787, xa que esta diocese non só era a máis importante, senón a que marcou o ritmo da reforma. O movemento fundacional foi menos intenso nas outras catro dioceses, e na de Ourense, a pesar do seu tamaño e do número de mosteiros masculinos, só houbo un convento feminino en Allariz, e na súa capital frustráronse todas as iniciativas de mercedarios, bieitos e capuchinas, de modo que era a única capital sen conventos.

Como no resto de Castela, houbo beaterios dependentes de ordes e de bispos, uns con normas e outros sen normas, e todos baseados na idea da reclusión feminina como un modo de vida honorable. Ao longo do XVI, moitos convertéronse en conventos, case sempre por presión de bispos, sobre todo despois de Trento, cando Pío V e Filipe II obrigaron a que se cumprise a clausura⁵; pero houbo outros que se

resistiron ou que non puideron facelo por falta de medios. O cambio produciuse sobre todo nos que dependían da orde franciscana: as beatas terciarias franciscanas ou as mulleres próximas á orde tiñan como opcións Santa Clara e as concepcionistas, e utilizáronas. Isto explica que detrás de varias das fundacións modernas, estean mulleres e, en especial, viúvas.

O movemento non foi importante nin xeral, senón concentrado na metade meridional de Galicia. En Ourense é onde se coñecen máis e ningún se converteu en convento⁶; iso sucedeu co beaterio da Fontaiña, existente en 1530, e con outro creado por Teresa García, viúva do médico Juan de Lares, no que vivían tres mulleres beatas de profesión (1539). En 1562, María de Garza vivía con outras mulleres nunha casa dependente dun convento franciscano: este beaterio é refundado en 1639 por Guiomar Méndez, viúva do tesoureiro de alcabalas de Ourense, xunto cunha filla súa e outras viúvas, que acordan co bispo a acollida de mulleres de vida exemplar, excluindo as que quixesen malvivir ou casar; nas constitucións dadas por don Diego de Zúñiga, ordenóuselles vivir xuntas, estar sometidas ao bispo, elixir unha reitora e non recibir visitas. A fundadora, convertida en dona Guiomar del Santísimo Sacramento, intentou converter o beaterio en convento de franciscas sen conseguilo⁷. Ese intento expresa a dificultade para distinguir o sentimento relixioso da conveniencia social de fundar un convento e permite ver que estas mulleres eran de extracción social distinguida, para as que ser beatas era un modo de vida.

Na diocese de Tui, os beaterios do XVI son o núcleo de varios conventos vinculados á orde franciscana. Na cidade de Tui, en 1508, atopamos un grupo de dez “señoras que deciden vivir xuntas” nun oratorio; en 1515 acóllense á regra da Terceira Orde Franciscana ou Concepcionista e en 1516 á obediencia do bispo; en 1553, dona Inés Pérez de Zeta funda outro en Vigo, de franciscanas terciarias. Ambos os dous víronse afectados pola reforma de Filipe II, que obrigou a estas monxas a someterse á observancia e á clausura, cando moitas profesaran sen esa condición. En 1547, don Sebastián Varela, abade da colexiata de Baiona, creou outro convento concepcionista, pero en 1568/70 a comunidade, dirixida por dona Constanza de Haro, pasouno á orde de Santo Domingo.

Nas outras dioceses non hai noticias de beaterios, pero varios conventos son fundados por mulleres e pódense inscribir, polo tanto, nunha tendencia parecida. En 1601, dona María de las Alas creou un de concepcionistas en Viveiro para seis mulleres da súa familia, pobres e virtuosas, ademais das que puidesen pagar o dote, e en 1639 fúndase outro da mesma orde na capital diocesana por vontade de dona María Pardo de Andrade, aínda que a oposición do cabido catedralicio atrasou a súa apertura a 1656. En 1676, dona Catalina de Estrada Salazar, viúva, pediu permiso ao municipio da Coruña para fundar un “refugio de doncellas y viudas de calidad pobre en que pasen su vida escusándose las ofensas que la necesidad y miseria ocasionan” e abriuse en 1683 con monxas da Concepción de Madrid.

Dona Catalina de la Cerda, viúva do sétimo conde de Lemos, fundou en 1622 o convento da Pura Concepción en Monforte de Lemos para relixiosas clarisas ou franciscanas. Nacida en 1580, filla de don Francisco de Rojas Sandoval, duque de Lerma -e máis tarde cardeal-, Catalina era a terceira da casa e as crónicas da orde din -como era habitual- que foi criada con dureza polos seus pais e que era caritativa, especialmente coas viúvas de militares “que habían luchado en favor de la religión

y de la patria”. Casou co seu primo, don Pedro Fernández de Castro, presidente do Consello de India, elixido por ela por ser bo cristián; non tiveron fillos. Catalina estaba influída por sor Anastasia de la Encarnación, abadesa no convento de Lerma, e polos franciscanos, sobre todo o seu confesor, frei Diego de Arce, que acompañou ao matrimonio a Nápoles durante o vicerreinado de don Pedro. Unha vez obtido permiso, inician a fundación do convento, no que as monxas non pagarían dote e serían elixidas pola casa condal. Ao morrer o seu marido e un cuñado en 1622, Catalina tivo que actuar como titora de dous sobriños e de cinco sobriñas -tres serán monxas en Monforte e dúas no Carme de Madrid-. Outras mortes familiares, inclínana cada vez máis á relixión: en 1633 entra no convento de Monforte, onde facía mortificacións e deu mostras de santidad, morrendo alí en 1648⁸.

Máis significativa é a fundación do convento de carmelitas descalzas en Compostela en 1748, obra de M^a Antonia Pereira, da que logo falaremos, porque supoñía a chegada desa orde a Galicia. Pero tamén porque a súa apertura se fixo en conflito con outra fundación máis propia do século de Ilustración, o colexio da Compañía de María (1759), dedicado ao ensino e impulsado polo arcebispo don Bartolomé Rajoy, defensor da educación feminina. Foron as dúas últimas fundacións da Galicia moderna.

Para entrar nos conventos, a selección educacional era pouco esixente, xa que ás monxas só debían saber ler para participar no oficio divino. Era moito máis importante o filtro social, que dependía das ordes e das condicións impostas polos fundadores; cada candidata tiña que presentar unha “información” de limpeza de sangue, vida, saúde, virtudes e costumes, e demostrar que era “persona libre, que no está ligada con vínculo de matrimonio, ni obligada a contraerle con ningún ombre, e se tiene voluntad de ser religiosa y que a ello no es”⁹. O outro filtro era o dote -aínda que dende comezos do XVIII o seu valor creceu menos que a inflación- e o pagamento dos gastos do noviciado, e das asignacións vitalicias; a cambio, as mozas renunciaban ás súas herdanzas. Estas condicións facían que os conventos fosen reducidos da nobreza, a fidalguía ou a alta burguesía. As que non tiñan recursos, podían entrar como monxas de veo branco, encargadas da cociña, limpeza, etc., que pagaban medio dote ou menos, e cuxa extracción social era bastante inferior.

En xeral, entraron mulleres moi novas procedentes de familias acomodadas. Se tiñan vocación ou non, é indiferente porque nos conventos atoparon un modo de vida apracible, respectable e acorde coa súa condición. As regras e normas das ordes e as actas fundacionais dos conventos eran esixentes -sobre todo dende o Concilio de Trento e das reformas de Filipe II (1567) que reforzaban a clausura, a dedicación relixiosa e o traballo manual- pero a súa aplicación non era rixida. Por outra banda, os conventos non eran mundos illados: as relacións co exterior eran constantes e as diferenzas entre a clausura e a vida civil non eran radicais nin poden cualificarse como negativas.

En efecto, nos conventos vivían outras moitas mulleres. No século XVI a orde beneditina negaba a acollida de “donzella ni muger seglar”, porque “son causa de mucho desasosiego” e porque comunicaban ao exterior o que se facía no claustro; as demais ordes tiñan normas parecidas. Pero iso non se cumpría e nas “Constituciones” beneditinas prevían a presenza de “señoras de piso” e o que pagaban por vivir por ese servizo¹⁰. En máis dun caso, eran mulleres que buscaban refuxio, como

dona María de Baamonde, do convento compostelán de Belvís, que en 1703 asinara contrato de matrimonio co escribán Manuel de Castro, e a quen deu por libre¹¹. Pero as demais adoitaban ser viúvas. Había tamén un numeroso persoal que alteraba a vida relixiosa: as monxas de “velo branco” e os criados e criadas das monxas ou do convento e das señoras de piso. Normas e prevencións non evitaron o seu excesivo número, o que preocupaba ás autoridades das ordes porque interrompían a vida do claustro e prexudicaban a imaxe de pobreza dos conventos. As críticas sociais con respecto a ese signo de riqueza foron constantes, pero aumentaron no século XVIII e en especial dende os anos de 1760-1770.

E nos conventos había tamén “educandas”¹². As normas das ordes non dicían nada da educación desas nenas que pasaban anos nos claustros esperando a que as súas familias as casasen ou decidisen deixalas como novizas. Entraban con catro ou cinco anos e estaban baixo a responsabilidade de monxas da súa familia ou do seu círculo social; vivían nas celas das súas titoras e estas ensinábanlles doutrina, labores e a ler e escribir; esa tarefa contradiciáase coa dedicación relixiosa desas monxas, claro está. Isto xerou problemas que as autoridades das ordes non intentaron resolver porque as educandas eran un filón de novizas, porque pagaban a súa estancia e porque procedían de familias ricas, poderosas e influentes. Así pois, limitáronse a controlar o seu número, a idade de entrada e de saída -se non entraban como novizas- e a conduta e calidades sociais e relixiosas das candidatas, o seu modo de vivir e a súa relación co exterior¹³. En Santa Clara de Santiago, de 1636 a 1765 acolleu a 493, á alza no século XVII e aínda na primeira metade do XVIII; en Antealtares houbo 423 entre 1667 e 1746, con máximo a fins do XVII; no XVII, a permanencia no convento era duns sete anos e redúcese a 2.5 no XVIII, quizais porque as familias non podían mantelas nunha conxuntura menos favorable ou porque houbera cambios nos comportamentos socio-familiares. Pero tamén pola aparición de opcións educativas novas, como o colexio compostelán da Compañía de María, o primeiro deste tipo en Galicia, que deseguida atraeu as mozas das clases superiores.

A regularización da vida en relixión e de clausura fóronse impondo, pero aínda así, as monxas foron unha preocupación constante das autoridades eclesiásticas¹⁴, sobre todo porque os mandatos non se cumprían. En 1777 o arcebispo de Santiago, don Francisco Bocanegra, na súa “Instrucción pastoral dirigida a las religiosas”, sintetiza os problemas: despois de subliñar a diferenza entre os frades, valiosos pola súa función social, e as monxas, que só ofrecen oración, afirmaba que en todos os conventos había “alguna corruptela y mala costumbre”. A súa causa estaba no “descuydo o cobardía de las superiores, ya por que en todas las súbditas no hay el mismo fervor espiritual”; unhas non obedecían; noutras víase “demasiado apego a las cosas sensibles; en otras el excesivo horror a la mortificación; en otras el deseo de mandar y ser estimadas; en otras el tedio a la oración, silencio y demás ejercicios comunes; en otras, el extremado amor a sus confesores o directores, gustando en demasía de su trato familiar y gastando con ellos mucho tiempo fuera de confesión...”, a outras non lles gustaba asistir ao coro e a outras encantáballes “frecuentar las visitas, y ocupar el tiempo” en cousas do mundo. Pero os seus remedios non son novos: respecto á regra e aos votos de pobreza e obediencia, ás horas de oración e de práctica relixiosa, disciplina por parte das monxas con mando, pero tamén racionalidade e respecto ás monxas sen cargos de autoridade, non en van eran esposas do Señor “y han de serle

fieles”¹⁵. Pouco despois, as estatísticas oficiais demostran a diminución do número de relixiosas e a crise da vida conventual.

En definitiva, a maioría dos conventos femininos galegos ábrense en pequenos núcleos urbanos, algúns foron creación de mulleres viúvas ou casadas e case todos pertencían ás variantes femininas do franciscanismo. Isto debeuse á influencia dos franciscanos, cuxos numerosos conventos orientaron ao seu favor o afán relixioso feminino e as ansias das familias nobres e ricas por colocar as súas fillas. Tamén no mundo laico, o franciscanismo foi determinante: abonde dicir que no 70% dos testamentos de principios do XVIII e no 90% de fins de século, as mulleres pedían ser amortalladas co hábito de San Francisco, e que moitas entraron



na orde terceira franciscana (VOT). Esta organización canalizou o sentimento relixioso de mulleres con poucos recursos -solteiras sobre todo- como unha opción relixiosa dentro do mundo laico¹⁶: na da Graña en 1754 había 157 homes e 150 mulleres e en 1761, 188 mulleres e 113 homes; en Ferrol, entre 1774 e 1783, elas eran o 53% dos socios e en Padrón, o 68% en 1770. Para entrar na VOT había que probar lexitimidade de nacemento, limpeza de herexía ou de sangue, boa vida, costumes e virtude e ter un nivel mínimo de recursos -non se daba o hábito a quen correse risco de ser pobre ou mendigo-, polo que achegaba respecto social aos que entraban¹⁷.

M^a ANTONIA PEREIRA DO CAMPO

O último convento fundado en Galicia, o de carmelitas descalzas de Santiago, tivo como fundadora a M^a Antonia Pereira do Campo, a única galega con algún recoñecemento por parte da Igrexa. Esta mística serodia -coincide coa primeira fase da Ilustración- é singular, entre outras razóns, porque nun país de mulleres analfabetas deixou unha ampla obra escrita. Redactou a súa autobiografía en 1737-1738 e 1754-55¹⁸ por orde dos seus confesores Frei Antonio de la Cruz e frei José de Jesús María. Este último foi o encargado dos carmelitas para ir a Galicia en 1738 a comprobar os feitos relatados na primeira parte; non era partidario de que o sexo feminino - “expuesto a los engaños del demonio” -, se dedicase a escribir -polo “peligro que en esto hay, aun cuando es necesario, sino se hace con el recato debido”

-, pero é quen ordena a M^a Antonia facer a segunda parte, para coñecer e dirixir os movementos da monxa, para orientar os seus futuros confesores e ademais, para honrar a Deus, dar exemplo aos demais e “que los historiadores, así el General de la orden como el particular de esta fundación, no careciesen de documentos”¹⁹. Igual de importante é o extenso epistolario de M^a Antonia -331 cartas: 200 dirixidas a confesores, prelados, sacerdotes e cabaleiros, 72 á súa filla, e a outras mulleres-, que permite ver a súa dimensión humana -dícialle á filla en 1748 que “repetir cartas es renovar más los sentimientos de nuestros corazones”²⁰, pero que era unha práctica habitual, tanto entre as grandes místicas, como nas de segunda fila²¹. Finalmente, cara a 1756, M^a Antonia escribiu un extenso texto místico, “Edificio espiritual”²², que, xunto coa autobiografía, obedecen ao seu interese persoal en deixar probas da súa santidad e á estratexia da orde carmelita par introducirse en Galicia. Como dixemos, mentres o Carmelo tivo unha enorme expansión na Europa católica, non se implantara nos territorios españois do Norte, e o elemento da santidad, de gran poder simbólico, era útil nese obxectivo. Ao morrer M^a Antonia, os seus textos foron sometidos a inspección por tres teólogos carmelitas, que dez anos despois fixeron un informe enumerando varios inconvenientes teolóxicos, o que atrasou o proceso de beatificación de M^a Antonia e explica que non se publicasen.

Este caso serodio non é único desta época²³. Isabel Poutrin fixa entre 1580 e 1740 o éxito deste tipo de literatura, e aínda que estaba a decaer, seguían escribíndose e publicándose biografías de persoas non canonizadas, coa finalidade de dar a coñecer probas da súa santidad, e que eran escritas por elas mesmas ou por confesores e xentes próximas. O seu éxito estaba asegurado -en especial entre o sector feminino-, porque as crenzas consideraban coherentes eses textos e aceptaban as prácticas e condutas que narraban. Esta literatura convivía con duras críticas como as contidas en “Virtud al uso y mística a la moda”²⁴, de Fulgencio Afán de Ribera, pseudónimo de frei Manuel Bernardo de Ribera ou do padre José Francisco de Isla, escrito cara a 1729 e prohibido pola Inquisición na súa reimpresión de Madrid de 1734, un irónico ataque aos hipócritas beatos, a falsa virtude e o seu uso como vía de acomodo social e de éxito. E tamén convivía coa crítica crecente á vida do convento e coa prevención por parte das autoridades eclesiásticas cara a esa literatura, temendo que fose obra de beatas ilusas ou de falsas santas e porque se sabía que algunhas desas mulleres foran recrutadas polo clero -máis polo regular que polo secular- para captar clientela e que algunhas, carentes de medios para entrar en relixión, utilizaron esa vía para fundar conventos²⁵.

Pero a “utilidade” desa literatura superaba esas críticas. Nas loitas entre as ordes relixiosas, vidas e milagres de monxas eran importantes para conseguir beatificacións e estas para captar clientela; ademais, as terceiras ordes favorecían a difusión de vidas exemplares para que servisen de modelo ás súas asociadas²⁶. Os relatos escritos por confesores ou persoas próximas ás relixiosas, dando conta de visións, éxtases, tentacións, vida cotiá, etc., tiñan unha utilidade exemplificante, pero tamén achegaban notoriedade aos seus autores. As autobiografías, dando mostras de santidad e de poder taumatúrxico, daban a esas mulleres un protagonismo que, pola súa orixe socio-económica, non terían conseguido, e eran un medio de afirmación persoal; nisto, a colaboración masculina era esencial xa que a maioría escribiron por orde dos confesores e foron homes os que deron a coñecer os seus casos²⁷.

M^a Antonia cumpre todos os requisitos e, ademais, ten dúas vantaxes: podemos contrastar a súa biografía cos seus outros escritos e o seu modo de percibir o matrimonio e o convento. A súa autobiografía, como tantas outras, presenta a súa vida como unha catarse ata a morte: descobre o seu amor a Deus na nenez, disciplínase, mortifícase, o demo axéaa, está sempre enferma e ninguén a alivia, ansía a morte, etc. e estes signos achegáronlle o éxito social que por orixe nunca soñaría obter e un recoñecemento post-mortem que lle abriu a porta da canonización²⁸. Está claro que ela, da man dos seus confesores, seguiu modelos publicados, aos que se engadiron algunhas diferenzas para garantir o seu éxito. M^a Antonia puido coñecelos dende nena por medio da terceira orde franciscana, coa que a súa familia estaba vinculada, e, xa adulta, porque llos daban os seus confesores. Ela imita sobre todo a Teresa de Ávila -o seu primeiro confesor, moi inxenuo, pasmábase do parecido entre ambas as dúas-; as súas supostas calidades proféticas inspíranse en Mariña de Escobar, fundadora das bríxidas de Valladolid, cuxa vida, publicada en 1665 e 1673, estaba moi difundida²⁹. Os seus problemas con probas divinas como ter a fame desmesurada, son idénticos aos de Ángeles de Foligno, beata do santoral da terceira orde franciscana, cuxo culto público foi aprobado polo papa en 1707. E outros feitos da súa autobiografía son similares aos da vida de dona Josefa de Paz, escrita polo seu confesor frei Juan de Salazar e publicada en 1733³⁰; Josefa, morta en 1730, era de familia nobre, críase predestinada, sufría ataques do demo e por iso foi delatada á Inquisición; ela e o seu confesor foron acusados de solicitude, padeceu dores, tivo éxtases, e era moi activa no convento -foi enfermeira e torneira, etc., todo o cal aparece na biografía de M^a Antonia. Ela mesma recoñece ter lido esas vidas, e telas visto en imaxes nos conventos carmelitas³¹, pero tamén na ermida de santa Liberata, en Baiona; da lenda desa santa extraeu o relato da súa relación cos homes e o seu modo de ver o matrimonio.

Non obstante, como outras monxas narradoras, prevé calquera comparación afirmando que aprendeu moi tarde a ler e a escribir -tiña 26 anos-. Ela queixase de que non lle ensinaron, pero tamén confesa que non sentira necesidade de facelo: “¿para qué me hacían falta los libros y el saber leerlos? Pues con este libro del divino amor podía yo leer sus hojas sin necesidad de saber leer en otras”. Segundo ela, en 1726 aprende a ler a partir do A e o R de Amor de Dios, nos Salmos de David; logo a escribir (1728) a partir de 5 ou 6 letras que unha discípula debuxa nun papel, cando o seu confesor lle manda narrar a súa vida, e “solo por mejor ordenar las cosas de mi alma”; e máis tarde, aprendería latín a partir dun “Te deum...”. É dicir, como outras narradoras pretendía ter ciencia infusa³². Non obstante, o seu pai sabía ler e escribir, e o seu avó “había sido grande estudiante”; ela acusa a súa familia de que os seus irmáns foron á escola, mentres “de mi nadie se acordó” e ao seu avó de que aínda que, cando viviu con el, só lía para si e non a ensinou; pero ao mesmo tempo, asegura que “por cortedad o porque no alcanzaba a comprender si me estaría bien el que me enseñaran a leer, no lo expliqué a nadie; y así me crecí tan remota y ajena de consejos espirituales y doctrina”³³. Despois de morto o seu pai, puido obter formación na casa do abade de Baiona na que viviu coa súa nai. En fin, se por un lado se gaba de ter aprendido pola súa conta, por outro descúlpase polo seu mal estilo, derivado de escribir en castelán cando o seu idioma era o galego; algo que é imposible comprobar porque o seu confesor frei José de Jesús corrixiu todos os textos e non se coñece o orixinal, se existiu.

UNHA MULLER DO COMÚN?

En realidade, o que aquí nos interesa non son os textos en si mesmos, senón a peculiaridade de que M^a Antonia narra neles a súa experiencia como moza casadeira, como esposa e nai e como muller divorciada para facerse monxa. E tamén porque logrou para ela e para a súa familia, un éxito -vinculado á Igrexa porque non foi posible outra cousa-, que estaba á marxe das súas posibilidades iniciais, dada a súa orixe social.

M^a Antonia naceu en 1700 nunha aldea próxima a un núcleo semi-urbano -Cuntis- e a Santiago de Compostela³⁴. Foi bautizada como Flavia Antonia pero cambiou este nome na confirmación. A súa familia estaba vinculada coa fidalguía de Galicia e de Portugal, aínda que nas listas fiscais de 1708 seu pai aparece como labrador e seu avó como muiñeiro, e non usan trato de don. Pero pretendían vivir como fidalgos sen medios para facelo; o pai non traballaba a terra senón que a arrendaba “aunque su merced por sí mismo no la cultivaba, tenía el cuidado que redituase lo que daba de sí para mantener su casa”. E M^a Antonia revela esa mesma actitude de clase, xa que a súa única actividade foi a de facer encaixes ao estilo de Flandres -a súa avoa estivera vivindo alí e era palilleira-: seu pai e seu avó interpretaban como preguiza o celo relixioso e as enfermidades da nena, e así fixérono despois os amos das casas onde se aloxou, o seu marido³⁵, os seus sogros e as autoridades eclesiásticas; mesmo no convento ela eludiu as actividades laborais, unha extensión do seu receo social contra o traballo. Nin sequera facía as tarefas da casa -durante o seu matrimonio sempre tivo unha criada- e marcaba a diferenza entre coser, ao que se negaba, e facer encaixe, o único apropiado para a súa condición. A oración servíalle como pretexto. Outro trazo de diferenciación social é o pouco trato cos veciños: M^a Antonia atribúeo á vontade do pai cando era nena, logo á súa condición de adolescente -o seu xeito de falar e de vestir distinguíana³⁶ -, e despois á súa actitude relixiosa, pero en todos os lugares se relacionou só con clérigos, nobres e fidalgos, burócratas e xente da administración, que lle serviron para escalar posicións, encontrar apoios e rematar sendo fundadora dun convento.

AMOR MUNDANO

A autobiografía de M^a Antonia revela os seus afectos de modo diferente segundo o nivel de relación con cada persoa e grupo. En primeiro lugar, chama a atención a mala relación co seu pai, un home severo, un cristián rixido e egoísta, que, segundo ela, se limitou a ensinarlle doutrina e a imporlle unha vida illada. Apenas lle dedica palabras de afecto e relata os seus descoidos -aos cinco meses estivo a punto de matala nun accidente-, os castigos “callase o me defendiese, siempre me azotaba”, e o trato desigual respecto aos seus irmáns. Isto causou disensións entre os seus pais, e a nai envía a en 1710 a vivir con María, unha tía da nena que “hizo votos de no casarse y vivía con mucho recogimiento en su casa”³⁷. Tratábase en realidade dunha terciaria franciscana que tiña unha especie de escola de nenas na vila de Caldas, aínda que só ensinaba doutrina, oracións e labor de mans; a tía contribúe a esaxerar a faceta relixiosa da súa sobriña, aínda que a convivencia non foi agradable e M^a Antonia non fala dela con cariño. Con ambas as dúas vivía o avó de M^a Antonia, home con fama de virtuoso, pero ao que

tamén acusa de maltrato verbal e físico, e de cobiza -aproveitaba o traballo da súa neta para sobrevivir-. A dureza desa convivencia faina fuxir desa casa, unha fuxida cun especial significado na súa biografía: ademais de vincular ese feito coa súa vocación relixiosa, sorpréndese a si mesma porque, ao vela soa unha muller e preguntalle se tiña pai “yo, sin saber lo que respondía, le dije que no, y es cierto que no fue esta respuesta con solo la boca, sino que sentí en mi corazón lo mismo que respondía”. Ao chegar á casa paterna, descobre a separación dos seus pais: o pai pedira permiso á súa muller para retirarse ao convento de Herbón, e aínda que ela se negou porque tiñan catro fillos que manter, el fórase; M^a Antonia visitao no convento, pero chega a tempo só para despedirse del, que morre aos poucos días.

A falta de afecto cara ao seu pai, radica na súa relación con el, no abandono da súa nai e mesmo na súa morte, deixando unha viúva con tres fillos adolescentes en mala situación económica “en faltando la cabeza principal de la casa, todo se va, como dicen, por los suelos”³⁸. A nai ten que abandonar a casa e é levada en 1714 a Baiona por un parente, don Pablo Ruibal, mordomo do abade da colexiata, don Fernando de las Heras, para ser ama de chaves deste. O abade asume a educación dos irmáns de M^a Antonia e envíaos a Cádiz, encomendados ao bispo. A familia desintégrose, pero M^a Antonia non dá signos de afecto cara aos seus irmáns; ao contrario, quíxase das oportunidades que se lles deron, sen saber aproveitálas; apenas fala de Mateo, emigrado á India, e reprocha a Lucas ter desperdiciado a súa vida.

A relación coa súa nai é intensa e duradeira, pero non se percibe un afecto claro. Súa nai “la crió a sus pechos con mucho cuidado, que era su merced muy amante de sus hijos”³⁹, ensinoulle a facer encaixe, defendeuna do seu pai, preparoulle a casa e deulle diñeiro cando casou, mandáballe comida e coidaba dos seus fillos, etc., feitos que M^a Antonia agradece. Pero acúsaa de aceptar os rumores sobre a súa filla -en especial de manter relacións co seu confesor P. Castro- e de crer que os seus arrebatos místicos eran cousas de bruxaría. Nai e filla non se viron dende 1732⁴⁰.

En canto ao seu círculo de idade, M^a Antonia só se refire a unha amiga, Bernarda de Salazar, orfa coma ela. Como noutras biografías de santas, explica polo seu amor á soidade e polo seu contacto diario co marabilloso, a súa percepción da predestinación, o seu sufrimento, e o seu uso prematuro da razón, que a facían “diferente”⁴¹. Pero o certo é que o seu comportamento dende os quince anos causou preocupación, porque daba signos de enfermidade, pero sobre todo despois de sufrir o intento de agresión dun soldado. Súa nai e o abade envían a capital da diocese, Tui, onde vive en compañía dunha señora á que acompaña e para a que fai encaixes.

Lonxe da súa familia, M^a Antonia inicia un período que ela explica logo como propio de alguén desorientado. Aínda que nos seus textos insiste no seu afán relixioso, chama a atención a súa relación cos homes. En Tui é acosada e agredida por un home casado, ao que rexeita⁴². E alí, nun baile, coñece un mozo do séquito do marqués de Montesacro. O impacto desta relación foi importante, xa que motiva a súa segunda fuxida: el pídelle matrimonio “con mucha cristiandad y modestia” e que se vaia con el a Santiago; ela acepta porque non quería volver coa súa nai e porque se namorara, e séguelo días despois, sen dicirlllo a ninguén e en plena invasión inglesa da costa de Galicia (1719): no camiño un cabaleiro sóbea ao seu cabalo e átaa e ameaza para facela súa esposa, pero grazas a un ancián que se cruza con eles, libérase. En Santiago é acollida na casa dunha señora e alí desiste de casar co mozo, por razóns que

atribúe a Deus; a familia obrígaa a volver a Baiona para evitar escándalos. Ela mesma recoñecía que as súas aventuras eran perigosas e que era necesario evitar as tentacións “tomando estado de matrimonio, aínda que por outro lado, me sentía inclinada a ser religiosa”. Non obstante, non aceptou entrar nas dominicas de Baiona, nin nas agostiñas de Vilagarcía⁴³, como querían o abade e a nai, nin casar con don Pedro Ruibal, o seu parente, novo e de sangue limpo, pero, segundo ela, rexéitao por ser rico, co conseguinte enfado materno.

O MATRIMONIO

M^a Antonia quería atopar un suxeito pobre e de boa condición, de moita virtude e par, que se suxeitase á lei de Deus. Esas condicións reuníanse en Juan Antonio Valverde, da súa mesma idade, fillo dun matrimonio de orixe portuguesa con algún sangue fidalgo, notario eclesiástico, sen outra actividade nin patrimonio. No relato de M^a Antonia, o rexeitamento ao matrimonio prodúcese o día da voda, celebrada na festa de San Xosé de 1723, porque apenas coñecía o noivo: “¿En donde estaba mi juicio, clama al Señor, cuando me entregué? ¿cómo sufriré vivir y tener repartido el corazón en las obligaciones que nuevamente me veo?” Pero acepta que: con afligirme no remediaría nada..., que lo mejor era tratar entonces de cómo debía cumplir con las obligaciones del estado en que nuestro Señor me había puesto, procurando la paz y unión con que debíamos vivir, dando en todo lo lícito gusto al marido... pero aunque me hacía fuerza para no sentir el no haber tomado estado religioso, no era posible desechar la pena que tenía en lo secreto de mi corazón (B2-44).

O confesor obrígabaa a cumprir co seu deber e ela faino, pero pronto se formula o problema sexual. Juan Antonio preguntáballe “¿Para qué te casaste? Para ser santa fuéaste a un desierto, ao que ela opoñía a santidad no matrimonio -¿hombre de Dios, no tienen los casados tanta obligación de ser santos como los que están el los desiertos?”⁴⁴ En 1723 nace o seu fillo, Sebastián Antonio; o parto déixaa mal e incrementa o seu rexeitamento ao marido. Por outro lado, a necesidade de máis ingresos chocaba coa condición social de ambos os dous -el non quería traballar en oficios manuais e ela prefería dedicarse a orar a Deus-, pero discrepaban na solución: M^a Antonia acusábao de non se adaptar a “vivir lo que de sí da la tierra, nin a ejercer el oficio y otra cosa no le entraba, e de non saber conformarse - si su divina majestad después de dar un mediano pasar, no da para más”; recoñecía que era lícito aspirar a máis, pero reprochaba a Juan Antonio que “fatigue su mujer y familia, y darle mil pesadumbres sobre ideas que traen muchos peligros”. A única opción era que el emigrase a Cádiz, onde tiña un irmán dominico; “con título de que todo lo que adquiriese me lo enviaría”⁴⁵, e acusado por M^a Antonia de que “la mayor pasión que predomina en el hombre le hace salir de los límites de la razón”⁴⁶.

Juan Antonio estivo tres anos fóra, sen encontrar as oportunidades que esperaba, en tanto que a súa ausencia puxo a M^a Antonia en perigos como o intento de sedución por parte dun amigo del. Esta situación deu motivo de rumores e obrigouna a ir vivir cos seus sogros, cos cales tiña mala relación; ela acúsaos de dar creto a todo, de enturbar a relación co seu marido e de obrígala a traballar. Ademais, enferma gravemente -mesmo foi sacramentada- e ten éxtases e cambios de humor -había mo-

mentos en que non cría en Deus e os demos lle dicían “trata de amar lo visible y deja la locura en que estás”. É cando empeza a frecuentar o convento das dominicas. Polo tanto, a súa relixiosidade está en auxe e os seus proxectos de santidad, en marcha.

Aos dous anos e medio volve o marido, o que ela lamenta porque quería manterse pura e non ter máis fillos -segundo ela, por temor a educalos mal-. O regreso reproduce os problemas matrimoniais: el non entende que se negase a traballar en “algunas cosas que él quería que yo hiciese, fuera de razón y de mis fuerzas, y también de lo en que fui criada”. Pero o problema maior era a castidade na que ela insistía. En 1727 nace Leonor. O parto foi tan duro que Juan Antonio decide emigrar a Sevilla: “por no verte morir no me atrevo a vivir contigo, y así me volveré a ir, que Dios me mantendría en tu ausencia... libre de caer en ofensas tuyas”. Na separación, ambos os dous choran: “era cosa rara el amor que en estos últimos días me mostraba, aunque siempre me quiso”⁴⁷. Para lograr a soidade total, M^a Antonia manda ao neno á escola, en tanto que a nena -á que non puido aleitar- era atendida pola súa nai; isto evitáballe as visitas dos sogros, e a necesidade dunha criada -só tiña asistencia de día-. Era o inicio dunha vida monacal.

A asistencia á profesión dunha monxa no convento de Sto. Domingo convéncea de que o matrimonio con Deus é o seu, e decide facer voto de castidade, “estaba casada y poco esperanzada por lo natural, de quedar libre del marido, para emprender obra que a los ojos del mundo parecía locura, y no tenían sino mucha razón”. Limitouse inicialmente a pedir o hábito de terciaria franciscana, pero necesitaba permiso do marido: o confesor obtívoo, pero non o de castidade (1728). Os sogros consideraron falsa a carta; a nai intentou poñer orde na vida da súa filla, e os terciarios negáronlle o hábito temendo que o marido exercese o seu dereito. Os confesores franciscanos ordenábanlle desistir das súas ideas, e o bispo de Tui, Arango, impúxo-lle “estarse quieta en su casa, cuidando de sus hijos, que es esa su obligación y déjese de esa locura”⁴⁸. Ademais, as súas éxtases eran cada vez máis frecuentes e parecía tan enferma, que a nai pediulle que se deixase exorcizar, ao que M^a Antonia accede a sabendas de que “era Dios el hechicero, que deshechizaba mi alma y cuerpo de sus pasiones con el hechizo de su amor dándome estos trabajos”.

A única opción era separarse do marido e por iso vai a Sevilla acompañada de dúas discípulas. A súa marcha rompe a familia pero, di, “yo me despedía de todos para entregarme a mi divino Esposo y en manos de su divina voluntad”. A despedida foi discreta, pero, ao coñecer a súa fuxida, o bispo manda prender o seu confesor don José Castro. En Sevilla, Juan Antonio dálle permiso para encargarse das súas compañeiras, pero ordénalle vivir con el para sempre. Ela responde:

Hermano mío ¿te parece que me quiero apartar de ti, no siendo voluntad de Dios? No pretendo tal cosa: que aunque mis deseos sean distintos, por parecerme haríamos sacrificio al Señor en nuestro mismo estado, de mantenernos continentes por su amor, con todo esto, si tu voluntad no se halla movida, no tiene fuerza la mía...; que mi deseo es de hacer la voluntad de Dios, que si a ti no da valor para ello, debo cumplir con la obligación de nuestro estado, pues que fue servido ponernos en el.

M^a Antonia relata as súas peticións a Deus para que lle permitise fundar un convento “todos esos trabajos que me enseñas, amado mío, abrazo por tu amor, sin más interés que tu gloria” e invoca a San Xosé, que se lle aparece. O marido réndese “de

bronce parecía el corazón de Juan Antonio... el poder de Dios lo puso blando como la cera” e decide cambiar e entrar nun convento⁴⁹. Ela reorienta o seu afecto e ao “ver a mi hermano tan trocado... ni sé yo decir el amor espiritual que le cobré”.

Juan Antonio sinala o día da Encarnación para facer os votos de castidade. Os dous acordaron tratar asunto tan delicado cos xesuítas e os carmelitas descalzos. O teólogo P. José del Espíritu Santo xestiona a separación ante o arcebispo, don Luis Salcedo e Azcona, e a cerimonia realízase ante o párroco, notarios e testemuñas. O arcebispo, que antes o fora de Santiago, recibe a M^a Antonia e aconséllalle facer a fundación naquela cidade, porque era grande e podía manter un convento⁵⁰.

Aí iníciase outra parte da vida de M^a Antonia, movida pola idea de fundar un convento en Compostela. De Sevilla pasa a Granada, onde estaba o rei, e aínda que non é recibida por este, si ve ao nuncio e ao xesuíta P. Clarke, que a axudan, e no camiño cara a Madrid coñece un criado de don Miguel de Helguera, provedor das casas reais, que será clave nos seus proxectos. En Madrid, os carmelitas de San Hermenexildo desviárona cara aos xesuítas. O seu axente pasou a selo un sacerdote galego, amigo da marquesa de Parga, e foi o seu confesor o P. Joaquín Blanco, que lle explica como negociar a fundación e facilítalle contactos importantes -a súa rede de confesados-. M^a Antonia establece relación cos condes de Lemos e de Osuna, e sobre todo coa galega marquesa de Parga, que lle ofreceu terreo para o convento e a axudou a obter o permiso das cidades galegas -todas aceptaron salvo Santiago-.

Por recomendación do P. Blanco, M^a Antonia decide ir a Santiago coas súas discípulas. En todas as partes foron ben recibidas, salvo en Lugo, onde o bispo, avisado dende Tui das sospeitas que había sobre ela, mandou botalas. Peor foi a súa acollida en Santiago: o arcebispo imponlles, baixo pena de excomuñón, que non pedisen nada, que non fosen xuntas á igrexa, que non vestisen hábito, que non fixesen vida de relixión e que ela non fixese oficio de nai -rebaixará as súas esixencias ao recibir unha carta do cardeal Belluga dende Roma-. O mitrado failles saber que hai demasiados conventos, unha opinión que estaba estendida e arraigada -houbo quen suxeriu que o verdugo se encargase de M^a Antonia-; defendérona os xesuítas, un dominicano, o provisor e algúns cóengos, pero, finalmente, o arcebispo expúlsaas de Santiago⁵¹.

UNHA FAMILIA SINGULAR

Os designios de M^a Antonia rompen a familia, que era un obstáculo no seu proxecto relixioso. A solución foi que todos entrasen en relixión: non hai dúbida de que segue o modelo dos pais de sor María de Agreda, que, por inspiración da nai, Catalina de Arana, converteu a casa familiar nun convento e induciu o seu marido e os seus fillos a entrar en relixión. María Antonia, como Catalina, induce o seu marido a facerse frade, polo que este home perde os seus fillos. Nas súas cartas a varias persoas, M^a Antonia refírese a isto -en 1730 di que está “conforme con lo que Dios le ha quitado”. Segundo ela, “era hombre sin vicios, muy recatado y continente aun en lo lícito”, devoto da Virxe do Carmen e piadoso; pero ambicioso no material e celoso da súa muller, a pesar do cal a deixa soa e en perigo. Os que falan del, preséntano como un fracasado: en Cádiz e en Sevilla non gañou diñeiro -fixo algunhas

operacións comerciais arriscadas- e vivía con outros galegos que se burlaban da súa separación. O seu camiño cara ao convento estivo dirixido pola súa muller: todo indica que foi unha estratexia consentida, xa que el colabora con M^a Antonia nas xestións para conseguir a fundación “me va acompañando con santa compañía donde quiera que yo vaya”, ata que o provincial dos carmelitas llo prohíbe. Non obstante, a situación económica e o estado de Juan Antonio só lle permitían ser frade leigo, o que pretendeu evitar estudando gramática en Sevilla.

A separación ante o altar e na práctica non eran suficientes para M^a Antonia, cuxa entrada nas carmelitas da Varonesa de Madrid, lle foi vetada; o arcebispo de Toledo esixiu a presenza de Juan Antonio para dar licenza á súa muller, pero foi inútil. Ela diríxese ás carmelitas descalzas de Alcalá, e o arcebispo volve denegar permiso; o problema era “la inutilidad del consorte, que no sabía oficio alguno ni arte para el estado lego” e non podía entrar en ningún convento salvo dispensa do Definitorio; no celebrado en 1733 denégaselle a el ser frade e a ela ser monxa -por ilusa e enganadora-, pero a el admítelo como leigo, e o dote de 18.000 reais que lle dá Helguera a ela -e 550 de enxoval- permítenlle avanzar; non obstante, pouco despois, as monxas de Alcalá votan en contra de M^a Antonia ao recibir unha maledicencia da vida de Juan Antonio en Sevilla “que no era cosa contra su sangre, ni tocaba a su cristiandad, pero para servir de estorbo a muchos a nuestros deseos bastaba”.

Cando todo se resolve, profesan o día de San Xosé, el como leigo pola mañá e ela como monxa de veo negro pola tarde; el asistiu á festa de M^a Antonia, pero ela non á del porque “me he quedado en casa como novia que quería ver a otro Esposo”. Juan Antonio pasou ao convento de Pastrana, onde en 1733 se repetiron os rumores dos problemas de Sevilla, o que de novo se silenciou. O frade mantivo contactos cos seus fillos, polo menos con Leonor, porque “estaba tan hechizado con tal hija... y pienso que mucho premio tendrá Dios por hecho sacrificio de sus hijos”⁵². M^a Antonia e Juan Antonio non volveron verse e cando os confesores lle preguntaban por el, ela nunca respondía. Non obstante, refírese a el nas súas cartas familiares⁵³ e a través do seu sobriño, Manuel Valverde, comunicáballe cousas importantes como a obtención do terreo para o convento, porque “se alegrará saberlo para dar gracias a Dios” (9-V-1753); non en van culminaba un proxecto no que el perdera a toda a súa familia⁵⁴.

SEBASTIÁN

M^a Antonia apenas fala do seu fillo, a vítima máis clara das súas ambicións. O seu nacemento incrementou o rexeitamento de M^a Antonia cara ao matrimonio, e a súa existencia causáballe problemas. Cando relata o seu paso a Sevilla, non se despidе do neno para non o espertar, pero xa entón dérao en custodia ao seu confesor don José Castro, a través de carta de entrega; este explicou no proceso que el lle daba clase na súa casa porque ela non quería que se malease con outros nenos e porque adiantaba pouco na escola. Castro, que se opoñía á viaxe, ameaza con deixar o rapaz, pero nos mesmos días lévao a Roma, pasando por Sevilla para que se despedise do seu pai. A estancia romana de Sebastián coñécese a través das cartas entre nai e titor: Castro inclina o neno á relixión -lévao ao hospicio de Santa Ana dos carmelitas descalzos españois- e a frecuentar persoas importantes como os cardeais Belluga e Guadagni

-sobriño de Clemente XII-, ou a princesa Borromei “para que acompañase a sus hijos”. O neno, intelixente e enxeñoso, non estaba contento e Castro tampouco, pero M^a Antonia non cede -en carta a Castro en 1733, dille que “es mi deseo... que él esté en su compañía... hasta que vuelva a España, que yo le tengo ya entregado a su Divina Majestad, quien lo ha de mantener y educar por medio de sus siervos que tiene destinados para ello”⁵⁵. En 1734 Castro comunica o seu desexo de volver -obtido o grao de doutor en Roma- para entrar na Congregación de San Salvador; M^a Antonia prepara o regreso anunciando que Helguera estaba disposto a axudalo e os carmelitas a acoller o neno, porque eu “me alegro que Sebastián haya salido con tan santa devoción... que yo no tengo que decirle ni aconsejar en cuanto a la determinación de la nueva vocación de este niño... como quien lo crió y conoce muy bien”⁵⁶. Segundo súa nai, Sebastián decide ser frade ao ver a súa irmá quedar no convento dominicano de Loeches; Helguera pediu dispensa de idade para que puidese facelo, e que estudase filosofía; estivo nos dominicos de Atocha e en San Esteban de Salamanca, toma hábito en 1736 e profesou en 1739. En 1746 vaise a Filipinas, o que comunica dende Marsella a M^a Manuela de la Cruz, amiga de M^a Antonia, pero “a mi madre no he dado noticias de mi resolución y no tengo tiempo ahora... desde puerto R.e. tengo ánimo de escribirle como también a mi hermana..., Dios nos asista... porque es grande el dolor que tengo de apartarme pero el espíritu ha de vencer a la carne” (6-X-1746)⁵⁷. Chegou a ser procurador xeral da provincia do Rosario de Filipinas⁵⁸, e non volveu ver a súa nai.

LEONOR

O nacemento de Leonor marcou o final da vida marital de M^a Antonia e como o seu irmán, viviu a vida que súa nai proxectou para ela en función do seu proxecto de santidad. Cando M^a Antonia vai a Sevilla, “quiso el señor que fuera mayor mi corto sacrificio en dejar a mi madre en tanta solidad y la niña... de tan corta edad y en tierra tan mísera, que si mi madre faltara ¿qué sucedería de ella?” Pero vaise, encargando a súa nai que levara a nena ao convento das dominicas para educala⁵⁹. Non obstante, lévaa a Madrid despois da fracasada viaxe a Compostela. Alí⁶⁰, a muller do seu protector Helguera, a quen coida M^a Antonia, promételle o dote para entrar en relixión e manter a nena na Concepción Xerónima ata os sete anos, “para que no me fuese estorbo para mi” e tamén para evitar os celos entre Leonor e a filla de Helguera, unha adolescente apegada a M^a Antonia “no se podía apartar de ella y la besaba y se acostaba la cabeza junto a la suya”, que será a súa madriña na cerimonia de profesión⁵⁹. Pero foi un parente de Helguera, don Benito de Cariga, rexedor de Madrid, quen pagou -cen ducados anuais- a educación de Leonor como pensionista no colexio de Nosa Sra. do Refuxio, un centro de padroado real destinado a nenas pobres.

Cando M^a Antonia tiña todo resolto para ser monxa, Leonor seguía sendo un problema dille: “madre, lléveme con usted, que quiero ser monja y usted puede ser mi maestra y haré todo cuanto me mande por dar gusto a Dios y a usted...- y solo un corazón de bronce podía tener ánimos para apartarse de aquella criatura. Pero déixaa, prometendo que a levará en canto fose maior: estuve fuerte como una roca,

sin echar una lágrima, que parecía a las que me veían allí demasiada crueldad de madre. Todo lo vence el amor de Dios”.

Os Cariga levábana ao convento para que a vise, pero nas visitas, ela non a miraba e cando ela llo pedía, dicíalle nena déixate diso⁶¹. En 1735, nunha visita á que tamén ían o marido e os fillos de M^a Antonia, Leonor quixo quedar no convento de Loeches porque “mi madre me dejó a mi por Dios; yo por Dios dejo a mi madre”. Foi preciso pedir permiso ao arcebispo de Toledo, que aceptou, e a nena pasou a ser educanda de M. Cecilia, irmá de dona Angela de Cariga⁶². Viu por última vez a súa nai na profesión desta: Leonor participa na festa, pero só á forza fixeron a M^a Antonia tomar a nena nos brazos. Tamén sorprendeu que, na súa estancia en Madrid de paso para Compostela na súa definitiva viaxe de fundación, non foi despedirse da filla: a raíña Bárbara de Braganza preguntalle por isto e ela responde que “una vez que se ha dejado por Dios una cosa, no es bien se la volvamos a quitar: yo cuando entré en mi santo convento al padre y a los hijos los dejé del todo por Su Majestad y también me privé de volver a verlos”. A actividade social que desprega en Madrid, o que inclúe a reunión coa raíña e outra co xeneral da orde, contrasta coa súa actitude familiar. Leonor profesou en 1743.

A pesar da relativa normalidade deste comportamento, non en van as educandas dos conventos entraban moi nenas perdendo a relación cos seus pais, as cartas entre nai e filla revelan tensión: a nena non entendía o abandono e a nai non toleraba os seus reproches, porque eran unha crítica implícita á súa decisión a favor dun ben máis alto. En carta de 6-3-1738 á súa filla Leonor, sorprende a dureza de M^a Antonia; a nena pide só atención, pero ela responde que non pode servir de exemplo e que só lle escribe para que non pense que non quere facelo, porque non está entre as súas prioridades “yo no escribo si no es a quien debo tantos favores y de ti no quiero más regalo que el saber que eres buena niña para Dios tu divino Esposo” comprometéndose a facelo “cuando pueda y tenga lugar, porque no siempre, cuando tú lo deseas, lo puedo hacer, porque tengo que atender a mis cosas”. Non obstante, as cartas cambian co tempo cara a unha maior dozura, en especial cando a filla se pon enferma e cando M^a Antonia se vai a Compostela, dille “no dudes te escribiré más veces que de aquí, por lo mismo que estoy más lejos”⁶³. Ao final da súa vida, a nai bota de menos as cartas da filla -en 1754 quéixase de non ter resposta e pídelle ao seu sobriño Manuel que lle diga a Leonor que “alguna vez no deje de escribirme dándome noticias de su salud...”⁶⁴ Ese sobriño, chegado a Madrid en 1734 para facerse cirurxián, fora acollido con pouco entusiasmo pola súa tía, pero cando el conseguiu o seu obxectivo e empezou a axudar economicamente a Leonor⁶⁵, cambiou a súa actitude; mantiveron correspondencia -ela chámao fillo ou “sobrino mío muy amado” e el converteuse na conexión entre nai e filla.

AMOR DIVINO? A SÚA OUTRA FAMILIA

No círculo de M^a Antonia formáronse varios grupos con maior ou menor grao de relación e cohesión. O dos confesores e directores espirituais foi fundamental na súa orientación relixiosa: eles tutelaron a súa profesión como carmelita e como fundadora. Non é estraño, porque as ordes reformadas considerábanos esenciais na

formación das monxas -o modelo era san Juan de la Cruz-, a pesar do risco a caer en laxismo, beatería, formalismo ritual ou espiritualidade imitativa, ou na solicitação⁶⁶, todo o cal se reuniu neste caso.

Ela buscaba confesores que a escoitasen e ao longo da súa vida tivo 25, de todas as ordes⁶⁷. Como outras monxas narradoras, explícao polo seu temor a equivocarse nos seus xuízos e decisións: de feito, a primeira vez que se confesa en San Francisco de Baiona, o confesor non a absolve por crer que estaba posuída; e cando acode a explicar unha das súas éxtases, o seu confesor enfádase, “que parecía que le había dicho una herejía y que quería ella ser mejor que nosotros los religiosos que andamos ha tantos años por estos claustros ... y no vemos la menor lucecita de esas que me cuenta, ni aun una pierna de un ángel...”.

Destá incompreensión sae grazas a don José Ventura de Castro, de quen os biógrafos din que era “hombre angelical aunque de pocas letras”. Este novo sacerdote, fillo do sarxento maior de Baiona, chega de Roma para cantar misa no convento das dominicas de Baiona o mesmo día da profesión da súa irmá, sor Liberata de la Cruz. Dende que empezou a confesala en 1728, foi capital na súa vida: ao principio el reconduce as súas prácticas e unha redución de penitencias, mortificacións e tempos de oración, e imponlle dedicarse ás tarefas do seu matrimonio. Pero ao mesmo tempo, fomentaba as súas tendencias dándolle libros místicos e vidas de santas, e mandándolle escribir as súas experiencias; ademais, el era comisario da VOT e encamiñouna cara a esa organización. Así pois, o pobo culpouno do estraño comportamento de M^a Antonia e, ante os rumores de solicitação, o confesor tivo que comparecer ante o bispo de Tui, que lle prohibiu confesala. O seu sucesor, o P. Neira, fixo ver a M^a Antonia o pecado daquela relación e de escribir a súa vida coma se fose unha santa, aínda que logo el mesmo lle mandou facelo. As relacións entre Castro e M^a Antonia non se interromperon: el exerceu como titor do fillo dela, víronse algunha vez e escribíronse durante anos; nas cartas ela permite ver que temeu terlle demasiado amor e en certo momento empezan a chamarse padre e filla⁶⁸. En 1733, cando xa estaba no convento, M^a Antonia pídelle discreción sobre o pasado⁶⁹. Don José fíxose doutor na súa segunda estancia en Roma e logo foi capelán na catedral de Compostela e cóengo en Tui. A amizade durou ata a morte dela.

O segundo círculo foi o das discípulas. Segundo ela, fórmoo en Baiona cando Deus lle pide “que me críes unas doncellas para mi servicio... más hijas quiero que tengas que los dos hijos tuyos”⁷⁰. Integrábano trece mozas, algunhas delas procedentes das familias máis acomodadas da vila -unha filla do corrixidor, as fillas de don Carlos Pimienta -que logo a seguirían-, M^a Manuela de la Cruz, etc. Cando estaban reunidas, tecían -varias gañábanse así a vida-; lían Molina de oración e outros textos que lles daba o confesor de todas, don José de Castro, e M^a Antonia as adoutrinaba e inculcáballes a idea de que se podía orar en calquera lugar. A súa consolidación prodúcese en torno á VOT franciscana -o confesor era comisario e M^a Antonia era terciaria-. Ata aquí todo normal. Pero cando M^a Antonia, no seu progreso místico, foi máis alá, e prodúcese o rexeitamento por parte dos terciarios franciscanos, M^a Antonia cambia a súa estratexia: afirma que se lle aparece a Virxe do Carme, e anímaa a que ela e as demais leven o seu hábito. O confesor colabora no cambio: el estaba influído pola lectura dun libro de santa Teresa e dállelo a ler ao grupo e a M^a Antonia, xunto con Camino de Perfección. Só faltaba que todas entrasen na confra-

ría do Carme existente na ermida de santa Liberata, inaugurada en 1701: o capelán acéptas e o P. Diego de Bugarín, predicador dos carmelitas, chegado a Baiona, concede o hábito carmelita a M^a Antonia e o escapulario ás demais (1729). Se a lenda de santa Liberata se impón sobre esta imaxe e M^a Antonia ve escrito en todo que o seu destino de fundadora se vincula ao Carmelo -así iniciábase a idea dun convento en Baiona-, está claro que detrás disto se agacha o interese dos carmelitas en promover a súa orde terceira e en conquistar a clientela feminina da VOT.

O escándalo estaba asegurado. Os predicadores franciscanos recomendáronlles aos pais que non enviasen as súas fillas “con una mujercilla como aquella”. O confesor quedou sen clientela e ela é chamada polo bispo Arango, que lle manda vestir de segrar, non falar da fundación, e disolver o grupo. Ademais, a opinión popular consideraba que a M^a Antonia “la quemarían como a la Rata”, unha muller procesada dúas veces na Inquisición e que segundo unha testemuña, M^a Antonia acolleu na súa casa intentando convertela⁷¹; isto preocupaba ao bispo, xa que en 1708 a Inquisición procesara a Dominga Francisca de Xesús, beata de Tui, “por embustera e ylusa”⁷². As discípulas abandonaron a M^a Antonia durante a crise, salvo as irmás Pimienta e Manuela de la Cruz, pero a relación reconstruíuse despois porque “me hace Dios un cargo de estas muchachas...y cuanto yo viva no puede ser que deje de las animar y cuidar como tales en cuanto toca al provecho de sus almas”. Co grupo máis fiel carteous durante anos “el Señor las ha esculpido tanto en mi memoria, que parecen hijas forzadas de ella”, e, na práctica, intentou buscarlles prazas en conventos; cinco foron relixiosas, pero non na orde carmelita, dúas casaron e cinco permaneceron solteiras⁷³. Esa preocupación é común a outros casos, en especial o de Mariña de Escobar⁷⁴.

As relacións de M^a Antonia coas outras carmelitas non foron tranquilas. No noviciado de Alcalá ela non colaboraba nos labores do convento, pretextando que estaba enferma, e negábase a dar conta da oración á mestra, de modo que na votación que se facía aos dez meses do noviciado, as monxas intentaron despedila, aínda que non o fixeron. Cando xa era profesa, quixo ser priora pero votaron a outra e a ela fixérona torneira; logo foi enfermeira e por fin elixírona ao convencelas dos proxios que recibía de Deus: no seu mandato despediu o confesor e gañou as díscolas facéndolles concesións, e outras liberándoas de tarefas; isto provocou as queixas dunha parte das monxas ao provincial, e en 1744 é elixida outra priora.

Tampouco foi tranquila a convivencia en Santiago. A primeira comunidade establecida alí procedía de diferentes casas, e aínda que o provincial impuxo normas comúns, houbo problemas con M^a Antonia dos que sempre culpou os demais⁷⁵. Na visita de 1749, as monxas denunciaron a situación, sen que se resolvese. En realidade, ela quería ser priora e conséguo en 1750, apoiada polo seu confesor; de novo no seu mandato “se la veía solícita en todo” e congraciábase coas compañeiras, pero en 1753 foi elixida unha recén chegada. Sen mediar elección, M^a Antonia volve ser priora pouco despois e “se disgustaron las monjas por parecerles las privaban de su derecho de hacerla priora por votos”, ata o punto de que pensa volver a Alcalá; pero en 1757 vótana. A casa inaugúrase en 1758 no medio de grandes festas, e M^a Antonia renuncia ao priorado e pasa a ser torneira, a pesar de que o trato coa xente lle parecía “mayor cruz para mi pobre alma que la que tenía”⁷⁶. En fin, a súa forte personalidade e a súa convicción de que a fundación era cousa súa, ademais do apoio dun sector da orde, fixeron que as súas relacións non fosen doadas.

O MATRIMONIO MÍSTICO

En todo o relato de M^a Antonia pódese seguir a súa traxectoria relixiosa e o seu proxecto de santidad, aínda que é preciso ir máis alá, porque en varias facetas non dá información. Consideramos que a relixiosidade de M^a Antonia se forma na primeira fase da súa vida e nas súas dúas casas familiares, baixo a influencia franciscana procedente do próximo Colexio de Misións de Propaganda Fide de Herbón -onde, como vimos, morreu seu pai. Os frades predicaban anualmente nas parroquias desta zona e alí recollían esmolos e recrutaban novizos -a queta de Baños achegaba o 39.2% dos novizos da gardianía-, de aí que M^a Antonia tivese parentes en Herbón e nos dous conventos franciscanos de Santiago -en 1730, os gardiáns de San Lourenzo e San Francisco eran tíos seus-. Ademais, ela críase entre os 7 e os 14 anos coa súa tía María, terciaria franciscana⁷⁷; os franciscanos de Herbón controlaban a VOT fundada en Padrón en 1705, cuxo éxito foi inmediato entre sectores medianos e fortes da sociedade rural desta zona, en especial entre as mulleres. A VOT, máis alá da súa dimensión relixiosa, achegaba un respecto social acorde coas necesidades da familia de M^a Antonia, por iso mantivo a súa vinculación con esta asociación en Baiona.

A partir dese fundamento, das lecturas e do insistente recurso aos confesores, M^a Antonia dá o paso a un misticismo pouco sofisticado. A clave na súa biografía está no matrimonio místico con Cristo, que ela sitúa en 15-X-1728 cando “me dio el señor ...tantos sentimientos de su amor que ya mi alma al cabo de este tiempo fallecía de solo amor de su divina Majestad”, de modo que “quiso regalarme tomándome por su esposa... para que fuera mi vida ya de esposa y no de esclava que sirven a sus señores por fuerza y no por amor...” O desposorio prodúcese despois dunha fame insaciable, da que se consola ao saber que tamén a pasara Ángeles de Foligno, e coas palabras de Deus, que lle di, “yo, hija, soy el único remedio de tu hambre, sáciate de mi, esposa mía, que soy hartura de los que han hambre de mí”; sentíndose morrer Deus asegúralle que “no es mi voluntad ahora que mueras, sino que vivas en mí”.

Na autobiografía, o matrimonio con Cristo sérvelle para xustificar a separación do seu marido, polo que o seu significado explicouno en Edificio espiritual, por orde do confesor o P. José de Jesús María. A obra está pensada para as carmelitas de Santiago e xustifícaa como un acto de humildade, pero gábase de non o ter relido a pesar de entregarllo en pregos soltos ao seu confesor, unha afirmación que aparece noutras monxas narradoras e que suxire a man de Deus. Máis visible é a man do confesor, xa que, en teoría, este fixo dúas copias -se non fixo o orixinal-, e el foi quen respondeu á comisión de carmelitas que tras a morte de M^a Antonia lle puxo diversas pegas teolóxicas. O texto nútrese de Teresa de Ávila e de Juan de la Cruz, como é lóxico; M^a Antonia léraos xa antes de saír de Baiona. Ela afirma que a partir dos trinta anos leu os Santos Padres, pero en Edificio espiritual só cita o catecismo da doutrina cristiá, Florecillas de San Francisco, Libro de la oración y meditación de Villacastín, Ejercicio de Perfección y virtudes do P. Rodríguez, a crónica da orde e as Escrituras. Ela mesma reconece que non era gran lectora “no leí mucho porque fue más mi estudio leer en la oración en aquel divino libro, que se acomoda a la pequeñez y cortedad y poca inteligencia de una pobre alma, que no tiene más saber ni letras de escuela que lo que les enseña el señor”⁷⁸. E, por outra banda, consideraba que a teoloxía non é para mulleres estudala, aínda que ao mesmo tempo quíxase de que a ignorancia feminina nace “del

poco saber que padecemos las pobres mujeres⁷⁹. Tampouco facía falta máis: o texto de M^a Antonia reflicte a teoloxía cristolóxica e teocéntrica de Camino de perfección. Ela carecía da erudición que forma parte da teoloxía de Teresa e de Juan de la Cruz, polo que se envorca na faceta contemplativa: unión con Deus -fin da experiencia mística- e ascetismo; contemplación e oración mental, e fascinación eremítica, que substitúe o deserto polo encerro, a mortificación e a pobreza⁸⁰.

A primeira parte do texto dedícase ás virtudes das relixiosas, as súas fillas, para que non se lles esquecese “la grande merced que os ha hecho nuestro Señor en sacaros de tantos peligros como hay en la vida del siglo. Que aunque en todas partes puede entrar el demonio como león rabioso... con todo, acá en la santa Religión no hay las ocasiones tan grandes de perder a Dios”⁸¹. Na segunda, define tres períodos da vida mística -dedicados á oración, o tránsito á contemplación, e a oración contemplativa- e o seu centro é o matrimonio místico con Cristo. Para explicalo utiliza o motivo da fame, como na biografía; unha fame física que non lograba saciar “y que estando así, como del todo acabando de morir por su Dios, sintió que la suspendía una majestad infinita, y como que la tomaba en sus divinos brazos. Y la empezó a llenar de un mar inmenso de divinos deleites, con los que se vivificó y apagó toda la sed y hambre que antes tenía por Dios”. Logo explica que a esposa “no se contenta con las dichas visitas del Amado... antes bien, cada vez que el Esposo la visita, la deja con más hambre y vivos deseos de volver a verla y tenerla ya de asiento en su corazón y alma”. No matrimonio espiritual, ás elixidas, Deus “las acaricia y regala como Esposo divino que las mete en su lecho muchas veces. Y sobre todo hace el Esposo estos excesos de amor con la esposa, cuando ella estaba más afligida y llena de dolores, trabajos y penas por El”⁸². O día do desposorio, dándolle unha man en sinal de desposorio “empezó el Señor a soltar en mi alma el mar inmenso de sus misericordias, y bien entendí que era mi esposo porque llenó mi entendimiento de soberanas luces para que conociera la verdad en donde no cabe engaño. En fin, aquel día me pareció que celebró este Señor, en cuanto se pueden sufrir en esta vida, unas celestiales bodas, acompañándole toda la corte del cielo”⁸³.

EPÍLOGO

A fundación dun convento foi a obsesión de M^a Antonia, resolta por don Miguel de Helguera e don Benito de Cariga, dous ricos madrileños. En 1739 ambos os dous piden permiso ao xeneral dos carmelitas e prometen 40.000 ducados; ela pon como condición que fose convento suxeito á orde e non ao bispo e eles deciden que ela fose a fundadora e dispuxese do control sobre o diñeiro, das imaxes e de dúas prazas, algo que non lles foi aceptado. Non obstante, a orde inicialmente estivo interesada en crear o convento, obtendo permiso da cidade de Santiago e das outras cidades de Galicia en 1742. Pero non aceptaron nin o Consello de Castela, nin o arcebispo, nin o xeneral dos carmelitas, “en aquel tiempo tan trabajoso para la orden”, atacada polas súas doutrinas místicas e dividida internamente por un movemento de reforma; M^a Antonia tiña o apoio dos inimigos do xeneral, como o provincial P. Paulino, que foi desterrado en Padrón, mentres a ela se lle prohibiu o contacto co exterior. Pero en 1748 é elixido outro xeneral e o P. Paulino é repostado como provincial⁸⁴: M^a Antonia e varias monxas

de Rioseco chegan por fin a Compostela. A súa entrada foi gloriosa, acompañadas polo marqués de Bendaña e polo provisor diocesano, don Policarpo de Mendoza.

A comunidade establécese nunha casa fronte ao hospital de sifilíticos, dato que oculta a monxa nos seus textos, pero un conflito por unha herdanza atrasou todos os plans. No seu testamento de 1744, don Mateo Vázquez, morto en Panamá, mandou crear en Compostela un convento de carmelitas ou de capuchinas, invertendo cen mil pesos postos baixo responsabilidade do seu primo e testamenteiro don Valentín Sánchez de Boado. O arcebispo Gil Taboada asignou o diñeiro ás carmelitas, pero o testamenteiro, chegado a España en 1750, négallelo ao saber que xa estaban na cidade. O conflito tiña ton social: a doazón de Helguera e Cariga era menor pero anterior, de modo que don Valentín non aparecería como fundador; por outra parte, este esixía que o convento fose de xurisdición episcopal, ao que se opoñía M^a Antonia, e a opinión xeral era contraria a novos conventos; de parte das monxas estaban o deán, os inquisidores e algúns nobres. As carmelitas recorreron ao Consello de Castela, pero este fallou en favor do testamenteiro en 1752, e o novo arcebispo, Rajoy e Losada, reorientou a fundación en favor da Compañía de María. Era unha vitoria do regalismo e dun novo modo de entender a educación e a relixiosidade femininas.

En 1757 obtívose licenza para abrir o convento. En 1760 morre M^a Antonia entre signos de santidad e en 1761 iniciouse o seu proceso de santidad, no que testificaron 130 persoas de varias condicións sociais. O final desta historia poñerá a Roma elevándoa ou non ao altar. Para os historiadores, a súa importancia é menor, pero ten un gran valor a visión do amor mundano -autobiografía, cartas- e do amor divino -textos espirituais-, por parte dunha muller que construíu un proxecto de santidad facendo que o seu marido e os seus fillos seguisen traxectorias programadas por ela, e desintegrando unha familia en beneficio dos seus intereses persoais que o seu marido e os seus fillos só comprenderon en parte.

CONVENTOS FEMININOS

| Localidade | Orde | Fundación | Diocese | Fundador |
|--------------------|---------------------|-----------|-----------|-----------------------------|
| Ferreira de Pantón | Bernardas | I. Media | Lugo | -- |
| Lugo | Dominicas | I. Media | Lugo | -- |
| Lugo | Agustinas recoletas | 1662 | Lugo | Cabido catedralicio |
| Monforte | Franciscanas | 1622 | Lugo | Dona Catalina de la Cerda |
| Mondoñedo | Concepcionistas | 1639-1652 | Mondoñedo | Dona María Pardo de Andrade |
| Ribadeo | Clarisas | I. Media | Mondoñedo | -- |
| Viveiro | Dominicas | I. Media | Mondoñedo | -- |
| Viveiro | Concepcionistas | 1601 | Mondoñedo | Dona María de las Alas |
| A Guarda | Beneditas | 1558 | Tui | Familia Ozores |

| | | | | |
|-------------|----------------------------|-----------|----------|---|
| Baiona | Dominicas | 1568 | Tui | Don Sebastián Varela, Abade da colexiata |
| Redondela | Xustinianas | 1501-1554 | Tui | Arcediago de Cerbeira |
| Tui | Concepcionistas | 1508-1515 | Tui | Un oratorio de dez mulleres |
| Vigo | Concepcionistas | 1553 | Tui | Dona Inés Pérez de Zeta |
| Betanzos | Agustinas | 1672-1681 | Santiago | Concello da cidade |
| A Coruña | Clarisas | 1494 | Santiago | -- |
| A Coruña | Capuchinas | 1676 | Santiago | Dona Catalina de Estrada Salazar |
| Pontevedra | Clarisas | I.Media | Santiago | -- |
| Santiago | Beneditas | 1504 | Santiago | Congregación de Valladolid |
| Santiago | Clarisas | I. media | Santiago | -- |
| Santiago | Dominicas | I. Media | Santiago | -- |
| Santiago | Mercedarias | 1673 | Santiago | Don Andrés Girón, arcebispo de Santiago |
| Santiago | Carmelitas | 1748 | Santiago | María Antonia Pereira |
| Santiago | Compañía de M ^a | 1759 | Santiago | Don Mateo Vázquez |
| Vilargarcía | Agustinas recoletas | 1648-1652 | Santiago | Don Fernando de Andrade, arcebispo Santiago |
| Allariz | Clarisas | I. Media | Ourense | -- |

NOTAS

- 1 Jaime Contreras, *El Santo Oficio de la Inquisición en Galicia*, Madrid, 1981, pp. 466 y ss.
- 2 Isabelle Poutrin, *Autobiographie et sainteté féminine dans l'Espagne moderne*, Madrid, 1995, pp. 24 y 352.
- 3 M. C. Pallares Méndez, *A vida das mulleres na Galicia medieval...*, p. 61. M.B. García Colombás, *Las Señoras de San Payo*, 27.
- 4 Na Guarda, Tui, a familia Ozores Soutomaior fundou en 1558-61 un mosteiro beneditino con carácter patrimonial e amparado polos bispos.
- 5 I. Fernández Terricabras, "Un exemplo de la política religiosa de Felipe II: el intento de reforma de las monjas de la tercera orden de San Francisco (1567-1571)", I Congreso Internacional del Monacato Femenino en España, Portugal y America, 1492-1992, M^a Isabel Viforcós Marinas e Jesús Paniagua Pérez (coords.), 2, 1993, p. 159-172.
- 6 Ángela Atienza, "De beaterios a conventos: nuevas perspectivas sobre el mundo de las beatas en la España Moderna", *Historia social*, 57, 2007, p. 145-168.
- 7 Olga Gallego Domínguez, *Historia da Muller. Mulleres ourensás dos séculos XIV-*

- XVIII, Santiago, 2008, p. 144-152.
- 8 *Memoria sobre la vida de la fundadora del convento de franciscanas descalzas de la ciudad de Monforte y monja del mismo, excma. Sra. Doña Catalina de la Cerda y Sandoval escrita por una religiosa del referido convento*, Monforte, 1895, p. 10 e outras.
- 9 Textos para a historia das mulleres en Galicia..., p. 383.
- 10 Frases obtidas de M.B. García M. Colombás, op.cit., pp. 106-107 e 318.
- 11 AHUS, Protocolos notariales, legf. 3520, f. 29.
- 12 Baudilio Barreiro Mallón, “Las educandas en clausura: convento o matrimonio”.
- 13 M^a Mercedes Buján Rodríguez, *Abadologio femenino. Monasterio de Benedictinas de San Paio de Antealtares*, Santiago, s.a.
- 14 B. Barreiro
- 15 Francisco Bocanegra, *Instrucción pastoral dirigida a las religiosas de su filicación*, Santiago, 1777, pp. 3 a 5.
- 16 A. Martín García, la vot, pp. 86-92. Ofelia Rey Castelao, “La Orden Tercera Franciscana en el contexto del Asociacionismo religioso gallego en el Antiguo Régimen: La V.O.T. de la villa de Padrón”, *Archivo Ibero-Americano*, 1999, n^o 232, pp. 3-47.
- 17 O. Rey Castelao, « La orden tercera franciscana en el contexto del asociacionismo religioso gallego del Antiguo Régimen. La VOT de la villa de Padrón”, *Archivo Iberoamericano*, 58, 1998, 3-47.
- 18 Como noutros casos, parece que antes redactou outros escritos da súa vida, que destruíu.
- 19 Fray Bartolomé Casal, *Memoria de la V. M. M^a Antonia de Jesús, fundadora del convento de Nuestra Señora del Carmen de Santiago*, Santiago, 1870, p. 3 e ss.
- 20 Cierva y de Hocés, M. de la, *La Madre M^a Antonia de Jesús C.D.*, Pontevedra, 1987, p. 64.
- 21 Concha Torres Sánchez, *Ana de Jesús, cartas (1590-1621): religiosidad y vida cotidiana en la clausura femenina del siglo de oro, (O.C.D.) Ana de Jesús^c”, Concha Torres Sánchez, 1995.*
- 22 Parece que escribiu tamén Notas espirituales (1729-1730)
- 23 En 1756-68 dáse o de María Lucía Martínez, monxa en san Clemente de Toledo (J.C.Vizuite Mendoza, “Monjas y confesores: dirección espiritual en el siglo XVIII, III Reunión Científica de Historia Moderna / coord. por Vicente J. Suárez Grimón e Enrique Martínez Ruiz,, Vol. 1, 1995 p. 385-390.
- 24 *Virtud al uso y mística a la moda. Destierro de la Hypocrisia, en frasse de exortación a ella. Embolismo moral, en el que se epactan las afirmativas proposiciones en negativas; y las negaciones en afirmativas*, Pamplona: Juan Mastranzo, sin año, y Madrid: Fernando Monje, 1734.
- 25 María Laura Giordano, “Al borde del abismo: falsas santas e ilusas madrileñas en la vigilia de 1640”, *Oficios y saberes de mujeres*, p.
- 26 Cristina de la Rosa, “Visionarias o místicas”, p. 189-220.
- 27 Margarita Peña, “Manipulación masculina del discurso femenino en biografías de monjas: ejemplos del “Paraíso Occidental” de Carlos de Sigüenza y Góngora, La creatividad femenina en el mundo del barroco hispánico: María de Zayas, Isabel Rebeca Correa, Sor Juana Inés de la Cruz, Vol. 2, 1999, p. 597-610.
- 28 Cristina de la Rosa, “Visionarias o místicas: la religiosidad femenina castellana en el Barroco”, en *Oficios y saberes de mujeres*, coord. por Rosa M. Cid, 2002, p. 189-220. J. Amelang, “Los usos de la autobiografía: monjas beatas en la Cataluña moderna”,

- en *Historia y género: las mujeres en la Europa moderna y contemporánea* / coord. por James S. Amelang, Mary Josephine Nash, 1990, p. 191-214.
- 29 Isabelle Poutrin, “Una lección de teología moderna: la “Vida Maravillosa de doña Marina de Escobar” (1665)”, *Historia social*, N° 57, 2007, p. 127-144; Inmaculada Revuelta Imaz, “Madre Marina de Escobar: síntesis de su vida y vivencias místicas, 1996 (Zarautz); Cristina de la Rosa, “El poder de la profecía femenina en la Corte vallisoletana: el caso de Marina Escobar”, en *La voz del olvido: mujeres en la historia*, Cristina de la Rosa (coord.), 2003, p. 13-38.
- 30 *Thesoro escondido, vida de la venerable madre sor doña Josefa de Paz*, Orihuela, 1733.
- 31 Antonio Peñafiel Ramón, “Monjas, visiones y portentos en la España Moderna: Los relatos de confesores”, *Contrastes: Revista de historia moderna*, 11, 1998-2000, p. 127-144.
- 32 Cristina de la Rosa, “Visionarias o místicas”, p. 189.
- 33 Cit. Por Fray Isidoro de San José en “introducción” a *Ejercicio espiritual*, p. 2; del mismo, “Una gran escritora mística experimental del siglo XVIII: la vble. M^a Antonia de Jesús”, *Revista de espiritualidad*, Madrid, 1961.
- 34 A súa vida coñécese por varias biografías: ÁLVAREZ, J.A., *Breve compendio de la vida extraordinaria de M^a Antonia del Señor...*, Madrid, 1869. Aquí utilizamos a de Evaristo DE LA VIRGEN DEL CARMEN (O.C.D.), *La Monjita del Penedo: Vida de la Venerable Madre M^a Antonia de Jesús*, Madrid, 1931-1948, e a dunha autora anónima,
- 35 No proceso de santidad de M^a Antonia, a súa amiga Bernarda Salazar declara que o marido a obrigaba a ocuparse en obras activas en que no estaba criada, que le causaban mucha distracción e afastábana de Deus.
- 36 (B2, 38)
- 37 (B2,36)
- 38 (B2, 35)
- 39 (B2, 27)
- 40 A nai permaneceu en Baiona, a cargo do abade, ata a súa morte en 1760, sen facer testamento por ser pobre.
- 41 Algo que era común a outras, Cristina de la Rosa, *Visionarias o místicas*, p. 192.
- 42 Me puso el Señor de suerte que me parece perdiera la vida antes de dar asenso a su depravada intención.
- 43 Fundado en 1648 por don Fernando de Andrade Sotomayor (1648), con carácter patrimonial, no contexto de reforzamento da súa casa e liñaxe.
- 44 B1-64 e ss.
- 45 B2, 47; B1, 65
- 46 B2, 49
- 47 B2, 54, 55, 56
- 48 B2, 215
- 49 No quiero nada de esta vida, ni deseo otra cosa más que servir mucho a mi Díos. Y convengo en que nos apartemos para el fin de servir al. Señor. Si tu quieres entrar-te religiosa yo haré lo mismo, y nos daremos consentimiento uno a otro delante de quien convenga.
- 50 B1, 392
- 51 B1 424

- 52 B2132
- 53 Por exemplo, nunha carta ao abade dende Madrid dille “tengo noticias que está bueno y muy fervoroso, ha sido enfermero, Dios lo haga como quiera” B2, 46.
- 54 B2-305
- 55 B2-301
- 56 B1-
- 57 B2-644
- 58 B2 132-160. En 1778 estaba en Filipinas (Marta M. Manchado López, “El proyecto de convento para mestizas de Santa Rosa de Lima, en Filipinas”, *Anuario de estudios americanos*, V.56, 2, 1999, p. 485). Aureliano Pardo Villar, *Dominicos pontevedreses en Filipinas: de los siglos XVII y XVIII*, El Museo de Pontevedra, 3, 1944-45, p. 48-50.
- 59 B279; B 1 306
- 60 B1-501 e B1-vol2-13-16
- 61 B2, 109
- 62 B2-259
- 63 B2-174
- 64 B2-305
- 65 B2-300-302
- 66 Vizueté Mendoza, J. Carlos, “Monjas y confesores: dirección espiritual en el siglo XVIII, III Reunión Científica de Historia Moderna / coord. por Vicente J. Suárez Grimón, Enrique Martínez Ruiz, Manuel Lobo Cabrera, Vol. 1, 1995 p. 385-390. Karen María Vilacoba Ramos, *Una manifestación del poder: los confesores de monjas, Poder y mentalidad en España e Iberoamérica* / coord. por Enrique Martínez Ruiz, 2000, p. 73-84.
- 67 Entre eles José del Espíritu Santo, autor de *Cursus theologiae mysticae-scholasticae*
- 68 B1, 249 e 293.
- 69 Cuando me escriba ha de ser no diciendo nada de fundación ni cosas pasadas, de si ha habido contradicciones para los intentos de ser religiosa, pues estas han de quedar en silencio, porque lo había permitido Su Majestad B2-301.
- 70 B263
- 71 B2 187
- 72 Martín González
- 73 B1, 2, 109, 222 e 297
- 74 I. Poutrin, “Una lección de teología...”, p. 130.
- 75 No decía cosa que no me rechazasen y se levantaban hartas desazones y discordias, en medio del gran cuidado con que yo andaba para que por mi causa no perdiéramos la paz, B2, 193.
- 76 B2, 193, 205 e 217
- 77 B18
- 78 Introducción de Frei Isidoro de San José, OCD, a *Ejercicio espiritual*, p. 22.
- 79 Ib. p. 88.
- 80 T. Sánchez, p. 154.
- 81 Edificio espiritual, edición de M. Capón Fernández, Santiago, 1954, 253.
- 82 Ib. pp. 257 e 270
- 83 (B2-137)
- 84 B2 237

Noticias inéditas da aldea de San Cosme

ANXO RODRÍGUEZ LEMOS

RESUMO

O autor recolle documentación sobre a existencia dunha capela de San Cosme, na aldea do mesmo nome, pertencente á parroquia de Baiña, en Baiona.

PALABRAS CLAVE: Capela, San Cosme, San Colmado, Baiña.

ABSTRACT

The author collects some documentation about the existence of San Cosme chapel, in the small village of the same name, belonging to the parish of Baiña, in Baiona.

KEY WORDS: Chapel, San Cosme, San Colmado, Baiña.

Nunha das ladeiras da Serra da Groba, parroquia de Santa Mariña de Baíña, enmárcase a aldea de San Cosme, presente nalgunhas fontes documentais como *San Colmado* ou mesmo *San Cosmete*. Neste lugar estratéxico localizado xeograficamente entre o río das Cabras e o río do Vilariño ou do Pontillón, emprazouse ata o século XVIII “la capilla del Glorioso San Cosme” da que as diferentes publicacións ata o momento, achegan datos máis ben modestos e pouco clarificadores do que era o edificio da capela en si e a súa fábrica. Aínda que o documento que hoxe presentamos é un dos moitos que temos localizados sobre o eremitorio, que para algúns historiadores remonta as súas orixes ao século VI¹ (contando ata o século XII cunha pequena comunidade de monxes eremitas) é dos máis ilustrativos sobre o estado da capela, que desaparecería para sempre nas xornadas do 21 e 22 de xuño de 1785 por orde do abade de Oia D. Clemente Bahamonde (1783-1787), logo de recibir autorización bispal. O prelado respondera á petición argumentando que a idea do abade de “demoler la capilla o santuario de San Cosme y trasladar las ymagenes y quanto pertenece al santuario a esa yglesia monasterial, es digno de todo aplauso, porque en su execucion se evitan muchas ofensas de Dios que ahora se cometen con pretexto de romerías, y puedo asegurar, que aquel santuario ha sido mil veces profanado”. Permitiría, sen embargo, o bispo D. Domingo Fernández Angulo que “puede quedar en el sitio del altar una cruz en memoria de lo que ha sido”². É moi probable que esta fose a que estivo en San Cosme ata o ano 1972, en que se traslada e se instala sobre o portalón da casa reitoral de Baredo.

INTRODUCCIÓN

Alá polos anos 70, Xoán Martínez do Tamuxe daba noticia en *El Pueblo Gallego* dos diferentes restos arqueolóxicos atopados á raíz da apertura dunha pista forestal polo lugar. O citado camiño, tivo que derrubar a casa na que a memoria popular situaba a *Casa das Novenas* ou dos *Frades*, coñecida como *A Casa de Luísa* por ser esta a súa última propietaria.

A casa e as súas terras circundantes foran mercadas polo veciño de Sabarís D. José Vilas Bargiela, máis coñecido como *O Casico*, por aqueles tempos garda forestal e moi coñecido entre os bañeses polas súas aventuras no viveiro que tiña nas tomadas da Fonte Regueira. Sería precisamente este home o que avisase a Tamuxe, cura que fora das parroquias de Baíña e Baredo, por coñecer o interese deste “polas cousas vellas”.

Entre os restos atopados naquela destrución destaca o achado dun capitel circular, adornado con follas de acanto (que o descubridor xa considerara visigótico) así como restos de cornixas e outras pedras traballadas xunto a unha “abundante cerámica”³. *A Casa de Luísa*, tal e como recordan os antigos veciños da aldea, contaba cunhas escaleiras que baixaban a un soto ao que, casualmente, a algúns dos nenos non os deixaban baixar, o que lle dá aínda máis misterio a unhas escaleiras que segundo os máis atrevidos non levaban máis que a unha bodega da casa. Sería precisamente esta baixada a que Tamuxe anota na súa crónica, aínda que descoñecendo a onde levaban (en parte por non preguntar) limitándose a anotar que presentaban un “desnivel de casi dos metros”.

Estes movementos de terra servirían para testemuñar grazas á “arqueoloxía” a presenza dunha capela no lugar, en tanto que dende aquela nunca máis se fixeron ex-

ploracións arqueolóxicas na zona, aínda cando temos localizado un posible lugar de enterramento nas terras coñecidas como O Sosanto.

O EDIFICIO NO DOCUMENTO DE OIA

De todos os séculos de existencia da capela de San Cosme, os momentos dos que, sen dúbida, temos máis referencias desta son os séculos XVI e XVII. Aínda non discutindo a existencia dun edificio anterior, que se puidese corresponder co que Almanzor no seu camiño cara a Compostela aquel verán do 997 asaltou⁴, e cun estado xa moi malo a comezos do XVII, o certo é que Yáñez Neira anota entre as obras realizadas baixo o goberno do abade de Oia Frei Rafael Calderón (1629-1632), a construción da “ermita de San Cosme”. Isto explicariáse ante a mala situación, patente nun “Memorial simple de los apeos de la mas de la hacienda que este monasterio tiene en este reino de Galicia” de cara a 1605, no que se indica que “la hermita de San Cosme (...) está muy maltratada, de donde lleua el monasterio las ofrendas y limosna el día de su romaxe y fiesta, así con tradición de nadie demás de 400 años a esta parte”⁵.

Comparto opinión, por tanto, con Domínguez Fontela que o que nestas datas aconteceu foron máis ben arranxos, ao igual que a restauración que se debeu facer durante o mandato de Bernabé de Villa (1644-1688). Anota novamente Yáñez Neira, que nestes tempos se “levantó la ermita de San Cosme e hizo el retablo maior, más las casas para la residencia de los ermitaños”. Este parece o estado da pequena capela ata que sendo abade don Ángel San Martín (1710-1713) se fan “dos retabillos y pintó tres frontales”.

O pequeno esplendor do edificio de comezos do XVIII debeu chegar ao momento do documento que hoxe presentamos, onde o santuario xa aparece con tres altares, sendo no maior onde “están los dichos Gloriosos santos San Cosme y San Damean” separados do resto da capela por unha reixa. Aínda que a advocación da capela fose destes santos, xunto a estes habería ata nove imaxes máis como a do Neno Xesús e Cristo, San Xoán Bautista, San Gregorio Magno, San Pedro, Nosa Señora do Socorro, San Bernardo, San Bieito ou San Bertolameu. Todas elas de vulto redondo, é dicir, imaxes observables dende calquera punto de vista, algunhas pintadas e outras de vestir. De San Cosme cóntanse ata tres imaxes, unha no altar maior e outras dúas de diferente tamaño, crendo que sería a pequena, como aínda hoxe pasa nalgunhas parroquias, a empregada para as procesións.

No que respecta á fábrica da capela, destacan tanto obxectos empregados no culto como son cruces, candelabros, cálices, patenas, vinagreiras, misais e atrás, moldes para hostias, lámpadas para o alumeadado do Santísimo, manteis para os altares ou purificadores (lenzo para limpar o sacerdote os dedos), así como vestimentas tanto para os relixiosos (amictos, albas ou casulas) como para os santos.

O mobiliario da capela parece máis modesto, non indo máis alá de mobles para o almacenamento como arcas ou caixas, petos para a esmola ou un confesionario con cadeira.

Como romaría que se prezase, non faltan aquí, tal e como se nos indica, candeas de diferentes tamaños ou exvotos ofrecidos ao Santo como unha cara ou mesmo un testículo. É probable que froito de promesas sexan tamén o diadema que adorna o Santo, a redoma, o peito, o testículo, a imaxe en filigrana da Nosa Señora, o peito, e a cadeña da Virxe do Socorro, todas de prata.

A imaxe que nos dá, por tanto, correspóndese á dunha capela pequena coroada cunha espadana e campá, cercada por un muro que conforma o seu adro, e no que se abren ata dúas cancelas. Á cabeceira da capela atoparíase *A Casa dos Frades*, “faiada, techada, enmaderada y tejada, serrada con seis puertas, las quatro con sus zerraduras y llaves y las dos sin ellas, con una sala alta”. Se dende aquí defendo que esta casa foi a que se destruíu nos anos 70 do século pasado, non é outro o motivo que pola presenza dunha “bodega que se halla bajo de la sala de dicha casa” e da que todos os veciños/as vivas do lugar dan aínda fe.

O ARRENDATARIO: D. BARTOLOMÉ LOSADA

D. Bartolomé Dámaso Losada é o nome do presbítero veciño de Santa Cristina da Ramallosa que figura neste documento como colono ou beneficiario da renda que o Mosteiro de Oia outorga. Tal e como indica o documento con selo de 1751, en San Cosme e noutras propiedades deste mosteiro cisterciense, foi necesario, ante a basta cantidade de terras, a elección de persoas que se encargasen do coidado e traballo das mesmas ou como é o caso, do mantemento dunha capela e das súas construcións anexas. O que a el se lle arrenda aquí é a esmola que “se ofreciese al Señor San Cosme y San Damean por sus devotos por tiempo y espacio de quatro años cumplidos”. A renda, que comezaría o día 20 de agosto de 1751, festividade de San Bernardo, tería fin polo mesmo día de 1755. É dicir, nun espazo de catro anos, o crego Bartolomé debería facerse cargo non só da capela, do seu tesouro e das esmolas percibidas, senón que tamén quedaba da súa conta a Casa das Novenas e un “pedazito de tierra para ortaliza con un peral y un limonero”. Iso si, quedaba en mans do mosteiro calquera tipo de reparación tanto da capela como da casa.

O anterior, non impediría que o clérigo, botando man da esmola, puidese facer obras menores no lugar de San Colmado como realmente sabemos que fixo. Así, do ano 1752, quedáanos nesta aldea como testemuña a Fonte Santa, unha fonte de coidado paramento de pedra, presidida por unha amea central cunha cruz latina gravada no centro⁶, que presenta na súa fachada a inscrición:

LA HISO DE LIMOSNA D. BAR/THOLOME LOSSADA AÑO/1752

O crego debía pagar en concepto de pensión a Oia trinta ducados de vellón, que se debían comezar a pagar anualmente dende o 20 de agosto de 1752.

TRANSCRICIÓN

A presente transcripción foi realizada tal e como aparece no documento, a excepción daquelas palabras abreviadas, que foron para a súa presentación desenvoltas e postas as súas letras en cursiva para poder distinguir o que estaba no orixinal e o que foi engadido polo transcriptor. Así mesmo, adaptouse a puntuación, emprego de maiúsculas e acentuado á norma actual.

DOCUMENTO

Dentro del Real Monasterio de Nuestra Señora de Hoya, orden dentro de Nuestro Padre San Bernardo a seis días del mes de marzo año de mil setezientos cinquen-

ta y uno en presencia de mi *escribano presente* y testigos, estando así el Reverendísimo Padre Maestro don frai Manuel Fernández, abad de este dicho Real Monasterio y señor tenporal de sus cotos y Jurisdicción dijo que siendo como es propia de dicho Monasterio la capilla y santuario de los Gloriosos San Cosme y San Damean sita en los términos de la *feligresía* de Baíña, y atendiendo a que en el deve aver persona que le cuide y procure y conoziendo la sufizienzia de don Bartholome Damaso de Losada, clérigo *presbítero* vezino de la *feligresía* de Santa Christina de la Ramallosa del partido de la Villa de Baiona al qual daba y dio en arriendo la limosna que se ofreciese al Señor San Cosme y San Damean por sus devotos por tiempo y espacio de quatro años cumplidos, que prinzipiaran a correr desde el día de Nuestro Padre San Bernardo, día veinte de agosto de este presente año y fenezeran el año que viene de mil setezientos cinquenta y cinco, por el día veinte de agosto tanvien de el, y en cada uno, de dichos quatro años pueda dicho don Bartholomé percibir y recaudar para si mismo el importe de toda dicha Limosna y en todo dicho tiempo pueda usar y use del procuro de dicho Santuario que se compone de tres altares y en el maior están los dichos Gloriosos santos San Cosme y San Damean = un niño Jesús con su vestido de lienzo pintado= un San Juan Baptista= un San Gregorio Magno= San Pedro Apostol= una ymagen de Nuestra Señora del Socorro vestida de lienzo pintado= un Santo Christo= otras dos ymagenes del Señor San Cosme, la una grande y la otra pequeña= Las quales todas ellas son de bulto= y en los dos Colectorales ai dos ymagenes de Nuestro Padre San Bernardo y San Benito estofados⁷. Y en los dichos altares pintados, los quales dichas ymagenes tanvien son de bulto= así mismo ai en dicha capilla una caja grande sobre el cajón de la ropa y en ella está un San Bartholome tanvien de bulto pintado= quatro cruces de madera y quatro candeleros de lo mismo= un cajon con sus llaves y serradura para los ornamentos= una arca= tres Aras= tres atriles pintados= tres petos para recojer la limosna y una caja con las ymagenes de los Santos Mártires= una reja con su llave que divide la capilla maior, y en la coronazion de ella un crucifijo= dos lamparas con sus basos= un hierro de hazer ostias= cuias dos lamparas referidas la una de ellas es de azofar y la otra de latón= un confesionario nuebo y una silla con su rexilla= una campana en la espadaña y una campanilla para tocar al alzar con su cadena y gancho= tres frontales de tabla pintados con su marco= tres tarimas= quinze purificadores= nuebe mesas de manteles para los altares= cinco alvas con un roquete de encaje ancho= tres paleas las dos nuebas y una vieja= nuebe amitos= quatro tersorios= tres casullas hordinarias y una de ellas de raso= quatro misales uno de ellos nuebo, otro mediano y los otros dos viejos= siete zinguidos= dos calizes con sus patenas y cucharitas todo ello de plata= cinco corporales romanos= ocho paños de calices andados y uno de ellos de dos azes= una bolsa para los corporales= cinco velas de zera grandes ofrecidas al Santo con quatro más hordinarias= dos caras tanvien de zera= un platillo y un testículo y una mortaja de olandilla encarnada= tiene el santo una diedema= una cruz= una redoma= un pecho= un testículo= una ymagen de feligrana pequeña sobredorada de Nuestra Señora= otro pecho pequeño y una cadenita pequeña delgada que tiene Nuestra Señora del Socorro, todo ello de plata= tres vinagreras de vidrio= tres vestidos de San Cosme de raso y una capa de lo mismo= quatro pares de puños del santo y tres corbatas= seis medidas y sintas= Cuia capilla se halla zerrada con dos puertas, la *principal* a los pies y otra al costado, ambas con sus llaves, tejada y made-

rada con su atrio y dos canzelas *que* lo zierran y algunos alamos dentro de el= Y asi mismo dentro de *dicha* capilla ai de *prevención* tres vigas y una escala= así mismo ala caveza de *dicha* capilla, ai una casa para avitar el relixioso u otra *persona* que cuide de *dicha* capilla la que se halla faiada, techada, enmaderada y tejada, serrada con seis puertas, las quatro con sus zerraduras y llaves y las dos sin ellas con una sala alta. Dos alcobas y dos bentanas y contraventanas y en cada una de ellas dos vidrios, y dentro de ella dos bancos respaldos grandes= una mesa= una arca grande= una silleta y en *dichas* alcobas dos tarimas con sus cordeles y en ellas dos jergones viejos= y en la cocina que está separada y es de *dicha* casa dentro de ella tanvien ai una sartén de cobre= un pote de hierro= unas tremedes= una cuchara de hierro= y una artesa de amasar pan= y en la bodega que se halla bajo de la sala de *dicha* casa de dentro de ella tanvien tiene dos pipas viejas= y asi mismo conjunto a *dicha* casa se halla un pedazito de tierra para ortaliza con un peral y un Limonero, cuias Alhajas aqui expresadas se le entregan a *dicho* don Bartholome Damaso de Losada *presbítero* para que de ellos use para el adorno de *dicho* santuario como tanvien de *dicha* casa y referidas halajas de ella durante el tiempo de este *dicho* arriendo y defenezido que sea los aia debolver y entregar en este Monasterio, y al Relixioso que de su orden las baia a perzivir, y si alguna de ellas tubieren algunos desperfectos y menos cavos que con el transcurso del tiempo de *dicho* arriendo se puedan ocasionar entregándolas a *dicho* don Bartholome de la suerte que se hallaren tiene cunplido sin que por *dicha* razón se le pueda pedir cosa alguna= Y en caso que el sobredicho haga perfectos y mejoramientos durante *dicho* arriendo en *dicha* capilla y casa referida siendo de poca monta se le tomarán en quenta del inporte por que se le haze este *dicho* arriendo= Y mediante se pagan *anualmente* por la casa de las novenas que junto a *dicho* santuario tanvien ai que deve perzivir el relixioso que asiste en la Granja de Panjon que la es de este Monasterio por incluírense estos en la pensión que aqui iba declarada a *dicho* don Bartholome no pueda cobrarlos ni recaudarlos para sí mismo, sino *dicho* relixioso por iren así yncluidos en *dicha* pensión principal que aqui irá expresada= Cuio arriendo de todo lo que ba referido ansi se le haze con carga y pensión de treinta ducados de vellon que en moneda corriente en cada un año aia de dar y pagar el *dicho* don Bartholome Damaso de Losada, *presbítero*, cuiu paga de *dicha* pensión principiará a hazer el día de San Bernardo que viene del año de mil setezientos cinquenta y dos, y las demás pagas consecutivamente año por año en el referido día durante el tiempo de este *dicho* arriendo pena de execución última y costas que en razón de ello se causaren; Y cumpliendolo así, *dicho* Padre Abad otorgante obliga los vienes y rentas de este *dicho* Monasterio de hazer y que hara sierto y seguro este *dicho* arriendo durante el tiempo porque así se le haze, y contra el nose ira en manera alguna, y así mismo los expresados vienes y rentas de *dicho* Monasterio obliga a *dicho* Padre Abad de que siendo nezesario hazer algunos reparos maiores en *dicha* capilla y casa referida, *dicho* Monasterio los hará a su costa y men^{on} sin ser visto el que el *dicho* don Bartholome los pueda hazer de su propio motu exepcto *dichos* perfectos menores estando presente a todo ello el expresado don Bartholome Damaso de Losada, *presbítero*, susodicho que dijo azetaba y azeto este *dicho* arriendo a su favor otorgando del qual usara durante el tiempo por que ansi se le hace= y se obligava y obligo con su *persona* y todos sus vienes avidos y por aver, espirituales y temporales de quedar a pagar en cada un año de los *dichos* quatro, porque se le haze este

dicho arriendo los dichos treinta ducados de vellón en dicho Monasterio comenzando a hacer la primera paga para dicho día de San Bernardo que viene de mil setezientos cinquenta y dos y las demás consecutivamente año por año por el referido día asta seren fenezidos dichos quatro años y al fin de ellos entregará así mismo a dicho Monasterio o persona de su orden todas las halajas de dicho santuario y casa de el con las que esta tanvien tiene y se le entregan y ser visto que por razón de los perfectos menores si los hiziere, tomárselos en cuenta de dicha pensión principal según ba expresado y a la paga de dichos treinta ducados y satisfacción de dichas alajas consiente ser apremiado por todo rigor de derecho; y para que todo lo aquí contenido se cumplirá ambas partes otorgantes y acetante dieron todo su poder cumplido alas Justicias de Su Magestad de su fuero e Jurisdicción. Y quede sus personas y vienes puedan y deban conozer a que se someten para que ansi se lo hagan guardar cumple executar como por sentencia definitiba de juez competente en autoridad de cosa juzgada por ellos consentida y no apelada zerca de que renuncia a todas las leis, fueros y derechos de su favor con la general en forma= Y así mismo renuncia al dicho capítulo *obduardus suan de penis desolutionibus* y todas las más leies y estatutos que son y ablan en su favor y ansi lo otorgaron dichos otorgante y acetante a quienes doy fee por delante mi escribano y testigos: Domingo Estévez, Blas da Rocha y Joachin Garzia todos vezinos del arraual de este dicho Monasterio de Hoya. Y de ello yo escribano doy fee= Ministro fray Manuel Fernández Abad de Oya= Bartholome Damaso Losada= Ante mí Juan de Villela= V^a emdo =No= y entre renglones= Y San Benito= Seis Reales= es copia de su orixinal que ante mí paso y se otorgó y en mi poder y oficio queda por rexistro a que me refiero. Y en fee de ello yo el dicho Juan de Villela como escribano ynsolidum del Reverendísimo Padre Ministro don fray Manuel Fernández, abad de Hoya, lo signo y firmo según acostumbro en este pliego entero de papel de sello quarto en el arraual de dicho Monasterio a diez y seis días del mes de maio año de mil setezientos cinquenta y uno=

En testimonio de verdad (*Rúbrica de Juan de Villela*)

ARQUIVO HISTÓRICO NACIONAL DE Madrid

Foral 6º selado do partido de Panxón e os seus anexos

Referencia: ES.28079.AHN/3.1.2.11.41//CLERO-SECULAR_REGULAR,L.10192

Data de formación: 1637 / 1798

Soporte e volume: Tamaño 32x21 CM. 153 Follas.

NOTAS

- 1 VILLA ÁLVAREZ, J.M. (2013): *El convento de las benedictinas de A Guarda (1558-1984)*. Monasterio de la Transfiguración del Señor de Trasmañó e Deputación Provincial de Pontevedra. pp. 23-35
- 2 YAÑEZ NEIRA, M. (1974): *El monasterio de Oya y sus abades*. Deputación Provincial de Pontevedra, Patronato José María Quadrado e Concello de Oia. pp. 70-71
- 3 MARTÍNEZ DO TAMUXE, X. (1975): "San Cosme de Bahiña: un poblado medieval en total abandono", en *Tuy Museo y Archivo Histórico Diocesano*. Vol. I. Tui

- 4 SÁNCHEZ ALBORNOZ, C. (1946) *La España musulmana*, t. 1. Buenos Aires. pp. 372-374. “Atravesado el Miño, los musulmanes desembocaron en anchas llanuras y en fértiles campos y sus exploradores llegaron hasta Dayr Kustan (¿el monasterio de San Cosme y San Damián?) y el llano de Balbenut situado sobre el Océano; tomaron por asalto la fortaleza de San Balayo (San Payo) y la saquearon, y después de haber atravesado unas marismas (...)»
- 5 *Memorial de bienes y hacienda del monasterio en diferentes lugares.* (Archivo Histórico Nacional,CLERO-SECULAR_REGULAR,L.10115)
- 6 MARTÍNEZ TAMUXE, X. & MARTÍNEZ BARBOSA, J.R. (2008) *Santa Mariña de Baña e o Eremitorio de San Cosme.* Comunidade de Montes de Baña. pp. 193
- 7 O estofado é unha técnica de policromar a madeira empregando pan de ouro como fondo sobre o que logo se pinta tras un longo proceso, que vai dende a preparación da madeira, o dourado da superficie, a aplicación de cores sobre esta, xeralmente ao óleo, ata finalmente o raspado da pintura para deixar á vista en certos lugares o ouro do fondo.

***Frei Manuel M^a Martínez O.P.,
O baionés defensor de Bartolomé de las Casas***

ANTONIO VALVERDE ALONSO

RESUMO

Achéganos o autor á figura de Manuel Martínez González, baionés, nacido nos primeiros días de 1892. Frade dominico, especializouse na obra de Frei Bartolomé de Las Casas, ao que defendeu de palabra e na escrita. Exerceu o seu labor relixioso en Centro América e en numerosos conventos da Península Ibérica.

PALABRAS CHAVE: *Frei Manuel María, Las Casas, “Leyenda Negra”, indios, As Américas*

ABSTRACT

The author brings us closer to the figure of Manuel Martínez González, borne in Baiona on the first days of 1892. Dominican friar specialized in the work of Brother Bartolomé de Las Casas, whom he defended orally and in writing. He practised his religious work in Central America and in numerous convents of the Iberian Peninsula.

KEY WORDS: *Frei Manuel María, Las Casas, “Leyenda Negra”, indians, the Americas.*

Segundo consta na “Acta de Nacimiento”, ás once da mañá do día catro de xaneiro de 1892 comparece no Rexistro Civil de Baiona José Martínez, sen segundo, natural da vila, de trinta e sete anos, casado, mariñeiro, domiciliado na rúa Ventura Misa número 55, para inscribir un neno que naceu na súa casa o día dous, ás nove da noite. O neno é fillo lexítimo seu e da súa dona Josefa González, sen segundo, tamén da vila, de trinta e catro anos. E vén sendo neto de Soledad Martínez e Vicenta González, tamén veciñas da vila, e avós descoñecidos. Pónselle de nome Manuel Silvestre José. Acompañan o pai tres mariñeiros coma el, tamén da vila, dous como testemuñas e os outros para firmar por non saber el.

As “Actas del Capitulo Provincial de la Provincia de España de la Orden de Predicadores celebrado en León, en el Convento de la Virgen del Camino del 2 al 27 de julio de 1978” dan como nado o 31 de decembro de 1891, día de San Silvestre, o que xustificaría o segundo nome. O primeiro de xaneiro celébrase o nome de Manuel e o terceiro, sen dúbida, por ser o nome do pai. Tamén se xustifican as datas, coa marxe que se daba para facer o rexistro, e aínda así parece que ou a celebración da festa do fin de ano ou a necesidade de ir ao mar retrasaron o rexistro.

Foi Baiona a vila que primeiro coñeceu a nova do éxito da expedición de Cristovo Colón na viaxe de descuberta das Indias Occidentais, ao arribar no seu porto a carabela “La Pinta”, ao mando do mariño Martín Pinzón. Este acontecemento influíu, sen dúbida, na inclinación do Frade Martínez por un dos personaxes mais controvertidos do posterior asentamento dos españois na nova terra descuberta, Frei Bartolomé de Las Casas, ao que lle dedicaría os seus estudos, constituíndose en paladín contra as acusacións que deron lugar á chamada “Leyenda Negra”, que tanto contribuíu ao desprestixio da España daquela época e que aínda hoxe segue marcando a opinión dalgúns foros españois o hispanoamericanos.

Viviou e pasou a súa xuventude en Baiona xunto co seu irmán Xosé, tamén sacerdote, e mais unha irmá. cursou os estudos primarios, mais pronto a vocación relixiosa o leva a ingresar, con 17 anos, en maio do ano 1909, no “Colegio de San Juan Bautista de la Orden de Predicadores de Corias” da veciña rexión de Asturias, facendo un ano máis tarde a Profesión Simple, no mesmo Convento, e a Profesión Solemne no ano 1913 no “Convento de San Esteban de Salamanca”. Ordénase Presbítero no ano 1915 e ao rematar os estudos de Teoloxía en 1918 é destinado ao “Convento de Nuestra Señora de Las Caldas de Besaya” na provincia de Santander, permanecendo alí dous anos.

Máis tarde, en 1928, volve para Galiza ao “Convento de San José de Padrón”, dedicándose á prédica e demais ministerios sagrados, pero é a partir dese intre cando se interesa e desenvolve os estudos sobre a figura do Padre Frei Bartolomé de Las Casas, amosando, o ano seguinte, a primeira comunicación sobre el no “Congreso de Historia Hispano-Americana” celebrado en Sevilla.

No ano 1930 trasládase ao *Convento de Nuestra Señora de Atocha* de Madrid. Dende aquí viaxa a Centro América, onde permanece 4 anos, exercendo un intenso labor de misións apalpando as repercusións e as secuelas das vivencias do Padre Las Casas.

Á súa volta, ao “Convento de Atocha”, exerce as funcións de organista, ao tempo que publica dous artigos sobre o Padre Las Casas na revista *Ciencia Tomista* cos títulos “Las Casas Historiador” e “Valor Histórico de la Brevisima Relación de la Destrucción de las Indias”, e intervén no “XXVI Congreso Internacional de Americanistas” celebrado en Sevilla no ano 1935.

Ao estalar a desgraciada “guerra civil”, os milicianos invaden o Convento, do que logra fuxir a refuxiarse no Hotel Laris de Madrid. Neste tempo atravesa grandes dificultades, pero el achaca ás súas relacións derivadas dos estudos sobre o Padre Las Casas “el haber salvado la vida”. Encóntrase no mesmo Hotel o seu amigo, secretario da legación de Guatemala, que coñecera na época da súa estancia en Centro América; o amigo procuroulle un documento que o facía empregado da legación de Guatemala, o que lle permitiu a libre circulación por Madrid. Tamén coñeceu e estableceu unha grande amizade co secretario da embaixada de Cuba, José M^a Chacón y Calvo, e co cónsul do devandito país, e así pode axudar a moita xente, chegando, incluso, a obter pasaportes estranxeiros cos que lles salvou a vida a varias persoas. Unha delas foi o Padre Manuel Suárez, que logo chegou a ser “Maestro General” dos Dominicos, para o que acadou do cónsul de Cuba un pasaporte cubano.

Estas actividades acaban traéndolle complicacións que o fan fuxir de Madrid para Valencia e Francia en outubro de 1937, permanecendo en Marsella e París dende onde fai incursións a Barcelona, dende o 19 de decembro ao 13 do xaneiro de 1938. Volve a París de novo e no mes de febreiro pasa á zona dominada polos chamados “nacionais”, acolléndose no “Convento de San Pablo de Valladolid”. Dende alí pasou en varias ocasións á nomeada “zona roja”. Existe unha lista das persoas favorecidas e as axudas económicas que recibiron pola súa mediación, e aínda despois do final da guerra librou varios da pena de morte e de cadea.

Entre os anos 1939 e 1959, o seu ministerio desenvólvese nos “Coventos de San Pablo de Valladolid, San Esteban de Salamanca”, onde profesara, de novo en “San José de Padró” e posteriormente en “Santo Tomás de Aquino”, na rúa Cañizares de Madrid. Máis tarde pasa a ser capelán das “Madres Dominicanas de Casalarreina”, Logroño, e o seu derradeiro acougo foi no “Convento de Santo Domingo de Caleruega”, Burgos, para dedicarse na súa vellez, dunha maneira exclusiva, á oración e ao estudo.

Foi un estudoso da vida e traballos de Frei Bartolomé de Las Casas, dominico coma el, cuxo labor en defensa dos indios nativos das terras descubertas polo mariño Cristovo Colón, e tamén dos negros que para substituír os nativos traían de África os chamados “negreiros”, que escravizaron ata a morte os españois que conquistaron e explotaron aquelas terras, as máis das veces, coa escusa, consentida e aprobada pola igrexa cristiá, de que “non tiñan alma” e por iso podían abusar deles coma se fosen animais.

Frei Bartolomé denunciou ese maltrato primeiro ante a raíña Isabel, logo ante o seu fillo Carlos I e o seu neto Filipe II chocando as máis das veces coa burocracia do Consellos do Reino e os intereses particulares dos membros do Consello, pois moitos deles tamén eran donos ou tiñan encomendas, que así chamaban ás explotacións onde os facían traballar. Sabía ben de que falaba, pois el tamén tivo encomendas nos primeiros tempos que pasou nas Américas profesando despois coma Dominicano e chegando a ser bispo de Chiapas. Logrou que o papa Paulo III declarase no ano 1537 que os indios eran seres racionais e participou na creación das “Leyes Nuevas de Indias”, pero, xa volto a España e farto de non conseguir que se aplicasen a xeito coas melloras para o trato dos escravizados, denunciou publicamente a situación escribindo *Brevisima relación de la destrucción de las Indias* que motivou que os descontentos e inimigos de Filipe II aproveitasen para desacreditalo no que foi chamada “Leyenda Negra”.

Fóra das críticas dos detractores dos relatos expostos por Frei Bartolomé de Las Casas na *Brevisima relación de la destrucción de las Indias*, os feitos relatados foron

ciento cincuenta y cinco
Nº 2436882 /08

ACTA DE NACIMIENTO.

Certificación Gratuita
(Ley 25/1986, de 24-12)

En Bayona a la 1 parte de la mañana del día cuatro de enero de mil ochocientos noventa y dos ante D. Agustín Ortíz Otero Juez municipal y D. Diego María Manteiga Secretario compareció Manuel Gil natural de esta villa, término municipal de la misma, provincia de León de edad treinta y siete años, estado, casado, domiciliado en esta población, calle Postera Minor número 55 según la cédula personal número 239 que exhibe, con objeto de que se inscriba en el Registro civil, un niño y al efecto como padre del mismo declaro:

Que dicho niño nació en casa del declarante el día dos del actual a la noche de la noche Que es hijo legítimo del declarante y de su mujer Jacopa Gurabi natural de esta villa término municipal de la misma provincia de León de treinta y cuatro años y de viuda en el día de su muerte. Que es nieto por línea paterna de abuelo Manuel y de Dolores natural de esta villa y vecino de la misma.

y por línea materna también de abuelo Manuel

(Left margin text: Manuel Gil, José Martínez San Valer de Bayona, Acta Número MANUEL GIL, VESPRE MARTINEZ GONZALEZ, 29 1892 1905, Registro Civil de Baionés)

testemuñados polos escritores daquela época, os máis deles partícipes coma soldados ou outros cargos da chamada conquista das Américas. Así podemos ler as barbaridades cometidas polos “conquistadores”, como traizón e asasinato do inca Moctezuma, que nos conta o soldado de Hernán Cortes, Bernal Díaz del Castillo no súa *Historia verdadera de la Conquista de Nueva España* e fixo dúas viaxes a España para demandar prebendas e mercés, e na segunda das viaxes participou na famosa “Junta de Valladolid” que, sobre a escravitude dos indios e a perpetuidade das encomendas e tributos, celebrada en 1550, na que Juan Ginés de Sepúlveda confrontouse cos argumentos de Bartolomé de las Casas.

Gonzalo Fernández-Oviedo escribiu *Historia general y natural de las Indias, islas y tierra firme del mar océano*, na que relata acontecementos que van de 1492 a 1549. Tivo no ano 1519 un violento conflito co dominico frei Bartolomé de las Casas, quen o acusou en Barcelona de ser “partícipe das crueis tiranías que na Castela do Ouro se fixeron”. Las Casas consideraba os indios seres humanos, cos mesmos dereitos que os españois. Fernández de Oviedo, coma Ginés de Sepúlveda, tiñaos por homúnculos, seres que tiñan defectos tan graves e irremediabes que facían imposible a convivencia cos casteláns, ou a conversión consciente á fe cristiá. Estas opinións eran compartidas por moitos conquistadores, e intentar convencer delas as autoridades da metrópole resultaba moi conveniente, pois a irracionalidade dos indios xustificaba a continuidade e perpetuidade da “encomienda”, a escravización na “guerra xusta”, e na última instancia as propias conquistas.

Na *Araucana* Alonso de Ercilla conta a represión do alzamento dos araucanos (indios mapuches) a os que “pusieron duro yugo por la espada” na provincia de Chile e na que perdeu a vida Pedro de Valdivia, Tenente Gobernador nomeado por Francisco Pizarro, Virrey do Perú, do que chamaron entón Nova Estremadura. Nesta represión morreron milleiros de indios, alzados e amigos que loitaban forzados do lado dos españois.

Outros escritores máis próximos, que contan historias ben documentadas daquela época, como o colombiano Wiliam Ospina na triloxía: *Ursúa, El país de la canela* e *La serpiente sin ojos*. Na primeira novela narra as expedicións, en 1526, de Pedro de Ursúa, navarro, de Aizcun (Batzen) cando remontaba o Marañón na procura de “El Dorado”. En *El país de la canela*, relata o descubrimento do Amazonas por Francisco de Orellana; na terceira das novelas reconstrúe o descenso do Amazonas pola expedición de Ursúa que rematará asasinado, xunto á súa amante, polo seu lugartenente Lope de Aguirre. Milleiros de mortes nas batallas de indios inimigos e de indios recrutados para portar os bastimentos, os cabalos e os miles de cans adestrados para pelexar que, por outra banda, alimentaban cos indios mortos nas batallas ou cos propios portadores cando escaseaban os víveres.

Ou sexa, as masacres existiron e foron xustificadas coa escusa de non recoñecerlle a ánima, e contáseas quen as contase en favor ou en contra do rei que fose, non se poden negar, e iso foi o que denunciou Frei Bartolomé e por iso foi calumniado coma inspirador dunha parte dos textos da chamada “Leyenda negra”.

No ano 1955 édítase a obra de Frei Manuel Martínez: *Fray Bartolomé de las Casas. El Gran Calumniado* na que analiza as calumnias que personaxes como Marcelino Menéndez y Pelayo, Ramón Menéndez Pidal, Manuel Serrano y Sanz, Padre Constantino Bayle ou Romulo D. Carbia verteran sobre el, igual que pasou no “XXVI Congreso

Internacional de Americanistas” celebrado en Sevilla no ano 1935. Tres anos despois publica *Fray Bartolomé de las Casas. Padre de América* no que defende este alcuño polos seus méritos no novo mundo.

Pasaba tempadas de verán xunta seu imán que seguía vivindo na casa da rúa El-duayen nº 1. O baixo dese predio arrendáao no ano 1904 Ramón Naveira Rodríguez, casado cunha dona chamada Verísima, para montar unha tenda de abastos. Unha filla deste matrimonio, tamén chamada Verísima e que continuou co negocio, non tivo fillos e, seguindo o consello do frade, co que tiña unha cariñosa relación familiar, adoptou un neno que el lle recomendou.

Era un extraordinario afeccionado á música -tanxía o harmonio, tendo exercido funcións de organista- e moi amigo doutro ilustre miñorán, o músico Germán Lago ao que lle dedicou un moi sentido recordo no seu pasamento. De carácter aberto e alegre, que mantivo ata a fin dos seus días, orixinado por un cáncer no pulmón, o 14 de novembro do ano 1975.

Obra publicada por Frei Manuel M^a Martínez

1919.- “Boletín de historia hispano-americana”, *Ciencia Tomista*, XX, pp.51-69.

1920.- “Boletín de historia hispano-americana”, *Ciencia Tomista*, XXI, pp.332-348.

1934.- “El P. Las Casas ante la nueva crítica”. *Ciencia Tomista*, L, pp.289-302.

1943.- “En el cuarto centenario de las Nuevas Leyes de Indias”. *Ciencia Tomista*, LXV pp.30-58.

1952.- “Las Casas historiador. Valor de la “Destrucción de las Indias” *Ciencia Tomista*, LXXIX pp.441-463.

1953.- “Las Casas historiador”. *Ciencia Tomista*,LXXX pp. 75-103.

1954.- *El obispo Marroquín y el franciscano Motolinía, enemigos de Las Casas*. Imprenta La Rafa - Abtao, 8 Madrid.

1955.- *Fray Bartolomé de las Casas “El Gran Calumniado” (Apasionado y exhaustivo alegato en defensa de Fray Bartolomé de las Casas)*. Imprenta La Rafa - Abtao, 8 Madrid.

1958.- *Fray Bartolomé de las Casas “Padre de America” (Estudio biográfico-crítico)* Imprenta La Rafa - Abtao, 8 Madrid.

1963.- “Replica a la conferencia de D. Ramón Menéndez Pidal sobre el P. Las Casas”. *Ciencia Tomista*, XC pp. 285-318.

1963.- “Replica a la conferencia de D. Ramón Menéndez Pidal sobre el P. Las Casas”. *Ciencia Tomista*,CCLXXXVI pp. 236-31.

1968.- *REVISTA DE INDIAS*, “Instituto Gonzalo Fernández de Oviedo”, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid, tomos XXVIII y XXIX, 1968 y 1969, núms. 111-118.

1968.- “Cuestiones discutidas acerca de Colón expuestas o juzgadas por Las Casas”. *Ciencia Tomista*,XXVIIpp.303-322.

1973.- “El Padre Las Casas y el obispo Marroquín”. *Ciencia Tomista*, C pp. 299-307.

1974.- “Un participante de la doctrina de Las Casas, delegado suyo ante el Consejo de Indias”. *Ciencia Tomista*,CI pp.454-461.

1974.- “Del saber y erudición del Padre Las Casas”. *Ciencia Tomistica*, CI pp.427-440

1974.- *Las Casas, Victoria y la bula Sublimis Deus* Ed.Estudios sobre Bartolomé de Las Casas, Sevilla.

19??.- “El pensamiento de Las Casas ante la conquista de América”.

BIBLIOGRAFÍA

Actas del Capitulo Provincial de la Provincia de España de la Orden de Predicadores celebrado en León, en el Convento de la Virgen del Camino del 2 al 27 de julio de 1978 XXVI Congreso Internacional de Americanistas (1936).

DÍAZ DEL CASTILLO, BERNAL (1632): *Historia verdadera de la Conquista de Nueva España.*

FERNANDEZ-OVIEDO (1535): *Historia general y natural de las Indias, islas y tierra firme del mar océano.*

ERCILLA, ALONSO DE (1569, 1578, 1589): *La Araucana.*

OSPINA, WILLIAM (2005): *Ursúa.* . Barcelona: Random House Mondadori.

— (2009): *El país de la canela.* . Barcelona: Random House Mondadori.

— (2012): *La serpiente sin ojos.* Barcelona: Random House Mondadori.

O padrón de 1930 do municipio de Tomiño: problemáticas para o estudo da emigración

NATALIA JORGE PEREIRA

RESUMO

Os padróns ou censos de poboación foron sempre fontes fundamentais para os estudos demográficos. Mais a análise concreta non é un obxecto de estudo habitual. Este artigo procura chamar a atención sobre o valor das fontes arxivísticas locais, moitas veces mal conservadas polo desleixamento administrativo. É o resultado do traballo presentado na materia de Migracións Europa-América: procesos de ida e volta (S.XIX-XXI) impartida pola profesora Pilar Cagiao no Máster Universitario de Historia Contemporánea da USC.

O artigo que se presenta é un caso práctico co fin de ilustrar a utilidade historiográfica para o estudo da emigración dos padróns municipais, non se inclúen polo tanto os resultados completos da análise na que se esmiuzan os datos parroquia por parroquia segundo diferentes categorías.

PALABRAS CHAVE: *Emigración, Tomiño, padrón, demografía, censo, fontes municipais.*

ABSTRACT

The censuses of population were always basic sources for demographic studies. However, the specific analysis is not usually an object of study. This article seeks to draw attention to the value of local archival sources, which are often badly preserved due to administrative neglect. It is the result of the work covered in the course titled "Migrations between Europe and America: Processes of Coming and Returning (19th to 21st century)", given by the professor Pilar Cagiao for the Master of Contemporary History Program at USC.

The article presented is a practical case with the aim of illustrating historiographical uses of municipal censuses for the study of emigration, and as such, it does not include complete analysis results in which data is broken down parish by parish according to different categories.

KEY WORDS: *Emigration, Tomiño, census, demography, municipal sources.*

INTRODUCCIÓN

O noso obxecto de estudo neste artigo é a problemática que xorde á hora de tratar unha fonte moi concreta como é o padrón de Tomiño de 1930. Acoutamos, pois, o noso obxecto de estudo a un espazo, Tomiño, e a un tempo, 1930. En base a esta fonte trataremos de analizar as súas posibilidades para o estudo dos campos demográficos, sociais, económicos e culturais. O obxecto último é pescudar os rastros que deixa a emigración no padrón de 1930.

Imaxe da penúltima folla do padrón de 1930 onde aparece recollido o número de residentes e de ausentes de cada unha das parroquias do municipio.

Tomiño é un dos cinco concellos que constitúen a comarca do Baixo Miño. Zona eminentemente rural e agraria na que os fluxos migratorios foron unha constante dende o século XIX, en parte pola proximidade a un porto tan importante como Vigo, pero tamén pola súa proximidade a un país estranxeiro como é Portugal. As características xeográficas deben ser tidas en conta para entender o importante volume de emigrantes a América pero tamén a Portugal e pola presenza de portugueses dentro do propio municipio. Como ben di o profesor Eiras Roel “a emigración galega en xeral, (...) e polo tanto tamén da emigración americana que é só unha modalidade particular dun fenómeno máis amplo no espazo e no tempo”

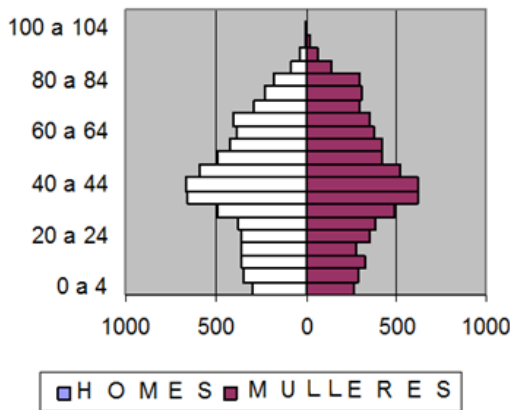
Hoxe Tomiño é un concello de máis de 105 quilómetros cadrados dividido en 15 parroquias e presume de ser un dos municipios con maior ribeira de río Miño, elemento natural que marca a fronteira con Portugal. Economicamente, é un termo que se asenta nunha importante produción de produtos agrícolas como son a planta ornamental, o kiwi e os viñedos. Ladeiras que antano estaban dedicadas ao cultivo do toxo ou simplemente a plantación de eucalipto e piñeiral, hoxe albergan enormes plantacións de viñedos ou de kiwis.



Situación de Tomiño dentro da Comunidade Autónoma de Galicia e mapa das parroquias do Concello de Tomiño.

Demograficamente é un concello xove, cunha alta porcentaxe de mozos e mozas en idade de reprodución que supera a taxa de envellecemento. Actualmente, dunha poboación de 13.955 habitantes, o 44% corresponde a mozos e mozas de entre 20 e 50 anos. Parte desta poboación é froito da chegada de familias doutros lugares de Galicia que escolleron Tomiño para vivir aproveitando a súa proximidade cun foco de emprego como é Vigo do que tan só dista 45 km.

Da pirámide poboacional destacamos a porcentaxe superior de homes (51%) con respecto ao de mulleres (49%) que choca frontalmente coas porcentaxes que extraemos do padrón de 1930, ano no que as cifras falan dunha alta poboación feminina sobre todo nos presentes e que nos indica claramente o fenómeno migratorio.



Pirámide poboacional de Tomiño en xaneiro de 2014.

O padrón de 1930 do Concello de Tomiño é unha fonte municipal que polo tanto se alberga no arquivo do propio Concello e que supón o primeiro padrón, non sabemos se foi o primeiro en confeccionarse pero o que si é seguro é que é o máis antigo que se conserva na Casa Consistorial. A posteriori temos o de 1935, 1941, e anos sucesivos.

É, esta, unha fonte nominativa xa que aparecen nomes de veciños e veciñas e nos informan de aspectos tan interesantes como estado civil, idade, parentesco entre os membros da casa, incluíndo o cabeza familiar. Tamén nos sinalan o seu oficio, se saben ler ou escribir, se son veciños ou se están simplemente domiciliados, e, o máis importante, se están ausentes e cal é a súa nacionalidade.

Esta fonte xunto cos libros de rexistros de emigrantes ou os expedientes de quintas e prófugos, son recursos fundamentais para o historiador á hora de estudar a emigración. É, polo tanto, unha fonte para estudos microterritoriais moi rica na que se poden contabilizar ata o número de casas por cada barrio de cada parroquia.

Mais non todo son parabéns á hora de empregala para analizar os movementos migratorios. A continuación vemos cales son os principais problemas que presentan.

PROBLEMÁTICA DO PADRÓN DE 1930

O padrón de 1930 de Tomiño é unha fonte riquísima tanto para o estudo da poboación do municipio nese ano concreto como para pecudar os movementos migratorios a pesar de que non son directamente aludidos.

Do padrón extráese que en Tomiño nese ano había 12.987 habitantes dos cales 10.645 estaban presentes e 2.342 estaban ausentes. É ese dato o que nos indica quen son emigrantes e como é o seu perfil (estado civil, idade, oficio,...) parroquia por parroquia, barrio por barrio, pero non nos indica onde están. É aquí onde atopamos a primeira limitación desta fonte. Ademais, no caso de Tomiño, non podemos empregar fontes complementarias de orixe municipal como son os libros de quintas e prófugos ou de emigrantes xa que o que se conserva deles é nimio. Situación frecuente nos arquivos locais cuxa correcta conservación ten moito que desexar. Así que unhas das poucas fontes ás que podemos recorrer co fin de cotexar datos son os fondos parroquias. É habitual que as familias celebren funerais ou misas por familiares ausentes e nestas situacións o párroco recolle onde finou o defunto. O bo desta fonte é que como o padrón de 1930 é nominativo, pódese buscar por parroquia e por nome e apelidos. Tamén, como fonte complementaria, podiamos empregar as fontes orais peneiradas polo propio historiador xa que moitas veces a información que recollemos se confúndese co imaxinario do indiano e cos testemuños que deixou en moitas ocasións cando retornou.

Se proseguimos enumerando as desvantaxes ou inconvenientes desta fonte, temos que falar de pouca fiabilidade. Temos que ter presente que é un documento feito por empregados estatais e que recollen a información que os propios veciños e veciñas lles proporcionan. Contén polo tanto un alto grao de voluntarismo e é aquí onde debemos ter en conta a obxectividade da fonte e o grao de veracidade da mesma. De aí tamén a importancia e necesidade doutras fontes complementarias.

Estamos, pois, suxeitos á boa vontade da veciñanza e que de primeira sabemos que nos vai ocultar todos os ausentes que emigraron clandestinamente. Mais os da-

tos proporcionan números abundantes para trazar perfís e aproximarnos á emigración tomiñesa.

O padrón de 1930 achéganos substanciosos datos relativos ao estado civil, idade, número de habitantes por casa e parentesco entre eles, oficio, ou se saben ler ou escribir.

Se analizamos pormenorizadamente esta fonte podemos cuantificar e trazar patróns de comportamento. Podemos descubrir taxas de emigración definitiva, reagrupamentos familiares, o seu impacto nos núcleos familiares, relación de masculinidade, a nupcialidade e taxas de celibato, densidades de poboación e a propia xeografía da emigración dentro do termo municipal e construír múltiples táboas de información como se poderá comprobar no apéndice.

Un dato que dá o padrón e que só co tempo entendín o importante que era, é a columna das nacionalidades. Aquí recóllese onde naceu o veciño e non só vemos os inmigrantes, a maioría portugueses, senón que podemos deducir cal foi o destino dos nosos ausentes. Se analizamos as casas vemos que cando hai algún veciño que naceu fóra de Tomiño vai acompañado doutros ausentes que si naceron aquí. É dicir, fala de reprodución no lugar de destino. Non son frecuentes, hai parroquias nos que aparecen máis casos que noutras, pero en canto o atopamos sabemos que nos indica o destino dunha emigración familiar. É dicir, indícanos o destino e o carácter desta emigración. E ambos datos coñecémolos simplemente porque recollen a nacionalidade e o seu carácter ausente.

Podemos empregar esta fonte dende moi diversas perspectivas. Dende a historia da muller, dende a historia da educación, dende a demografía, dende a socioeconomía..... É polo tanto esta unha fonte que, pese a ter limitada a súa fiabilidade, é moi rica. Como ben apunta L. Henry, “ningún reconto poboacional é perfecto”.

Para ilustrar os recursos que pode dar o padrón de 1930 imos analizar os datos de dúas parroquias e coñecer de primeira man as conclusións ás que se pode chegar empregando única e exclusivamente esta fonte.

CASO PRÁCTICO: AS PARROQUIAS DE AMORÍN E FIGUEIRÓ.

Baleirar e cuantificar os datos de 12.987 veciños e veciñas atendendo ao seu sexo, estado civil, parentesco, oficio, coñecemento da lectura e da escritura, núcleo familiar, barrio, parroquia, nacionalidade e se está ausente, supón horas e horas de traballo durante días. Un labor moitas veces que pasa desapercibido e solapado sobre todo cando se trata de traballos de tipo microterritorial.

Como resultado do noso traballo imos ilustrar algún dos recursos cos que nos podemos facer á hora de baleirar unha fonte coma esta. Tamén imos ver a que conclusións cheguei aplicando, evidentemente, parámetros empregados en demografía. Como o Concello de Tomiño ten 15 de parroquias e tratar cada unha das parroquias será moi extenso para un artigo coma este, imos analizar dúas parroquias cunha poboación aproximadamente similar que son Amorín (788 habitantes) e Figueiró (631 habitantes).

En primeiro lugar dicir que que a parroquia con maior número de habitantes se contabilizamos os presentes como se lle engadimos os ausentes non é ningunha das que imos analizar, é Tomiño. Situación que ademais é correlativa coa actualidade. En

1930 Tomiño tiña 2.972 habitantes dos cales 417 estaban ausentes, é tan só un 16% a porcentaxe de emigrantes. Reducida, digo, comparada con outras parroquias. Se analizamos as cifras que nos achega Figueiró, descubrimos que o 43% dos seus habitantes empadroados estaban fóra. Resulta realmente rechamante como unha parroquia que non é das máis poboadas alcanza estes índices de emigración. Imos entón analizar por campos, comezamos polo número de poboación e polo impacto dos ausentes, partindo da premisa de que as dúas parroquias a analizar, Figueiró e Amorín, teñen unha poboación intermedia entre as de Tomiño, a de maior poboación -2.972 hab- e Pinzás de menor poboación -231hab-.

No caso de Figueiró, foi escollida porque é a que ten maior taxa de ausentes pero non así o número real dos mesmos. O número de emigrados en Figueiró contabilízase en 190 quedando presentes 441 habitantes. O contraste vén da man de que hai parroquias cun número máis alto de ausentes que sen embargo teñen unha porcentaxe inferior. Esta diferenza debemos tela en conta porque non é o mesmo que emigren 557 persoas fronte a 190 aínda que no primeiro caso queden 1.598 como é o caso de Goián, parroquia sobradamente coñecida pola emigración ao Brasil como deixan constancia as vivendas indianas que se poden observar na estrada Tui-A Guarda.

Os impactos son polo tanto relativos e están supeditados a como se observen as cifras e para que se empreguen. Volvendo aos casos que nos ocupan, Amorín ten 117 ausentes nunha poboación de 788 habitantes (presentes 671), é dicir unha taxa do 17,5%, é a quinta menos alta. Así que partimos de dúas parroquias cunha poboación total aproximada pero cunha poboación con diferentes comportamentos tendo en conta que Tomiño é un concello cun importante impacto da emigración.

Se observamos a Figueiró descubrimos que ten unha maior porcentaxe de ausentes pero tamén en números. Se nos achegamos máis na nosa radiografía veremos o número de casas afectadas pola emigración:

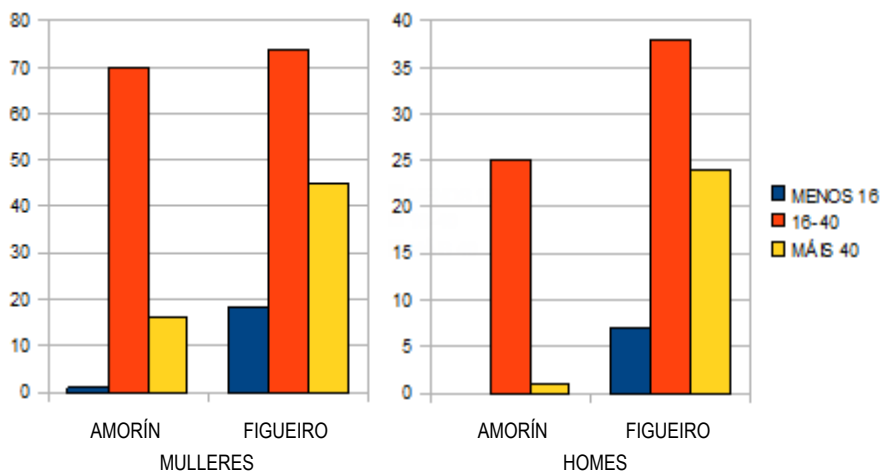
| PARROQUIAS | TOTAL CASAS | CASAS CON AUSENTES | PORCENTAXE |
|------------|-------------|--------------------|------------|
| AMORÍN | 169 | 68 | 40,00% |
| FIGUEIRÓ | 122 | 60 | 49,00% |

Estes datos fálannos de que no caso de Figueiró hai máis membros dunha casa que emigran que no caso de Amorín. Podemos pensar, pois, que Figueiró ten unha emigración na que un primeiro membro marcha e logo chama aos demais membros, así son reclamados fillos, irmáns e cónxuxes. O máis probable é que no caso de Figueiró se faga un reagrupamento familiar no país de destino a diferenza do caso de Amorín. Agora imos ver as taxas de emigración definitiva contabilizando a porcentaxe de ausentes con idade superior a 40 anos.

Como podemos comprobar ambas parroquias mostran pautas de comportamento semellantes en que a maior parte dos emigrantes son homes en idade produtiva, de 16 a 40 anos. A diferenza vén dada nos superiores de 40 anos e nos inferiores de 16 anos. Isto infórmanos de que por un lado temos no caso de Figueiró un importante continxente de emigración definitiva e que ademais hai un reagrupamento familiar cun significativo número de nenos que ou ben xa naceron no lugar de destino ou ben emigraron cos seus pais á par ou posteriormente.

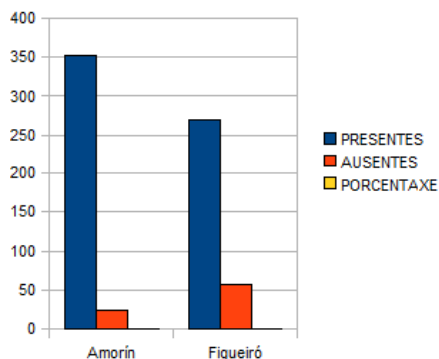
| HOMES | PARROQUIA | MENOS 16 | 16-40 | MÁIS 40 |
|-------|-----------|----------|-------|---------|
| | AMORÍN | 1 | 70 | 16 |
| | FIGUEIRÓ | 18 | 74 | 45 |

| MULLERES | PARROQUIA | MENOS 16 | 16-40 | MÁIS 40 |
|----------|-----------|----------|-------|---------|
| | AMORÍN | 0 | 25 | 1 |
| | FIGUEIRÓ | 7 | 38 | 24 |



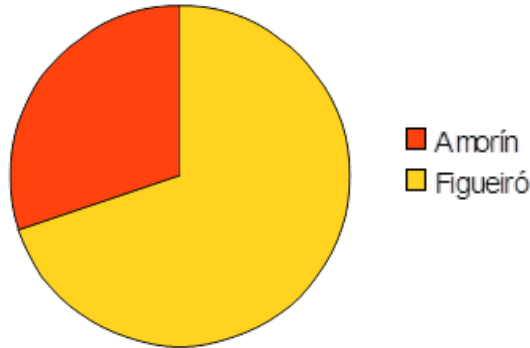
Tamén podemos analizar o reagrupamento familiar a través das cifras e porcentaxes das mulleres emigradas. Aquí temos, por un lado, unha comparativa das mulleres ausentes respecto das presentes:

| PARROQUIAS | PRESENTES | AUSENTES | PORCENTAXE |
|------------|-----------|----------|------------|
| Amorín | 352 | 25 | 7,10% |
| Figueiró | 270 | 58 | 21,48% |



Se o comparamos cos datos sobre a emigración masculina percibimos que é unha emigración inferior pero non por iso menos significativa xa que nos indica que nunha alta porcentaxe hai reagrupamento familiar.

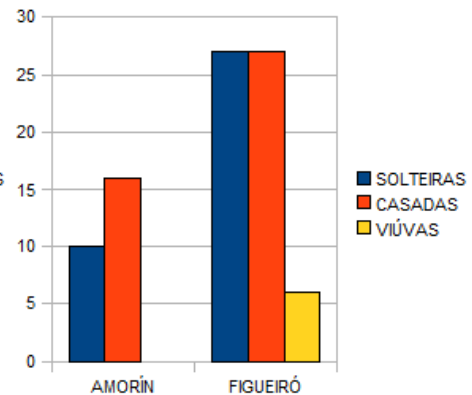
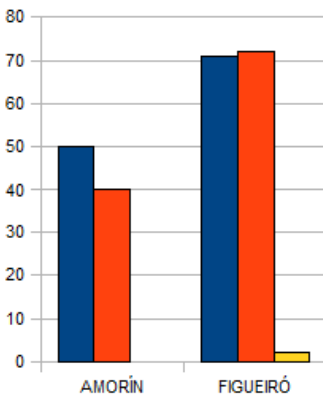
| PARROQUIAS | MULLERES | TOTAL | PORCENTAXE EMIGRANTES RESPECTO VARÓNS |
|------------|----------|-------|---------------------------------------|
| Amorín | 25 | 117 | 21,37% |
| Figueiró | 58 | 190 | 30,53% |



Sen dúbida, estes datos precisan de complementarse con outro dos importantes datos que nos ofrece o padrón de 1930, que son os estados civís.

| PARROQUIA | SOLTEIRAS | CASADAS | VIÚVAS |
|-----------|-----------|---------|--------|
| AMORÍN | 10 | 16 | 0 |
| FIGUEIRÓ | 27 | 27 | 6 |

| PARROQUIA | SOLTEIROS | CASADOS | VIÚVOS |
|-----------|-----------|---------|--------|
| AMORÍN | 50 | 40 | 0 |
| FIGUEIRÓ | 71 | 72 | 2 |



Destas cifras o que entendemos é que no caso de Figueiró hai 27 mulleres casadas con 27 dos 72 homes emigrados. E hai, ademais, 6 mulleres viúvas que non sabemos se xa o estaban cando emigraron ou sucedeu no país de destino. Evidentemente non é nada desdeñable o alto número de homes solteiros e mulleres solteiras que emigraron, pero destaca que o número é superior no caso de Amorín, igualándose nos homes entre casados e solteiros no caso de Figueiró.

Non imos pararnos tan só nesta estatística, imos avanzar e coñecer o perfil laboral destes ausentes, tanto dos homes como das mulleres.

| PARROQUIA | EMPREGADO | SERVENTE | COMERCIO | LABRADOR | XORNALLEIRO | CAMARERO | COCINEIRO | AGRICULTOR | LABORES | ESCOLA | IGNORASE | ALBANEL | PROPIETARIO | CARPINTEIRO | MESTRE |
|-----------|-----------|----------|----------|----------|-------------|----------|-----------|------------|---------|--------|----------|---------|-------------|-------------|--------|
| AMORÍN | 14 | 39 | 17 | 5 | 9 | 2 | 1 | 2 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| FIGUEIRÓ | 5 | 6 | 65 | 2 | 8 | 1 | 0 | 1 | 3 | 9 | 5 | 22 | 7 | 5 | 1 |

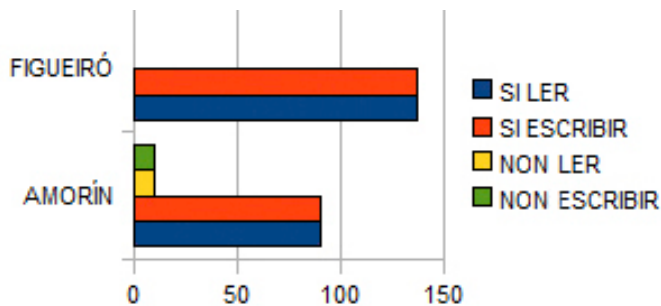
| PARROQUIA | SERVENTE | COMERCIO | LABORES | ESCOLA | PROPIETARIA | MODISTA |
|-----------|----------|----------|---------|--------|-------------|---------|
| AMORÍN | 3 | 6 | 21 | 0 | 0 | 0 |
| FIGUEIRÓ | 5 | 1 | 56 | 2 | 1 | 1 |

Con estes datos dos perfis laborais e en concreto o das mulleres, podemos deducir que a emigración feminina se debe a reagrupamento familiar ou ben son esposas que se dedican aos labores das casas ou ben fillas e irmás que emigran chamadas por un membro familiar xa emigrado. Pero este fenómeno dáse en ambas parroquias independente de que unha parroquia sufra maior emigración feminina que a outra.

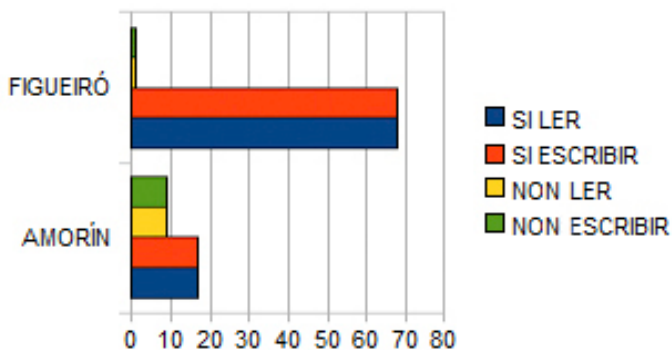
Destes gráficos podemos sacar diversas conclusións, unha delas é que os homes no caso de Figueiró van destinados a colocarse no sector do comercio e, no caso de Amorín, á traballar de serventes. Isto fálanos de diferentes pautas de comportamento mais por si mesmo non nos explica se o que provoca as ocupacións é o destino.

E, xa case para rematar, empregaremos os gráficos que nos indican os índices de alfabetización tanto para homes como para mulleres.

| | SI LER | SI ESCRIBIR | NON LER | NON ESCRIBIR |
|----------|--------|-------------|---------|--------------|
| AMORÍN | 90 | 90 | 10 | 10 |
| FIGUEIRÓ | 137 | 137 | 0 | 0 |



| | SI LER | SI ESCRIBIR | NON LER | NON ESCRIBIR |
|----------|--------|-------------|---------|--------------|
| AMORÍN | 17 | 17 | 9 | 9 |
| FIGUEIRÓ | 68 | 68 | 1 | 1 |



Estas gráficas o que nos demostran é que o índice de analfabetos é inferior no caso de Figueiró tanto para as mulleres como para os homes no que non aparece ninguén como que non saiba ler nin escribir.

Finalmente, sinalar que xogamos cun dato no padrón de 1930 de vital importancia: nacionalidade.

No caso de Figueiró hai 19 ausentes con nacionalidade brasileira e dous con portuguesa. O que nos dá pistas sobre unha rede de emigración ao Brasil. En Amorín é máis difícil de detectar porque hai só un caso dun nacido en Arxentina, dous dentro de Galicia e un en España. O que nos fai pensar ou ben que era unha emigración temporal, ou ben que era unha rede recente, é dicir, que as raíces desta emigración non era anterior ao 1900 ou ben que simplemente era unha emigración cunha gran porcentaxe de retorno. Para poder desentrañar este caso sería necesario complementalo con outras fontes que obrigatoriamente nos levarían ás fontes parroquias tendo en conta o baleiro documental do rexistro de emigrantes e dos libros de quintas e levas.

Esta reflexión pode clarexarse se tomamos nota do que apunta Raúl Soutelo:

“Tratouse dunha emigración predominantemente masculina e cunhas altas taxas de retorno. Mais a participación feminina e familiar aumentou nas primeiras déca-

das do século pasado e, consecuentemente, os índices de permanencia definitiva nos destinos. (...) dirixiuse, maioritariamente, ás grandes cidades americanas e a súa inserción laboral realizouse, sobre todo, nos chanzos da baixa cualificación do sector servizos e no pequeno comercio. (...) A súa preferencia polo sector secundario e terciario explícase porque a maioría deles tiñan un proxecto de acumulación rápida de aforros e retorno.”

Respecto dos perfís Raúl Soutelo especifica:

“Existen, con todo, determinadas características que se repiten nos estudos de micro e meso escala realizados nas últimas décadas:

a) As persoas que emigraron a América non eran as máis pobres senón que predominaron as que posuían unha maior formación (lectoescrita e aritmética básica) e pertencían aos sectores medios do campesiñado. Esas casas de labregos podían asumir a hipoteca de embarque ou a débeda para pagar a pasaxe, mentres que os grupos domésticos de caseiros e xornaleiros non tiñan recursos para facelo.

(...) d) Aumentou a participación das mulleres, sobre todo no éxodo cara a Arxentina, durante o primeiro terzo do século XX, no marco do incremento da emigración familiar, xa fose esta conxunta ou diferida dos membros dependentes das familias (nenos, persoas maiores e as donas, fillas ou irmáns dos homes ausentes que as reclamaban). Aproveitaron a demanda de man de obra feminina para empregos domésticos e obradoiros téxtiles (Cagiao, 1997; Rodríguez Galdo, 1999 e 2002).”

CONCLUSIÓNS

Analizado, pois, o baleirado de dúas parroquias como Amorín e Figueiró, queda por trazar as conclusións ás que chegamos con este traballo.

Quixera, en primeiro lugar, enfatizar o valor deste padrón do ano 1930 xa non para un estudo microterritorial senón como achega ao coñecemento socioeconómico de Galicia, baseándonos en que a comarca do Baixo Miño é un foco importante de mobilidade.

Un dos datos que a min máis me satisfizo como historiadora foi coñecer e poder trazar os perfís dos ausentes. Por un lado, observamos o sexo, a idade, o estado civil, cantos emigrantes había nesa casa e cantos compoñentes eran, e coñecer o seu oficio. Pero tamén podemos deseñar as taxas de alfabetización. Analizar qué parroquias emigran e cal é o seu patrón. Podemos extraer datos tan interesantes que podemos envorcar en gráficos e porcentaxes que nos falan dun fenómeno do que ata hai pouco se coñecía que existía en Tomiño pero que ninguén ata o de agora cuantificou. E esta é unha das vantaxes desta fonte, a perdurabilidade, xa que hoxe confeccionamos os gráficos (axúntanse nun apéndice ao final do documento), pero mañá outro historiador poderá analizar os datos e achegar máis luz a este fenómeno que sen dúbida se afasta de estar esgotado.

Tamén temos que destacar o carácter voluntario que foi parello á recollida de información dese ano que xa nos queda tan lonxe como é o 1930. Este carácter é o que lle dá unha fiabilidade relativa ao padrón e a necesidade de contrastalo con outras fontes. Non por iso desdeñamos en nada a minuciosidade coa que foi confeccionado e a que puidemos comprobar.

Pero, sen dúbida, son os datos extraídos e a súa riqueza en canto a variedade o que lle outorga a este padrón un papel fundamental no estudo da emigración en Tomiño. Un Concello que durante décadas expulsou poboación como acabamos de comprobar e que na actualidade é destino dunha emigración nacional de curta distancia. Un municipio cuxo perfil de emigrado, tendo en conta os datos globais de todas as parroquias, é dun home solteiro que emigra para dedicarse ao comercio. Un emigrante que, segundo as parroquias, ten un alto índice de retorno e que quixo deixar a súa pegada non só no imaxinario popular e na súa literatura, senón na súa arquitectura e na súa educación. Un emigrante que levantou as chamadas “escolas indianas” e que el mesmo quixo inmortalizarse construíndo vivendas cunha estética, digamos, diferente. Podemos concluír, pois, que Tomiño é un concello dunha constante mobilidade.

NOTAS

- 1 Eiras Roel, A. (1989): *Informe sobre el censo de 1787 como fuente para el estudio comarcalizado de la emigración gallega*, en Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario, nº 4, p. 15.
- 2 A lei de emigración de 1907 dictaba que eran as autoridades municipais as encargadas de facilitar a documentación precisa para a súa saída do país. Era preciso unha célula persoal, un certificado de boa conducta e de penais, unha partida de bautismo e un informe municipal que certificase o coñecemento dalgún oficio por parte do interesado en saír do país.
- 3 A fins do século XIX xorde unha notable preocupación polas estatísticas, así que se procede á recollida de datos e a súa contabilización. Este padrón responde a este fenómeno.
- 4 A densidade de poboación en Tomiño en 1930 era de 80 habitantes por quilómetro cadrado axustándose á media establecida polos historiadores para as zonas costeiras. (Soutelo Vázquez, R (2009): *A emigración galega entre 1.900 e 1.931*, en X. M. Malheiro, *Emigración e educación. Actas do Congreso celebrado no centenario das Escolas Proval de Gondomar*, Instituto de Estudos Miñoráns (IEM).
- 5 O 18,05% dos habitantes de Tomiño estaban ausentes. Porcentaxe superior á media recollida na publicación arriba citada que o fixaba no 13,6% entre 1.921-1.930.
- 6 A miña proximidade coa poboación da que é o obxecto o estudo do padrón permitiu detectar un erro na recollida de datos da miña propia familia que contrastei coas fontes orais.
- 7 Un claro exemplo da presenza aínda hoxe do imaxinario do “indiano” é a vixencia das súas obras arquitectónicas como poden ser as escolas financiadas polo colectivo como polas súas propias vivendas facilmente distinguibles pola súa ecléctica estética.
- 8 Resulta sorprendente a ampla mobilidade e que existisen inmigrantes doutras partes de Europa como de Italia.
- 9 Actualmente a parroquia de Tomiño é a máis habitada con 3.828 habitantes dos cales non sabemos cales están ausentes xa que non causan baixa no padrón de habitantes mentres non se dean de alta no consulado do país de destino. Polo tanto, aínda hoxe é complicado pesquisar tanto as taxas de emigrantes como o destino e moitas veces está supeditado á propia vontade dos emigrantes ou dos familiares como antano.

- 10 Actualmente, como en 1930, a parroquia menos habitada era Pinzás. Na primeira data tiña 231 habitantes e tiña unha taxa do 23,5 % de ausentes. A día de hoxe, ten 175 veciños.
- 11 Soutelo Vázquez, R (2009): *A emigración galega...* (id)
- 12 Soutelo Vázquez, R (2009): *A emigración galega...* (id)
- 13 Outro dato interesante é a recollida de habitantes presentes pero con outra nacionalidade ou mesmo a citación de transeúntes que nos falan dunha mobilidade constante.

BIBLIOGRAFÍA E FONTES

- EIRAS ROEL, A (1989): “Informe sobre el censo de 1787 como fuente para el estudio comarcalizado de la emigración gallega” en Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario, nº4.
- FERNÁNDEZ JAUREGUI, M (1989): “Estudio del fenómeno migratorio en el área ocupada por la antigua provincia de Tuy” en Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario, nº7.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, M.A (1989): “La emigración en la provincia de Orense a través del estudio de los censos de población: 1860-1920 en Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario, nº6.
- GARCÍA DOMÍNGUEZ, M^o T (2000): “Fontes municipais para o estudio da emigración galega: o libro de rexistro de emigrantes do Concello de Dumbria”, en *Estudios Migratorios*, nº9, pp.193-226.
- GONZÁLEZ FERNÁNDEZ, J.M. (1989): “Documentación judicial y emigración americana: una aproximación a la élite colonial y sus relaciones con la península” en Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario, nº 6.
- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, E (1989): “ La emigración a América dese la ciudad de Santiago en la época preestadística: problemas de fuentes y resultados” en Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario, nº 6.
- PÉREZ GARCÍA, J.M. (1989): “Las fuentes parroquiales como reveladoras de las migraciones a larga distancia: posibilidades y limitaciones. El ejemplo del Salnés (1660-1899)” en Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario, nº 4.
- RODRÍGUEZ FERREIRO, H. (1989): “La emigración del Morrazo a América, a través de los archivos parroquiales” en Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario, nº7.
- ROZADOS FERNÁNDEZ, M^o A (1989): “El seguimiento del fenómeno migratorio a América a partir de la documentación notarial: posibilidades de estudio” en Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario, nº6.
- SANZ GONZÁLEZ, M (1989): “Los boletines oficiales y la correspondencia: dos fuentes para el estudio de la emigración gallega a América” en Revista da Comisión Galega do Quinto Centenario, nº6.
- SOUTELO VÁZQUEZ, R (2009): “A emigración galega entre 1.900 e 1.931: causas, características, actores e consecuencias” en X.M. Malheiro, *Emigración e educación. Actas do Congreso celebrado no Centenario das Escolas Proval de Gondomar*, ed. Instituto de Estudos Miñoráns (IEM).

FONTES

Padrón de habitantes de 1930 do concello de Tomiño.
Libro de emigrantes (desaparecido).
Rexistro de quintas e levas.
Base de datos do actual padrón.

Equus ferus Atlanticus. As burras do monte da Serra da Groba

XILBERTE MANSO

RESUMO

Os Garranos. Un patrimonio natural, cultural e etnográfico en perigo de extinción. Cabalos, burros e garranos. Marcas tradicionais. Evolución do censo nos curros 1970-2014. Algúns apuntamentos aclaratorios.

PALABRAS CHAVE: Garrano, Equus ferus Atlanticus, marcas, curro, burras do monte, serra da Groba.

ABSTRACT

The "Garranos". A natural, cultural and ethnographic heritage in danger of extinction. Horses, donkeys and "garranos". Traditional marks. Evolution of the census in round-ups 1970-2014. Some explanatory notes.

KEY WORDS: "Garrano", Equus ferus Atlanticus, marks, round up, "burras do monte" (mountain female donkeys), Groba Mountains.

Tradicionalmente as burras do monte, do antigo territorio chamado Terras de Turoño, veñen sendo marcadas a ferro, seguindo un patrón ou costume que se herda de pais a fillos, e que posibilita que cada propietario identifique sen maior dificultade as súas bestas no monte. Estas bestas, burras, garranos ou cabalos do monte, viven en completa liberdade nas serras do Val Miñor, A Groba e O Galiñeiro, e noutros montes do país, constituíndo un rico patrimonio natural, cultural e etnográfico que nos últimos anos vén sendo atacado dun xeito demoledor non só polo seu depredador natural o lobo (xa non se dá o caso nas serras do Val Miñor por estar extinguido dende os anos setenta) senón polo home, o maior depredador do planeta. Unhas veces de forma consciente e a mantenta, outras por desleixo, abandono e/ou imprudencia, e tamén pola forte presión que o ser humano ten feito sobre o medio natural coas transformacións de usos e costumes que teñen modificado o nicho ecolóxico no que vive o “Equus ferus Atlanticus”, denominación científica do garrano galego, subespecie de “equus ferus ferus” ou cabalo doméstico do que se coñecen moitas razas. As burras da Serra da Groba, así chamadas pola súa baixa alzada e pelame invernal que non as diferencia moito do que sería un burro fariñeiro “equus asinus”, son realmente unha subespecie de cabalo salvaxe, o que os noso veciños portugueses denominan garrano, termo derivado do inglés “garron” e que é un nome que o zoólogo Felipe Bárcena propón para os cabalos salvaxes galegos, dado que ao ser considerados unha subespecie, polo de agora, (pendentes de análises xenéticas que tentan demostrar que son unha especie de “equus”) non se deben chamar cabalos pois non serían tal ao ter diferenzas manifestas na súa morfoloxía, anatomía e etoloxía. Igual que a unha cebra ninguén lle chamaría cabalo, os garranos ou burras do monte tampouco os debemos denominar así pois non son unha raza de cabalos senón unha especie diferente de “equus”, que leva vivindo ininterrompidamente na nosas serras milleiros de anos, segundo pon de manifesto o rexistro arqueolóxico dos petróglifos, tan abondosos na nosa bisbarra e na outra beira do Miño, no veciño Portugal.

No territorio ao que nos imos referir neste traballo, os garranos viven e críanse en liberdade, dende que nacen ata que morren, seguindo unhas pautas de comportamento singulares para esta zona se as comparamos cos garranos doutros lugares de Galiza e Portugal. Estas pautas de comportamento veñen dadas, en primeiro lugar, pola propia serra, o clima e o espazo no que se moven. En segundo polo costume tradicional da festa dos curros que na Groba e no Galiñeiro ten as súas singularidades, e que é o único momento do ano no que as burras son manipuladas comunitariamente. No Val Miñor os curros comezan moi cedo, na primavera, e seguen unha orde de sur a norte na súa celebración, comezando na Valga o segundo domingo de maio, e seguindo en Torroña o primeiro domingo de xuño, Mougás o segundo, e en San Cibrán na Portavedra o terceiro. A seguir pasan á outra serra, O Galiñeiro, cos curros de Morgadáns e de Vincios.

Estes costumes teñen producido nos garranos da Groba e do Galiñeiro unhas características etolóxicas que non imos explicar polo miúdo, por non ser o tema deste artigo, pero que si temos que mencionar, pois supoñen o xeito de moverse na serra os animais e o por que en cada estación do ano varían o seu comportamento modificándoo, variando a extensión das áreas territoriais e os grupos de individuos, co cal os propietarios para controlar os animais (ver se teñen crías, se morreron no inverno, están enfermos ou baixan aos campos, etc.) deben saber estes costumes e coñecer o terreo. A falla de alimento e de auga e o número de garañóns condicionan moito os movementos dos grupos familiares, nos que unha matriarca (singularidade da Groba) vén sendo a que dirixe os

pasos que dan os garranos no seu deambular pola serra. Normalmente, cada grupo ten unha zona de territorio no que vive e só se ve modificado por ausencia de alimento, a dureza do clima ou pola presión do garañón nas épocas de celo. O ser a ratio dos garañóns moi pequena respecto do número de femias leva a que os grupos ou greas que noutros lugares son dirixidos polos machos, se movan de xeito diferente.

Estes movementos das greas ou grupos de individuos poden ser controlados ao lonxe en primeiro lugar polo coñecemento da etoloxía dos animais, o que nos leva a localizalos nunha zonar concreta da serra segundo sexa o tempo e a estación do ano; en segundo, polas características da capa do animal e en terceiro lugar polas marcas ou sinais que se lle fan cando se manexan nos curros.

Na Groba temos catro curros, o que significa que hai unha distribución espacial que marca os lindeiros de influencia ou control de cada curro. Nese espazo físico, coas súas características xeográficas habitan un número determinado de exemplares constituído polos garañóns, as femias adultas, os exemplares xoves ou semiadultos e as crías do ano. Estes animais distribúense polo monte en pequenos grupos familiares, deambulando sempre polas mesmas zonas ou territorios, agás, como queda dito, cando hai presión doutro grupo, dun garañón ou hai escaseza de recursos alimenticios e/ou auga. Os territorios son sinalados por marcas de olor e excrementos, igual que ocorre noutras especies, e por rinchos audíbles a gran distancia, e o control visual dado que a maioría dos espazos nos que deambulan son de monte baixo e míranse uns animais a outros en grandes distancias.

Di Francisco M. Chivite Mosquera, subdirector xeral de gandería da Xunta de Galicia na época do goberno bipartito:

No ano 2005, no goberno bipartito, a Consellería do Medio Rural, a equipa de Alfredo Suarez Canal marcouse como obxectivo favorecer a multifuncionalidade dos montes adoptando diversas medidas para pór en valor esas superficies de alto interese estratéxico para o desenvolvemento do país. Así dende a subdirección xeral de Gandería iniciamos a elaboración dun proxecto integral de ordenación... A concreción foi a publicación no ano 2008, do Decreto 268/2008, do 13 de novembro, polo que se establecen as normas que regulan o rexistro e identificación dos animais equinos, as medidas básicas para a ordenación zootécnica e sanitaria das explotacións equinas, as paradas de sementais equinos co servizo a terceiras persoas e se crea o Rexistro Galego de Explotacións Equinas.

O chamado “decreto equino” pretendía ordenar e organizar a cabana equina de Galicia, considerando que o “gando equino” supuña un factor importante a considerar e potenciar no país. Esta pretensión, que nos parece lexítima e fundamentada, errou nunha parte moi importante no enfoque que se lle deu aos garranos, bestas ou burras do monte, denominados no “decreto equino” cabalos mostrencos.

Segundo o noso parecer os erros foron:

1. Denominar gando os animais salvaxes.
2. Tratalos como cabalos mostrencos.
3. Non singularizar e discriminar os garranos como un patrimonio singular de Galicia.
4. Non crear un regulamento específico para os garranos.

Todos estes erros traen como consecuencia que se produzan outros que sumados levaron a crear entre os propietarios dos garranos unha grande incerteza, nun primeiro intre, e despois unha chea de sensacións que deviñeron na percepción de que estes animais non interesaban no monte e que o que se perseguía era extinguilos e/ou confinálos nunhas reservas concretas nas que perderían o status de salvaxes, a tradición dos curros e o gran patrimonio natural que supoñen ao ser considerados gando en réxime de explotación extensiva, como calquera outra especie que normalmente se explota con fins comerciais. Nos anos posteriores á publicación do decreto produciuse unha gran perda de animais na Serra da Groba. A xente comezou a vender os animais para fóra, sendo Portugal e Valencia os destinos preferentes.

Houbo por parte dos propietarios intentos de negociar coas administracións e varias manifestacións en Baiona e Vigo, a pé e a cabalo, para protestar polo “decreto equino” e a imposición de implantar un microchip como método de identificación.

No verán de 2013 comezouse a pór o microchip ás burras do curro da Valga, non sen polémica por non haber consenso entre os propietarios, cedendo ás presións a que foron sometidos e ao medo ante as ameazas de multas por parte da Xunta de Galicia se non se identificaban co microchip. No ano 2011 o curro da Valga deixou de pertencer á única sociedade de propietarios de burras do monte que había na Serra da Groba. As presións políticas sobre os paisanos e os ruxe ruxes sobre as consecuencias do “Decreto”, comezaron a producir efectos e discusións que levaron á escisión do curro da Valga da sociedade que ata entón acollía a tódolos curros da Groba. A sociedade chamada ata ese intre “Asociación de Ganaderos de Caballos Monte da Groba” pasou a agrupar só ás bestas dos curros de Torroña, Mougás e San Cibrán.

No ano 2012 preséntase por parte de varias asociacións, entre as que se atopaban as da Groba, un Recurso Contencioso Administrativo ante o Tribunal Superior de Xustiza de Galicia contra o chamado “decreto Equino”. Nese proceso, no ano 2013 foron chamados a declarar como testemuñas da parte recorrente ou demandante Xavier Álvarez-Blázquez, secretario da “Asociación de Gandeiros de Cabalos do Monte da Groba”, Felipe Bárcena, zoólogo, investigador da Universidade de Santiago e o autor deste artigo, Xilberte Manso, como representante da asociación ecoloxista “SOS Groba”. Nese recurso argumentábase contra o decreto e aclárase, contra o que di a Xunta de Galicia, que a Unión Europea non obriga a identificar con microchip os animais salvaxes, en concreto os cabalos, e sinálanse varios exemplos de lugares en Inglaterra, onde se dan casos parellos ao noso, de cabalos en liberdade e que se controlan en algo parecido aos curros que se fan no Val Miñor e noutros puntos do noso país.

Resumindo os erros que consideramos que a Xunta de Galicia comete no tratamento dos garranos galegos:

Gando: Os garranos non son gando aínda que si o poidan ser nalgúns casos. Gando constitúeno os animais que son criados, manipulados e controlados polo home para tirar un beneficio material e/ou económico, influíndo directa e sistematicamente na súa alimentación, cría, control, venda e aproveitamento.

Mostrencos: Os garranos non son animais mostrencos. Mostrenco é o animal que non ten dono, e os garranos da Serra da Groba teñen todos dono coñecido, de aí as marcas gravadas a ferro no coiro do animal. Non discutimos que si poida haber animais mostrencos noutras zonas do país, por moitos motivos diferentes.

Patrimonio singular de Galicia: Os garranos son un patrimonio singular de Galicia, e son os únicos “cabalos” propiamente salvaxes que se conservan no mundo. Hai en liberdade cabalos en moitas partes do mundo, e ningunha delas en estado salvaxe, entendendo por salvaxes animais que viven en liberdade nun territorio concreto dende polo menos a última glaciación.

AS ORIXES. AS NOSAS BURRAS DO MONTE AO LONGO DA HISTORIA.

A presenza de équidos na Serra da Groba está documentada graficamente nos gravados rupestres que se atopan en varios lugares. Nos petróglifos dos concellos de Baiona, “Outeiro dos Lameiros” na parroquia de Santa Cristina da Ramallosa,; de Oia, nas parroquias de Mougás e Viladesuso; de Tomiño, no “Real Seco”, no monte Tetón, na parroquia de Tebra; en Gondomar, no Sobral, na parroquia de Couso. Cruzado o río Miño, e como unha prolongación natural dos nosos montes, temos unha gran cantidade de gravados que representan cabalos e xinetes, con escenas de caza e monta, na que se aprecia a doma e o uso do cabalo como animal de interese e grande importancia para os habitantes destas zonas. Os petróglifos son mostras artísticas que nos deixaron os habitantes de Galicia e do norte de Portugal datados entre 4.000 ou 6.000 anos. É probable que haxa gravados con máis anos de antigüidade, mais non é doada a súa datación e só nos podemos referir a aqueles dos que a arqueoloxía ten datos para poder facelo cunha certa seguridade, e apuntalada cientificamente, fóra de hipóteses ou teorías pendentes de confirmación.

Hai équidos gravados e pintados en toda a Península Ibérica e no suroeste de Francia, cunha maior antigüidade á dos nosos petróglifos e que presentan un fenotipo moi parecido ao dos nosos garranos actuais: “Tito Bustillo” en Ribadesella, Asturias, dos períodos solutrense ao madalenense, é dicir, entre 22.000 e 8.000 anos, no paleolítico superior, dentro dunha cova; “Azcondo”, Bizkaia, preto do parque natural de Urkiola, cerca de Mañaria; “La Pileta”, Málaga, descuberta a principios do século XX, con gravados de numerosos animais e pertencentes a varios períodos do paleolítico superior: solutrense medio, gravetense, madalenense medio e madalenense superior. En Francia, no suroeste, temos o complexo de Lascaux, situado cerca de Montignac, no departamento da Dordoña, pertencen ao madalenense antigo, uns 15.000 anos. Son pinturas sobre rocha, feitas con óxidos e minerais dunha naturalidade e detalle impresionantes.

Xa á intemperie, en Portugal temos uns équidos gravados na rocha en Foz Côa, no val do río Côa. A finais dos anos 80 do pasado século, foron atopados para arqueoloxía milleiros de gravados que xa eran coñecidas polos pastores e veciños, e nos que se dataron petróglifos de hai 22.000-10.000 anos ata os nosos días. Dende 1995 arqueólogos estudan estas figuras que, no seu conxunto, foron nomeadas Patrimonio da Humanidade.

Todos estes équidos que amosamos presentan unha gran similitude coas nosas actuais burras do monte, cos garranos galegos que están aí, nos nosos montes probablemente sen interrupción dende a última glaciación, e que segundo as investigacións dos expertos e os traballos do zoólogo, da USC, Felipe Bárcena, son o único équido verdadeiramente salvaxe que se conserva no mundo. Para entender isto o Bárcena



Outeiro dos Lameiros.



Lascaux.



Foz Côa.

explica a evolución dos équidos que existen vivindo en liberdade no mundo na actualidade, e que nós imos tentar explicar, partindo da súa teoría, recorrendo a varias fontes documentais.

EQUUS FERUS

“Equus” é pois un xénero de mamíferos perisodáctilos da familia Equidae, sendo o único xénero supervivente dunha familia antigamente moi diversa. Son “equus” os cabalos, os burros e as cebras. Os cabalos e os burros foron domesticados polo home dende a antigüidade e deron numerosas razas. As cebras manteñen o seu estado salvaxe existindo tres especies e moitas subespecies. As poboacións de cebras varían moito, e as relacións e status taxonómicos de moitas das subespecies son pouco claros. Por outro lado, convén recordar que a palabra “cebra” non representa unha realidade dende o punto de vista evolutivo, senón que agrupa artificialmente tres especies en función dun

carácter (a pel a raías) que non é derivado, senón primitivo. As raías aparecen tamén en maior ou menor medida nas patas e lombo de burros e cabalos salvaxes, e maniféstanse máis fortemente nos híbridos, aínda que entre os proxenitores non haxa ningunha ceбра (caso das mulas), evidenciando que a presenza de raías é un carácter antigo dentro do xénero *Equus* e non un derivado propio dun subgrupo dentro deste. As cebras, simplemente, foron “un paso máis alá” no desenvolvemento dunhas raías que xa posuían, mentres que os cabalos e burros tenderon a perdelas ou “enmascaralas”. Aínda que a taxonomía das cebras segue sendo dubidosa, certos estudos indican que a cebra da chaira e a de Grévy son especies irmás, pero que a cebra de montaña está máis emparentada co cabalo que con estas. Dentro dos équidos actuais, o grupo tradicional formado polos burros africanos e asiáticos sería o único cunha historia evolutiva detrás que o ratifica.

“*Equus ferus*” é a especie á que pertencen tanto o “cabalo doméstico” (*Equus caballus*) como o seu antepasado salvaxe eurasiático extinto (*Equus ferus ferus*) coñecido como “tarpán”, así como tamén o “cabalo de Przewalski” (*Equus ferus przewalskii*), un taxón salvaxe, que aínda vive nas estepas do centro de Asia, reintroducido despois da súa extinción, a partir de exemplares que se conservaban en zoolóxicos. O cabalo doméstico (*Equus caballus*) descende do tarpán, e foi descrito por Linneo en 1758.

A “Comisión Internacional de Nomenclatura Zoolóxica”, coñecida internacionalmente polas súas siglas en inglés ICZN, é unha organización dedicada a “obter e desenvolver estabilidade e consenso na nominación científica dos animais”.

A “Opinión 2027” é unha norma da “Comisión Internacional da Nomenclatura Zoolóxica” que establece unha excepción no principio de prioridade para que prevezan os nomes específicos de 17 animais silvestres fronte aos seus descendentes domésticos.

No ano 2003, a “Comisión Internacional da Nomenclatura Zoolóxica” emitiu esta norma, coñecida como “Opinión 2027”, que estableceu unha excepción no principio de prioridade dos nomes científicos para que prevalecesen os nomes das subespecies salvaxes fronte ás domésticas de 17 especies, e así evitar o paradoxo de que as liñaxes máis antigas fosen nomeadas como subespecies dos seus descendentes domésticos. Entre os taxóns comprendidos estaban os cabalos, polo cal o nome científico para a especie, englobando cabalos domésticos e salvaxes, é “*Equus ferus*”; sendo denominados os cabalos domésticos “*E. f. Caballus*”, o tarpán “*E. f. Ferus*” e o cabalo de Przewalski “*E. f. Przewalskii*”.

Estudos realizados entre as dúas subespecies viventes desta especie e un estudo molecular no ano 2009 utilizando ADN antigo (recuperado de restos paleontolóxicos) sitúa ao cabalo de Przewalski na mesma especie que o tarpán, e polo tanto do cabalo doméstico. Posteriores análises de ADN mitocondrial suxeriron que o cabalo Przewalski e o Tarpán separáronse hai uns 160.000 anos. O cariotipo do cabalo Przewalski posúe un par de cromosomas menos que o cariotipo do cabalo doméstico, xa sexa pola fusión do cromosoma 5 do cabalo doméstico no cabalo de Przewalski ou fusión dos cromosomas 23 e 24 do cabalo de Przewalski no cabalo doméstico. En comparanza, as diferenzas cromosómicas entre os cabalos domésticos e as cebras posúen numerosas translocacións, fusións, e inversións. Sábese que o cabalo de Przewalski ten o número de cromosomas diploides máis alto entre tódalas especies equinas. O cabalo de Przewalski pode cruzarse co cabalo doméstico e producir descendencia fértil de 65 cromosomas.

Dende hai miles de anos, como comentamos anteriormente, os cabalos foron usados polo home, nun primeiro intre como fonte de alimento, sendo cazados. O rexis-

tro arqueolóxico amosa moitos restos de cabalos nas covas e lugares de asentamento humano, manipulados e mesturados cos osos doutros animais que deberon formar parte da dieta dos nosos antepasados. En Galicia temos poucos restos óseos no rexistro arqueolóxico máis antigo ao non conservarse debido á acidez do chan. Aínda así téñense atopado algúns restos de équidos en distintos contextos, que foron estudados e publicados polo arqueólogo da área de prehistoria da Universidade de León, Carlos Fernández Rodríguez.

Di o profesor Fernández Rodríguez que os “equus” non deberon ter moita importancia na dieta dos nosos antepasados do noroeste peninsular, pois son poucos os restos que se atopan en comparanza cos doutros animais, e mesmo se fala da posibilidade de que xa de antigo os “equus” formasen parte dun grupo de animais protexidos por distintos tipos de tabú ou de culto relixioso ou máxico. Fala no seu artigo “La roma-



Diadema de Ribadeo.



Tarpán.



Prezwalski.

nización del noroeste de la península ibérica y las modificaciones en la presencia, uso y consumo de mamíferos”¹ do tipo de “equus” que se atopan e de que a alzada media para estes é de 140 cm.

Noutro artigo publicado na revista *Croa*, sobre os restos faunísticos atopados no castro de Viladonga, en Castro de Rei, Lugo, fala o doutor Fernández Rodríguez dun metatarso dun exemplar adulto que se conserva completo e que lle permitiu, usando o factor Kiesewater (1888), calcular a alzada do exemplar do que procedía. Trátase da única peza que permitiu calcular este dato para équidos da cultura castrexa do noroeste. Os 153,5 cm superan os prerromanos do País Vasco (ALTUNA, 1980) ou o de Soto de Medinilla (LIESAU VON LETTOW-VORBECK, 1998) sendo máis parello aos constatados nos niveis romanos de Astorga (FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, 2000) onde se constataron exemplares que oscilan entre 126,3 e os 152,3cm, cun valor medio que ronda os 140,0cm de alzada.

Temos no noso país outra representación equina importante, desta vez gravada en ouro, que é o diadema de Ribadeo, na que se poden apreciar os “equus” con ramal á cabeza, moi estilizados e nun elemento ornamental de luxo como pode ser un diadema de ouro, que é un símbolo de status e de poder e no que ao cabalo se lle dá un protagonismo que salienta o seu valor na época en que foi gravado.

Atopamos tamén que, ademais de todos estes “equus” mencionados, existiu outro extinguido e que deixou pegada no rexistro toponímico e en varias fontes escritas de distintas épocas. Referímonos ao cebro. Tamén o doutor Rodríguez comenta, nunha entrevista na prensa, que non sabemos con certeza se os “equus” que se representan nos nosos petróglifos poderían ser cebros ou cabalos, dado que foron moi abondosos na nosa terra.

O CEBRO

É un équido extinguido no século XVI e que ata hai ben pouco tempo non foi estudado debidamente e que, polo que se pode atopar en fontes bibliográficas, debeu ser moi abondoso en toda a Península Ibérica. Frei Martín Sarmiento xa falaba dos cebros e o rei Alfonso X o Sabio tamén.

O zoólogo Carlos Nores, profesor na Universidade de Oviedo, de quen recollemos a información que segue, ten estudado o cebro, que se identificaba como “Equus hydruntinus”, una especie de équido descrita en 1904 en Italia e que parecía un pequeno burro distinto do introducido polos fenicios, e aclara parte do misterio que había ao redor deste animal. Foi no ano 2011 cando a investigadora Eva María Geigl do Institut Jacques Monod de París, a partir de análises de ADN mitocondrial de restos de équidos de ata 100.000 anos de antigüidade, descubriu que o “Equus hydruntinus” nunca existiu e que o cebro era un cabalo e non un burro, como contrariamente se pensaba.

Di o zoólogo Nores :

Agora pensamos que o cebro era un cabalo salvaxe similar ao tarpán da estepa, descrito a finais do século XVIII no sur de Rusia e en Ucraína, que se extinguiu a finais do XIX, e ao que chamaban tarpán de bosque, que viviu en Bialowieza, en Polonia, e desapareceu cara o 1810.

Nores opina que os dous tarpáns e o cebro eran un mesmo tipo de cabalo adaptado a ambientes diferentes, “e supomos que tamén está relacionado co sorraia portugués, descrito cerca de Lisboa, na área da distribución do cebro, pero non o sabemos”. O seu aspecto sería similar ao do cabalo de Przewalski, que sobreviviu nalgúns núcleos zoolóxicos; un cabalo miúdo, de patas finas, con crinas de punta, de capa gris ou isabelina, uniforme, agás pola “raia de mulo” que percorría o seu espiñazo, co extremo distal das patas mouro e, en ocasións, con “cebraduras” na parte alta das patas.

“A maior parte do que aparece deste animal son restos de extremidades e dentes, non se coñece ningún esqueleto completo ata o século XXI. Todo o que, por tamaño, non podía ser de cabalo asignábase a “*Equus hydruntinus*””, explica Nores. Esa asimilación do cebro cos burros non é exclusiva dos paleontólogos do século XX. Así, Alfonso X o Sabio identifica o cebro co onagro asiático, un tipo de burro salvaxe que nunca habitou na península denominándoo “asno montés”, e mesmo Nikolai Przewalski, coronel de cabalería, explorador e descubridor, no último terzo do século XIX, do cabalo mongol que leva o seu apelido, pensou que debía tratarse dun onagro.

A documentación medieval reflicte o proceso de extinción do cebro ibérico e tamén dá información da causa da súa extinción: o cebro era una peza de caza, unha práctica recollida por Alfonso X o Sabio no “Libro de la Montería” e regulada xa nos primeiros foros: o de Cuenca, de finais do século XII, e o de Teruel, do XIII. Do cebro aproveitábase a carne para consumo humano, o coiro, co que se fabricaban escudos e zapatos, (chamados “zebrunos” en Portugal). Carlos Nores fala de que, probablemente, os matasen tamén para evitar que os garañóns de cebro levaran con eles as eguas dos cabalos domésticos, e fai un mapa da distribución do cebro, que no século XII ocupaba Portugal, parte de Galicia, Asturias e a Meseta Norte e todo o centro peninsular, chegando polo leste ata Murcia, e que se contrae case á metade no século XIII, perdendo os territorios setentrionais, e quedando reducida a tres “illas” no século XIV e a un último refuxio no XVI, na área de Chinchilla, en Albacete. A esa última poboación refírese un texto de 1576, que fala do cebro xa en pasado:

*En esta tierra había muchas cebras, las cuales eran a la manera de yeguas cenizas, de color de pelo de las ratas, (...) y corrían tanto que no había caballo que las alcanzara.*²

Tres anos máis tarde, outro dato, procedente do lugar de La Roda, tamén en Albacete, aproxima a data de extinción deste cabalo salvaxe ao dicir que «acabose hace unos 40 años» la caza de «las cebras». Mais, parece que algún exemplar illado sobreviviu, pois máis dun século despois, en 1682, cítase en Badaxoz a existencia do que chaman «jumento cebro».

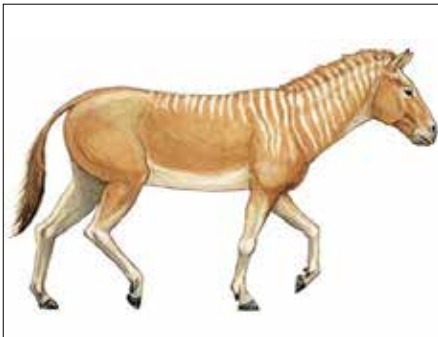
O ONAGRO

O “*Equus hemionus*” ou burro salvaxe asiático é un équido que vive nas estepas e montañas de Asia, moi parecido ao burro doméstico, pero máis robusto e de maior cabeza e tamaño corporal que este.

As palabras onagro e hemión proceden do grego e significan burro salvaxe, medio burro, respectivamente. Os hemións diferéncianse dos burros africanos no menor tamaño das orellas e a ausencia das raias negras nos pés, perdidas tamén na maioría dos burros domésticos. A cor e a lonxitude do pelo varía, segundo os exemplares e as subespecies, variando entre o branco amarelado e o negro, aínda que o leonado é o que máis adoitan ter. A altura á cruz é de 1,3m aproximadamente. Viven preto das zonas onde hai auga e aliméntanse de herbas e mato. Poden pasar moito tempo sen beber, mais prefiren roldar as zonas húmidas, dado que non aguantan tanto como outros animais a escaseza de auga.

Ata o século XVIII vivían distribuídos uniformemente nunha extensión que ía dende Anatolia e as estepas de Rusia meridional ata Manchuria, mais na actualidade atópase moi restrinxido a varias zonas illadas dispersas por esta área. Viven en grupos de menos dunha ducia de individuos gobernados por un macho dominante, que é o semental, que se aparea coas femias e que defende o seu grupo doutros machos adultos. Aparéanse na estación húmida e as femias paren unha única cría cada dous anos e que abandona o grupo ao chegar a madurez sexual, garantindo así o troco xenético entre as distintas poboacións.

O onagro conta co lobo e o home como únicos inimigos. Foi cazado dende o paleolítico pola súa carne e a súa pel, ademais de competir co home polos pastos para os animais domésticos. Esta especie está en grave perigo de extinción, a súa distri-



Cebro.



Cebra.



Onagros.



Garrano.

bución fragmentada e cun número de individuos en estado salvaxe que anda polos 1.000 exemplares. A pesar de ser salvaxes, son domesticables. Ten se rexistrado o seu emprego na Baixa Mesopotamia entre 3.000 ou 3.500 anos antes da nosa era.

Debido ao amplo da súa distribución, os burros asiáticos ramificáronse en multitude de subespecies, que na actualidade quedaron illadas debido á súa desaparición de moitas rexións, co que se ten acelerado o proceso de especiación. As subespecies teñen tantas diferenzas externas que nalgúns casos (e incluso todos) tense suxerido a súa adscrición a novas especies. Por agora, o consenso é o de consideralas subespecies, das que se teñen nomeado un total de seis:

1. O “onagro persa”ou simplemente onagro, a subespecie “*Equus hemionus onager*” a máis coñecida e mellor estudada. Ata o século XIX atopábase presente en case, toda Persia, Kazaxistán, e incluso nas estepas da Rusia europea e a Ucraína, pero a súa distribución reduciuse tanto que hoxe só se atopa en áreas protexidas do noroeste de Irán e Uzbequistán. Caracterízase polo leonado moi curto e crinas escuras.
2. O “burro salvaxe indio” (*Equus hemionus khur*), chamado tamén “*khur*” ou “*ghorkar*”, é unha subespecie de coiro gris curto que se atopa en estado crítico, ao igual que o onagro. Habita nas chans de Paquistán e o nordeste da India.
3. O “burro salvaxe sirio” (*Equus hemionus hemippus*). Extinto, era similar ao onagro, pero de tamaño máis pequeno e pelo máis claro. Cunha altura duns 100cm ata a cruz, era a subespecie de menor tamaño dos burros salvaxes asiáticos. Ata o século XVIII podíase atopar en varias zonas de Oriente Próximo, como Siria, Mesopotamia e Arabia, pero declinou rapidamente no século seguinte. Parece ser que o último exemplar coñecido en liberdade foi cazado en 1927 cando baixaba a beber ao oasis Al Ghams, preto do Lago Azrak, en Xordania. O último espécime cativo morreu ese mesmo ano no parque zoolóxico de Schönbrunn en Viena. Foi domesticado -algo único entre os hemións- perante un breve período en Sumeria deica o 2600 a.c., onde se usou para tirar dos carros.
4. O “burro salvaxe de Anatolia” (*Equus hemionus anatliensis*). Extinto, estaba distribuído por Asia Menor e zonas lindantes. Foi a primeira subespecie en extinguirse, aló polo ano 1700.
5. O “kiang” (*Equus hemionus kiang*). É a subespecie que con máis frecuencia se separa do resto nalgunhas clasificacións como especie distinta. É un burro de pelo escuro e laúdo que vive nas montañas do Tíbet, ás veces a grandes alturas non acadadas pola maioría dos unglados. É o burro asiático de distribución máis grande e un dos máis abundantes, atopándose no norte de Paquistán e India, en Nepal e no oeste de China.
6. O “kulan” (*Equus hemionus kulan*) sobrevive hoxe en día nalgúns parques zoolóxicos e reservas protexidas de Turkmenistan. É probablemente o hemión máis ameazado de todos.
7. O “kulan do Gobi” (*Equus hemionus luteus*) e o burro salvaxe mongol, o “*chigetai*” (*Equus hemionus hemionus*), confúndense adoito. Son as dúas subespecies presentes en Mongolia e as que gozan de mellor saúde aparte do kiang.

O GARRANO EN PORTUGAL

Esta é a denominación das nosas burras do monte no norte de Portugal. Raza en perigo de extinción e que foi proposta polas autoridades portuguesas para ser considerada Patrimonio Nacional.

Segundo a páxina web³ na que se propón o garrano como Patrimonio Nacional, proposta do Instituto Politécnico de Viana do Castelo, entre outras institucións do norte de Portugal:

Os Celtas trouxeram cavalos de pequeno porte mas muito resistentes que acabaram por se cruzar com esta população equina autóctone refugiada nas regiões montanhosas do Norte da Península. Aí se acantonou, então, o que se designou como cavalo celta (E.caballus celticus), característico das regiões montanhosas frias e húmidas - o ancestral mais recente do cavalo Garrano.

Falan tamén, para reforzar a hipótese da orixe celta do garrano portugués, da orixe da palabra garrano. En Portugal mantívose a mesma raíz celta que deu “gearron” en gaélico e o “garron” escocés, baseándose en estudos feitos por Ruy d’Andrade que refería en 1938 que en Irlanda e por veces en Inglaterra e na Escocia aínda usaban o termo antigo “garron”. Tamén refire Ruy d’Andrade (1930) “o comercio destes garrons ou Garranos foi activo desde os tempos pré-históricos e durante a Idade Média, desde a Irlanda e Inglaterra à península e vice-versa”. O pónei Highland é moitas veces denominado na Escocia como “Garron Highland” o que vén concordar co escrito por este zootécnico portugués.

Os esforzos que se están a levar a cabo en Portugal para recuperar a raza e as poboacións de garranos ceibos nos montes e serras do norte amosan unha preocupación e interese que non vemos no noso país nin nas autoridades competentes. No seu programa de recuperación atopamos argumentos que nós mesmos asumimos e partillamos en palestras e reunións coas autoridades da Xunta de Galicia e que non atopan ningún tipo de resposta en positivo. Reproducimos estes argumentos tal e como se poden atopar na web citada.

A recuperação da raça Garrana tem como pilares fundamentais preservar, melhorar e divulgar. A salvaguarda do património genético e cultural, nos seus ecossistemas de montanha, consubstancia-se em projectos de desenvolvimento rural integrado, particularmente através de estratégias ambientais e turísticas de elevada qualidade e altamente diferenciadoras.

Neste sentido, um conjunto de entidades, de foro académico, científico, técnico e da administração local, bem como de organizações e individualidades de reconhecido mérito, entenderam promover uma Candidatura a Património Nacional do Garrano.

Esta candidatura, a ser coordenada pelo Instituto Politécnico de Viana do Castelo, pretende contribuir para a manutenção de um recurso biológico insubstituível integrando, num conceito holístico, perspectivas produtivas, genéticas, ambientais, sociais e culturais, evitando a tendência regressiva de uma raça autóctone e reforçando o orgulho e a identidade de um povo. É esta

uma obrigação de uma região, de um país, de uma população com orgulho na sua identidade e na sua cultura.

Neste contexto, a candidatura, rege-se pelas seguintes acções:

- Estudo e caracterização da população garrana e sua envolvência social, ambiental, cultural, turística;

- Promoção e Divulgação: constituindo uma Marca, um Museu Virtual, promovendo as “Rotas do Garrano”, Internacionalizando a Rede de Equinos do “Tronco Celta” e prosseguindo no objectivo do reconhecimento do Garrano como Património;

- Intervenção Científica/Congresso: Ponto de referência e de intervenção científica que divulgue os trabalhos realizados ao longo deste projecto e seja o início de pontos de reflexão sobre o “Mundo do Garrano”;

Pelo exposto, e de forma a contribuir positiva e eficazmente, na preservação de uma espécie, com um património genético único nacional -a Raça Garrana- é necessário a consolidação/inter-ajuda de entidades nacionais competentes, num longo caminho a percorrer.

EQUUS FERUS ATLANTICUS, O ÚNICO CABALO SALVAXE DO MUNDO

Segundo Felipe Bárcena, os équidos que viven nos montes galegos, e que son o que queda dunha antiga poboación máis abondosa antigamente, son os únicos “equus ferus”, o que chamamos cabalos, verdadeiramente salvaxes que hai no mundo. Tódalas demais mandas de cabalos salvaxes que existen son cabalos reintroducidos pola man do home nos respectivos territorios, unhas veces despois da extinción como ocorre co cabalo de Przewalski, domesticado hai 5.000 anos, extinguiuse en liberdade en 1969 cando se cazaron os últimos exemplares. En 1977, a partir de exemplares que se conservaban en zoolóxicos, púxose en marcha un programa de reprodución para reintroduci-lo nas estepas de Mongolia no ano 1992. É polo tanto un cabalo que hoxe se pode atopar en estado salvaxe, mais que non está aí de xeito natural senón grazas á axuda humana.

Non concorda pois está teoría coa dos portugueses que atribúen a orixe do garra-no aos cabalos traídos polos celtas. Serían “equus” que levan vivindo na nosa serra



Garranos da Groba.

dende antes de que os celtas fosen chegando á nosa terra, pois dende a última glaciación permanecerían ininterrompidamente neste hábitat semi illados.

Os mustang de Norteamérica son cabalos salvaxes que foron introducidos polos conquistadores.

O sorraia portugués ten moitas semellanzas cos cabalos primitivos que se atopan nas

pinturas rupestres e co extinto tarpán. É un cabalo que se conservou en Portugal entre os ríos Sor e Raia, utilizado polos labregos para arar e tirar de carros, e que probablemente teña cruces doutras razas como a española, cartujano e lusitano.

Hai cabalos en liberdade en Inglaterra, en Portugal, en Australia, nos desertos de Namibia, nas marismas andaluzas, na Bretaña francesa,..., máis non son cabalos salvaxes senón asilvestrados. As nosas burras, segundo puidemos ver, serían os únicos “ferus” que poderíamos chamar propiamente salvaxes.

AS MARCAS DOS GARRANOS DA GROBA

As marcas gravadas no coiro dos garranos fanas os propietarios para distinguilos ao lonxe entre outros animais, e para marcar o sinal da propiedade da casa, moitas veces herdadas de pais a fillos durante xeracións. Estas marcas fánelles aos animais na festa dos curros, unha vez separadas as crías dos adultos no intre en que se van volver ceibar e despois de cortarlles ou “raparlles” as crinas. Os exemplares novos que van ficar no monte son identificados co marco da casa que se pon ao lume, para que cando estea o ferro candente pórle a marca na anca dereita (normalmente) que permanecerá alí, visible a longa distancia, mentres o animal viva ou lle sexa modificada por outra se é que troca de propietario.

As marcas poden ser de tres tipos:

1. Figuras: Un debuxo que representa un obxecto, símbolo ou figura xeométrica. Danse casos de figuras ou símbolos moi semellantes aos que xa aparecen noutro tipo de representacións como poden ser as marcas de canteiros ou as dos petróglifos. Ferro Couselo publicou un artigo sobre as marcas que posuían os animais do mosteiro de Melón, e Sobrino Buhigas no seu libro *Corpus Petroglyphorum Gallaciae* amósanos, a Pedra Boullosa na que aparecen signos moi parecidos aos que podemos atopar marcando algúns exemplares.
2. Números: Ás veces a marca é un número ou varios, que pode ser o número que ten a familia no rexistro de propietarios ou non.
3. Letras: Unha letra ou varias iniciais, maiúsculas ou minúsculas, posta do dereito ou do revés.



Curro de Torroña.

Hai outros xeitos de marcar os garranos que na Serra da Groba non é o máis frecuente, e consiste en facerlles marcas nas orellas cortándolles parte ou fendéndollas. Este xeito dáse en moi poucos animais na Groba aínda que si ten a súa importancia noutros lugares do país.

Tamén son marcados, xa máis recentemente, con chapas ou grampas nas orellas, como os crotales que se utilizan con outros animais domésticos como as ovellas, cabras ou as vacas. Tampouco é o máis abondoso e non é significativo na Groba.

Outro xeito de marcar é con marcas feitas en frío con nitróxeno líquido, a menos 196 graos, que tamén é escasa.

OS MARCOS

Os marcos de ferro cos que se fan as marcas nos animais son utilizados por cada familia segundo os costumes tradicionais. No curro, pola tarde, normalmente arredor das cinco, cando se comezan a sacar os animais para fóra, comézase polas crías, para que non sufran accidentes e poidan ser esmagadas pola masa de greas xuntas. Despois sácanse os garañóns, para que non se pelexen dentro do curro pequeno, onde os animais están sometidos a unha gran presión física, dadas as dimensións do curro, e a un grande estrés producido pola presenza doutros garañóns próximos e os homes que buscan entre a masa de cabezas rinchantes as crías pegadas ás patas das súas nais. Os garañóns normalmente son de propiedade comunitaria e levan o marco da comunidade que os identifica.

Postos nunha fogueira, feita con carozos de millo e uns pitelos de madeira, ao lume para que se poñan incandescentes, os marcos fanse con ferro e un mango longo de madeira para non queimarse. Na punta levan o sinal do propietario que se ha marcar no coiro do animal.

Unha familia ou propietario pode ter varios marcos, porque xa os herdou de vello ou porque llos mercou a alguén que lle vendeu os animais e o marco. Cando só se vende o animal, o que normalmente se fai é pórille o marco do novo propietario por riba do vello ou ao lado. Tamén, ás veces, se lle pon na anca do outro lado.

Os máis abondosos son os que representan números, seguidos das letras e, cada vez menos, os símbolos.

CODA

As marcas feitas a ferro no coiro dos garranos son unha parte importante dos valores culturais e etnográficos que teñen as nosas burras do monte. Con modificacións ao longo dos anos no canto do seu grafismo, sempre supoñen un valor importante para o control real dos animais durante o ano no seu deambular pola serra. Están presentes, probablemente dende os primeiros tempos nos que o home domea a besta, e son un patrimonio singular importante, máis polo seu valor práctico que polo simbólico que se foi modificando ao longo dos anos. Tamén queremos salientar que este xeito de marcar os animais non é exclusivo dos nosos garranos, tamén se dá noutros lugares do mundo e con outros animais como os bois e vacas, os touros bravos, camelos e

dromedarios, e tódolos cabalos ceibos e domésticos. Teñen sonda na Península Ibérica os sinais ou ferros dos touros bravos e dos cabalos de montar, andaluces e árabes das grandes gandarías e criadores españois e portugueses.

A presenza da obrigatoriedade do microchip supuxo un gran inconveniente no manexo dos garranos, máis polo custe e o pesado do proceso no día do curro, e polo pouco práctico que é ao non mellorar en nada o manexo e control destes animais. Só ten utilidade cando os animais están presos ou mortos, circunstancias estas que se dan, como facilmente se pode entender, en limitadas ocasións, non sendo precisamente nas máis conflitivas ou problemáticas.

Hai que salientar o que está a supor o maior problema, derivado da mala xestión e regulación por parte da Xunta de Galicia deste patrimonio senlleiro, a perda de propietarios nas parroquias, unido á baixada do número de animais. Sendo esta significativa, éo máis a de propietarios, no caso dalgunhas parroquias case irreversible, como se pode ver nas gráficas adxuntas. A perda de continuidade na transmisión familiar dos garranos levou, nos últimos anos, a que nalgunhas parroquias do Val Miñor e de Oia, nas que moitas familias tiñan burras no monte, desaparecesen totalmente, co que isto significa na perda deste patrimonio etnográfico con raizames milenarias.

Consideramos que este é o maior perigo que hai que afrontar para que non se perdan totalmente nos nosos montes os animais en estado salvaxe. Os agrupamentos en propiedades, máis ou menos extensas, xa sexan comunitarias ou particulares, non van evitar a perda dun patrimonio singular que se podería salvar con medidas eficientes de posta en valor dos garranos así como o seu estudo e divulgación dende, en primeiro lugar, as propias localidades, e a súa posterior promoción por todo o país e o estranxeiro, como un valor natural, cultural, patrimonial e turístico.

Propomos que á maior brevidade se faga un regulamento específico para os garranos, no que se teña en conta a súa singularidade, se analicen os problemas que se poidan dar e se artellen posibles solucións acaídas a cada caso; se realice un censo de animais por zonas xeográficas, propietarios, modelos de xestión, sociedades e curros.

Que se cree unha comisión na que estean representados os propietarios dos garra-



Marcos no lume.

nos e os dos montes, os científicos, os grupos conservacionistas e ecoloxistas, as administracións locais e autonómicas, os representantes de tódolos grupos parlamentarios, para elaborar un documento que sirva de base para o regulamento que o goberno galego leve ao parlamento para ser aprobado por consenso. Conside-

ramos que a defensa do patrimonio, neste caso natural e etnográfico, non pode supor motivo de enfrontamento, senón de consenso, previos os estudos e análises técnicos por parte do mundo académico e científico.

Este artigo só quere amosar unha realidade e divulgala para que se vexa con números e datos reais a evolución e situación crítica pola que está a pasar o noso singular patrimonio dos garranos, burras ou bestas do monte, cabalos salvaxes galegos. Outras voces máis cualificadas terán que achegar datos que, sabemos, están en fase de investigación e estudo, como a xenética das nosas burras e a súa situación noutras partes do país. Agardamos que cando menos os datos numéricos das gráficas das parroquias dos curros da Serra da Groba sirvan para ter unha visión máis detallada da evolución nos últimos anos dos garranos e do número de propietarios. As marcas, sendo un patrimonio etnográfico interesante, seguirán aí mentres haxa burras. O seu valor de diversidade gráfica case xa está decantado polo alfanumérico, sendo os símbolos cada vez menos significativos en cantidade. O número de propietarios vaise perdendo por moitos motivos que habería que analizar noutro artigo, aínda que a regulación do chamado “decreto equino” veu empurrar moitos propietarios a desfacerse dos seus animais e dos marcos que, na maior parte dos casos, levaban nas familias xeracións e xeracións herdándose de pais a fillos.

Aínda estamos a tempo de recuperar un e outro patrimonio se somos quen de traballar conxuntamente, administracións, propietarios, científicos, asociacións ecoloxistas e conservacionistas. Sirva este traballo de convite para pornos á tarefa.

Val Miñor, xaneiro de 2015



Catro marcas.

ANEXO 1 - MARCAS

Amosamos uns cadros co número e tipo de marcas nos curros da Valga, Torroña e Mougás, segundo os datos de Pedro Iglesia do ano 1972, nos que nos di que ten recollidas un total de 152 marcas diferentes en toda A Groba e os que nós temos recollido para os períodos 1987- 1990 e 2001-2014.

Marcas no curro da Valga

| 1974 | | | 2001-2014 | | |
|-----------|--------|----------|-----------|--------|----------|
| Numéricas | Letras | Símbolos | Numéricas | Letras | Símbolos |
| | A | | | A | |
| 01 | AD | V | 41 | AL | |
| | | | | AO | b |
| | AF | | 7 | BD | |
| | AG | | 70 | BP | |
| | B | | 36 | C | |
| | | | 84 | CE | |
| | | | | D | |
| | | | | d | |
| | | | | DA | |
| | | | | dd | |
| | DO | | 73 | DI | |
| | | | | F | |
| | TO | | 71 | FA | |
| | | | | FF | |
| | EM | | 23 | FU | |
| | | | | GC | |
| 10 | G | Áncora | 4 | H | † |
| | | | | IL | |
| | | | | JI | |
| | IC | | 27 | JP | |
| | | | | JP | |
| 2 | IJ | † | 3 | K | e |
| 20 | IP | | 42 | M | RR |
| | iR | | 18 | MG | |
| 26 | JM | | 6 | MO | |
| 33 | OZ | | 5 | MR | |
| 4 | PE | | | N | |
| | | | | P | |
| | | | | PM | |
| 40 | SA | | 19 | R | |
| 41 | Si | | 8 | RG | |
| 8 | SM | | 25 | RI | |
| | SP | | | RO | |
| | | | | RR | |
| | | | | Rt | |
| | SS | | 2 | S | |
| | | | | S | |
| | | | | SE | |
| | | | | SG | |
| 91 | T | | 79 | TA | |
| | | | | TI | |
| | | | | V | |
| | TC | | 56 | VG | |
| | | | | VH | |
| | | | | VO | |

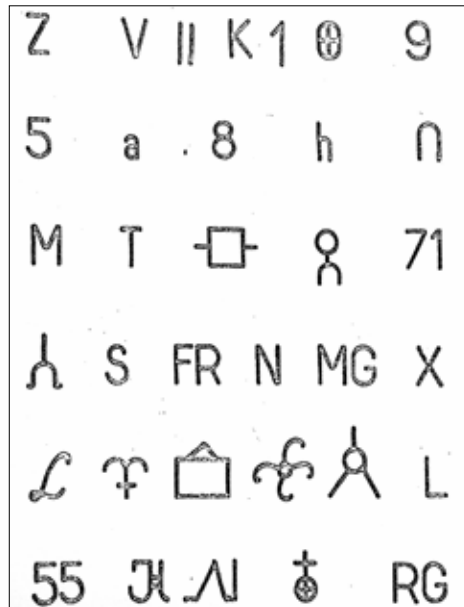
Marcas no curso de Torroña

| 1974 | | | 2001-2014 | | |
|-----------|--------|----------|-----------|--------|----------|
| Numéricas | Letras | Símbolos | Numéricas | Letras | Símbolos |
| 0 | cv | | 1 | AD | A2 |
| 00 | D | | 1 | AE | A3 |
| 21 | E | | 5 | AI | A4 |
| 30 | F | | 06 | AL | J5 |
| 51 | H | | 8 | AO | L5 |
| 6 | HD | | 18 | Aq | X3 |
| 7 | I | | 19 | AR | X4 |
| 70 | J | | 20 | B | Z9 |
| | P | | 21 | BI | |
| | T | | 24 | BP | |
| | TI | | 26 | C | |
| | Xi | | 29 | D | |
| | YD | | 41 | DG | |
| | Z | | 43 | DI | |
| | € | | 47 | ER | |
| | | | 53 | EV | |
| | | | 57 | EX | |
| | | | 66 | FP | |
| | | | 70 | FU | |
| | | | 71 | HA | |
| | | | 74 | HX | |
| | | | 77 | I | |
| | | | 78 | IE | |
| | | | 85 | IP | |
| | | | 85 | IX | |
| | | | 90 | JG | |
| | | | 93 | JH | |
| | | | 97 | JL | |
| | | | | JP | |
| | | | | JV | |
| | | | | K | |
| | | | | L | |
| | | | | L | |
| | | | | LO | |
| | | | | M | |
| | | | | MA | |
| | | | | MG | |
| | | | | MI | |
| | | | | MO | |
| | | | | MR | |
| | | | | N | |
| | | | | P | |
| | | | | PE | |
| | | | | R | |
| | | | | RI | |
| | | | | RO | |
| | | | | RO | |
| | | | | S | |
| | | | | SA | |
| | | | | SB | |
| | | | | SI | |
| | | | | SS | |
| | | | | SV | |
| | | | | TA | |
| | | | | VG | |
| | | | | VI | |
| | | | | XI | |
| | | | | Z | |

Marcas no curro de Mougás

| 1974 | | | 2001-2014 | | |
|-----------|--------|----------|-----------|--------|----------|
| Numéricas | Letras | Símbolos | Numéricas | Letras | Símbolos |
| 1 | a | λI | 00 | A | 4B |
| 5 | FR | | 03 | AA | 5X |
| 8 | h | | 04 | AD | A2 |
| 9 | JL | | 05 | AE | A3 |
| 55 | K | | 5 | AF | A4 |
| 71 | L | | 06 | AG | A7 |
| | M | | 07 | AI | C2 |
| | MG | | 10 | AP | G3 |
| | N | | 12 | Aq | G8 |
| | | | 14 | AR | J5 |
| | | | 15 | AV | L8 |
| | | | 16 | AX | OZ |
| | | | 17 | B | V4 |
| | | | 21 | BI | V5 |
| | | | 22 | BJ | X3 |
| | | | 24 | BR | X4 |
| | | | 26 | CB | X5 |
| | | | 28 | CM | X6 |
| | | | 29 | CP | X7 |
| | | | 30 | DG | |
| | | | 31 | DO | |
| | | | 32 | DZ | |
| | | | 33 | EM | |
| | | | 34 | EP | |
| | | | 35 | ER | |
| | | | 37 | ET | |
| | | | 38 | EV | |
| | | | 39 | EX | |
| | | | 40 | F | |
| | | | 43 | FC | |
| | | | 44 | FP | |
| | | | 45 | FR | |
| | | | 46 | HD | |
| | | | 47 | HM | |
| | | | 48 | HX | |
| | | | 50 | IX | |
| | | | 51 | J | |
| | | | 53 | JC | |
| | | | 54 | JG | |
| | | | 55 | JJ | |
| | | | 57 | JL | |
| | | | 58 | JM | |
| | | | 60 | JR | |
| | | | 61 | JV | |
| | | | 62 | L | |
| | | | 65 | LD | |
| | | | 66 | LO | |
| | | | 72 | LP | |
| | | | 77 | M | |
| | | | 78 | MA | |
| | | | 80 | MI | |

| | | | | | |
|--|----|--|----|----|--|
| | | | 82 | P | |
| | | | 85 | PE | |
| | | | 86 | PT | |
| | | | 87 | RF | |
| | | | 88 | SA | |
| | | | 90 | SB | |
| | | | 93 | SD | |
| | | | 94 | SI | |
| | | | 97 | SM | |
| | | | | SP | |
| | | | | SS | |
| | | | | SV | |
| | | | | TC | |
| | | | | TK | |
| | | | | TL | |
| | | | | TO | |
| | | | | TX | |
| | | | | U | |
| | | | | VI | |
| | | | | X | |
| | | | | XF | |
| | | | | XI | |
| | | | | XO | |
| | | | | YD | |
| | | | | Z | |
| | RG | | | | |
| | S | | | | |
| | T | | | | |
| | V | | | | |
| | X | | | | |
| | Z | | | | |



Cadro marcas.

ANEXO 2: DATOS DOS GARRANOS DA SERRA DA GROBA NOS ANOS 1971-2 SEGUNDO PEDRO IGLESIA

Cor da capa

| ZONA | CASTAÑA % | ALAZÁN % | NEGRA % | TORDA % | Nº DE ANIMAIS OBSERVADOS |
|-----------|--------------|-------------|------------|------------|-----------------------------|
| A Valga | 90,1 | 4,2 | 4,4 | 1,3 | 339 |
| Torroña | 92,0 | 4,1 | 3,7 | 0,2 | 986 |
| Mougás | 91,2 | 4,2 | 4,3 | 0,3 | 483 |
| Morgadáns | 83,9 | 6,5 | 4,9 | 4,7 | 250 |

Estudio zoométrico comparativo entre as poboacións cabalares existentes no norte de España

| DADOS ZOOMÉTRICOS | ASTURCÓNS | PONIS NAVARROS | TOPOTIPO DA GROBA | TOPOTIPO R. CENTRAL | TOPOTIPO NORTE |
|----------------------|-----------|-------------------|----------------------|------------------------|-------------------|
| Alzada á cruz | 125 | 126 | 119 | 128 | 130 |
| Altura de peito | 60 | 55 | 52 | 57 | 56 |
| Anchura de peito | 43 | 33 | 40 | 46 | 48 |
| Perímetro torácico | 150 | 145 | 133 | 152 | 161 |

Produción de crin e número de cabalos

| ZONA | NÚMERO DE CA- BALOS | KILOGRAMOS DE CRINA |
|-------------|------------------------|------------------------|
| A Groba | 2100 garranos | 750kgrs. de crina |
| O Galiñeiro | 300 garranos | 120kgrs. de crina |
| Sabucedo | 340 garranos | 80kgrs. de crina |
| Amil | 250 garranos | 100kgrs. de crina |
| O Seixo | 350 garranos | 140kgrs. de crina |
| O Suído | 900 garranos | 200kgrs. de crina |

ANEXO 3: CONCORRENCIA DE GARRANOS ÓS CURROS DA ZONA DA GROBA

| ANOS | A VALGA | | TORROÑA | | MOUGÁS | | MORGADÁNS | |
|------|---------|-------|---------|-------|--------|-------|-----------|-------|
| | Adul. | Pold. | Adul. | Pold. | Adul. | Pold. | Adul. | Pold. |
| 1952 | 400 | 60 | 800 | 120 | 500 | 100 | | |
| 1953 | 437 | 69 | - | - | 417 | 98 | | |
| 1954 | 382 | 61 | 712 | 93 | 335 | 50 | | |
| 1955 | 391 | 74 | 537 | 67 | 400 | 101 | | |
| 1956 | 411 | 68 | 681 | 87 | 400 | 58 | 104 | 38 |
| 1957 | 407 | 38 | 690 | 94 | 421 | 64 | 180 | 60 |
| 1958 | 489 | 53 | 675 | 121 | - | - | 190 | 45 |
| 1959 | 411 | 69 | 580 | 109 | 515 | 93 | 211 | 42 |
| 1960 | - | - | 721 | 139 | 390 | 49 | 232 | 39 |
| 1961 | 522 | 53 | 733 | 110 | 420 | 90 | 264 | 31 |
| 1962 | 515 | 60 | 726 | 162 | 413 | 96 | 309 | 49 |
| 1963 | 321 | 58 | 653 | 117 | 482 | 82 | 203 | 41 |
| 1964 | 335 | 38 | 627 | 94 | 417 | 78 | 260 | 87 |
| 1965 | 127 | 24 | 920 | 136 | 462 | 87 | 343 | 122 |
| 1966 | 310 | 47 | 782 | 127 | 412 | 93 | 300 | 76 |
| 1967 | 331 | 62 | 650 | 107 | 340 | 85 | 217 | 45 |
| 1968 | 320 | 53 | 920 | 136 | 460 | 64 | 287 | 70 |
| 1969 | 347 | 37 | 976 | 128 | 427 | 83 | 343 | 122 |
| 1970 | 350 | 51 | 1020 | 148 | 450 | 80 | 250 | 73 |
| 1971 | 367 | 57 | 1063 | 194 | 409 | 56 | 158 | 38 |
| 1972 | 339 | 50 | 986 | 174 | 500 | 70 | 307 | 92 |
| 1973 | 326 | 52 | 1087 | 169 | 415 | 75 | 389 | 87 |

ANEXO 4: NÚMERO DE EXEMPLARES POR PARROQUIA

| | 1987 | 1988 | 1989 | 1990 | 2001 | 2002 | 2003 | 2004 | 2005 | 2006 | 2007 | 2008 | 2009 | 2010 | 2011 | 2012 | 2013 | 2014 |
|--------------------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|------|
| Torroña | 172 | 154 | 158 | 112 | 87 | 83 | 72 | 77 | 68 | 64 | 55 | 40 | 55 | 57 | 55 | 57 | 53 | 38 |
| San Cibrán | 105 | 101 | 119 | 112 | 233 | 224 | 211 | 203 | 217 | 193 | 136 | 139 | 121 | 139 | 123 | 103 | 102 | |
| A Portela | 152 | 138 | 139 | 140 | 76 | 68 | 70 | 85 | 57 | 80 | 40 | 41 | 50 | 55 | 54 | 56 | 55 | |
| Oia e Vila de Suso | 12 | 16 | 17 | 21 | 11 | 12 | 10 | 11 | 12 | 9 | 4 | 4 | 4 | 6 | | | | |
| Mougás | 168 | 168 | 182 | 165 | 167 | 152 | 160 | 157 | 157 | 147 | 145 | 126 | 123 | 114 | 104 | 108 | 96 | 87 |
| Loureira | 141 | 143 | 151 | 137 | 108 | 101 | 98 | 103 | 111 | 98 | 89 | 89 | 108 | 116 | 114 | 90 | 69 | 71 |
| Barrantes | 141 | 143 | 151 | 137 | 108 | 101 | 98 | 103 | 111 | 98 | 89 | 89 | 108 | 116 | 114 | 90 | 69 | 71 |
| Belesar | 143 | 138 | 158 | 135 | 146 | 144 | 130 | 123 | 110 | 101 | 92 | 102 | 118 | 126 | 112 | 109 | 119 | 108 |
| Burgueira | 77 | 81 | 92 | 101 | 144 | 110 | 109 | 112 | 95 | 66 | 46 | 45 | 43 | 43 | 36 | 34 | 44 | 53 |
| Baredo | 77 | 81 | 92 | 101 | 69 | 75 | 69 | 84 | 92 | 89 | 73 | 65 | 70 | 70 | 80 | 79 | 83 | 70 |
| Baña | 245 | 251 | 248 | 261 | 236 | 216 | 201 | 201 | 189 | 179 | 160 | 180 | 197 | 205 | 196 | 178 | 176 | 200 |
| TOTALS | 1433 | 1414 | 1507 | 1422 | 1385 | 1286 | 1228 | 1259 | 1219 | 1124 | 929 | 920 | 997 | 1047 | 988 | 904 | 866 | 698 |

BIBLIOGRAFÍA

- ASOCIACIÓN CURROS DA GROBA, Libro de socios e marcas. Anos 1987-1990.
- ASOCIACIÓN DE GANADEROS DE CABALLOS MONTE DA GROBA. OIA. Libro de registro de socios y marcas, Anos 2001-2012.
- BÁRCENA, F. “Los garranos de los montes gallegos”. Conferencia, Club Faro de Vigo 14 octubre 2013. Vigo.
- BÁRCENA, F. “Qué son os cabalos salvaxes de Galicia?”. Xornadas O cabalo salvaxe en Galicia, Rábade, Lugo, 2013
- CAAMAÑO FERNÁNDEZ, ROSA ELVIRA, *Los caballos en el arte y en la historia. Desde sus orígenes hasta la Edad del Hierro*. Vigo: Universidade de Vigo, Servizo de Publicacións, 2013
- IES TERRA DE TURONIO, VV. AA. *Ceibes no monte.*, Vigo, 2014
- IGLESIA, P. 1973. *Los Caballos Gallegos Explotados en Régimen de Libertad o Caballos Salvajes de Galicia*. Tese, Facultade de Veterinaria. Universidade Complutense de Madrid. Madrid.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C & FUERTES PRIETO, N. Área de Prehistoria - Universidad de León. “La romanización del noroeste de la Península Ibérica y las modificaciones en la presencia, uso y consumo de mamíferos”.
- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C. “Análisis de los restos faunísticos recuperados en el Castro de Viladonga (Castro de Rei, Lugo)” <http://www.aaviladonga.es/e-castrexo/es/mcroa1207.htm>. En prensa: La Voz de Galicia (02.03.2010)
- FERNÁNDEZ RODRIGUEZ, C. “¿En los petroglifos se representaron caballos o cebras?” http://www.lavozdeg Galicia.es/sociedad/2010/03/02/0003_8327658.htm
- LAGOS, L.(2013) *Ecología del lobo (Canis Lupus), del poni salvaje (Equus ferus Atlanticus) y del ganado vacuno semiextensivo (Bos taurus) en Galicia: interacciones depredador-presa*. Tese, Universidad Santiago de Compostela, Santiago de Compostela.
- En prensa: La Nueva España. 7 novembro 2012
- ARCE, L.M.: “El cebro, un enigma zoológico” <http://www.lne.es/asturama/2012/11/07/el-cebro-un-enigma-zoologico/1323187.html>
- NORES, C.: “Del cebro ibérico a la cebra africana”. Revista BIOLÓGICA, novembro de 1996, nº 2.
- VIEIRA E BRITO, N. VIEIRA LEITE, J (Coord.) 4 “Batidas, o patrimonio garrano: livro genealógico: funcionalidade”. Candidatura a Patrimonio Nacional. Instituto Politécnico de Viana do Castelo, 2011

INTERNET

- Cavalo Garrano, Candidatura Patrimonio Nacional.*
<http://garrano.ipvc.pt/index.php?section=2>
- Padrão da Raça Garrana.*
<http://sitiogarrano.no.sapo.pt/Padrao%20da%20Raca%20Garrana.htm>
- El enebro: ¿caballos salvajes en España?*
<http://criptonatura.blogspot.com.es/2015/01/el-enebro-caballos-salvajes-en-espana.html>

Cabalo pura raza galega.

<http://www.puraga.es/gal/>

<http://www.cabalogalego.com/asociacion-cab-gal.htm>

Top cavalls. Plataforma para la Promoción y Servicios ecuestres. Evolución del caballo.

<http://www.topcavalls.com/historia2.asp>

Campogen Laboratorio. Diagnósticos Genéticos.

<http://www.campogen.com.ar/equinos.php>

SHERWOD, RENA. *Diferencias científicas entre cebras y caballos.*

http://www.ehowenespanol.com/diferencias-cientificas-cebras-caballos-info_214963/

MUJICA, FERNANDO; OBREQUE, VICTOR; HINRICHSSEN PATRICIO y COTHRAN, GUS. *Recuperación, conservación y caracterización del caballo chilote.*

<http://mingaonline.uach.cl/pdf/agrosur/v33n1/art07.pdf>

GUERRERO HERRERO, MAX. *La leyenda del auténtico caballo Mustang. Amigo Ranch - Asociación deportiva de doma western.*

<http://euskalhorse.net/hipica/newphp/readfile.php?filetype=newarch&id=575>

Los caballos salvajes gallegos facilitan la conservación del lobo y atenúan las pérdidas de los ganaderos, según el CSIC.

<http://www.europapress.es/sociedad/medio-ambiente-00647/noticia-caballos-salvajes-gallegos-facilitan-conservacion-lobo-atenuan-perdidas-ganaderos-csic-20140218105007.html>

Equus hemionus.

<http://www.iucnredlist.org/details/7951/0>

Caballos salvajes, ¿en peligro de extinción?.

<http://www.farodevigo.es/galicia/2011/11/20/caballos-salvajes-peligro-extincion/599147.html>

4.000 años de historia borrados por ley.

http://ccaa.elpais.com/ccaa/2012/10/10/galicia/1349903140_527448.html

<http://sosgroba.blogspot.com/es/>

Manifestacións contra o microchip 10 xullo 2012.

<http://www.farodevigo.es/gran-vigo/2012/07/09/marcha-microchip-galopa-vigo/663782.html>

http://www.lavozdegalicia.es/vigo/2011/10/07/0003_201110V7C11991.htm

<http://sosgroba.blogspot.com/es/2011/10/presentacion-ante-os-medios-da.html>

Outubro 2011.

<http://www.baionatv.com/apps/photos/album?albumid=14984710>

NOTAS

- 1 FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, C & FUERTES PRIETO, N. Área de Prehistoria - Universidad de León. *La romanización del noroeste de la Península Ibérica y las modificaciones en la presencia, uso y consumo de mamíferos.*
- 2 NORES, C. : "El cebro un enigma zoológico".
<http://www.lne.es/asturama/2012/11/07/>
- 3 <http://garrano.ipvic.pt>

Os fentos do Val Miñor

**Alfredo López Fernández
Afonso Rodríguez González
Xosé Ramón García Martínez**

RESUMO

O presente artigo revisa a totalidade dos fentos (Pteridófitos) existentes no Val Miñor, e inclúe iconografía da totalidade dos taxons considerados, así coma cartografía de presenza da maior parte deles sobre cuadrícula de 1 km.

PALABRAS CHAVE: Fentos, Val Miñor.

ABSTRACT

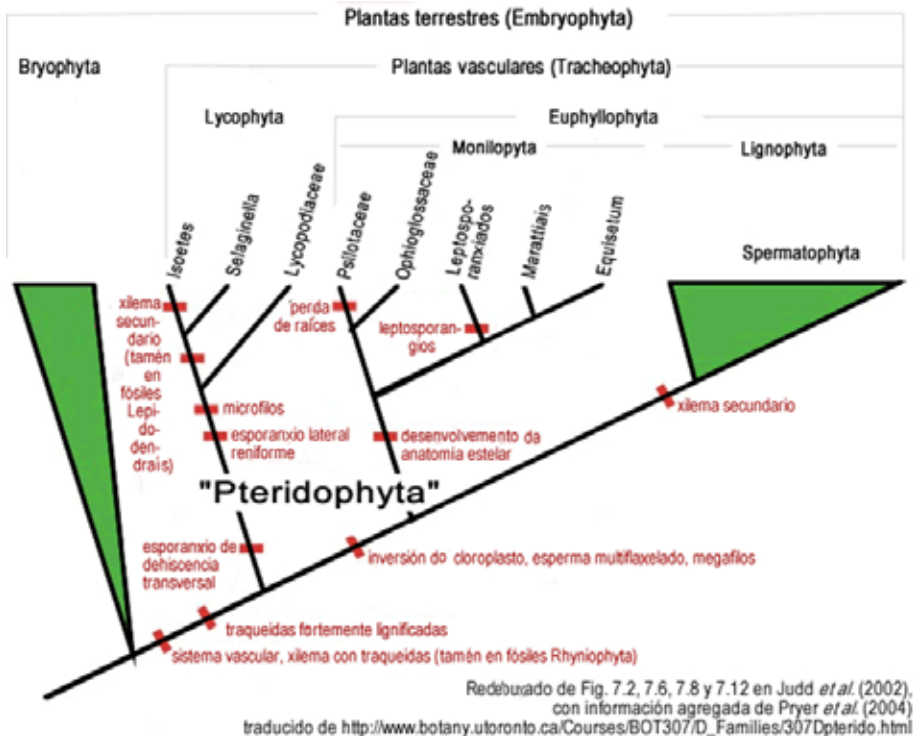
This issue show us all the living ferns in the Miñor Valley. It includes iconography of all the species, and maps of the most part of them, being the grid a 1 x 1 Km grid.

KEY WORDS: Fents, Val Miñor.

QUE ENTENDEMOS POR FENTOS?

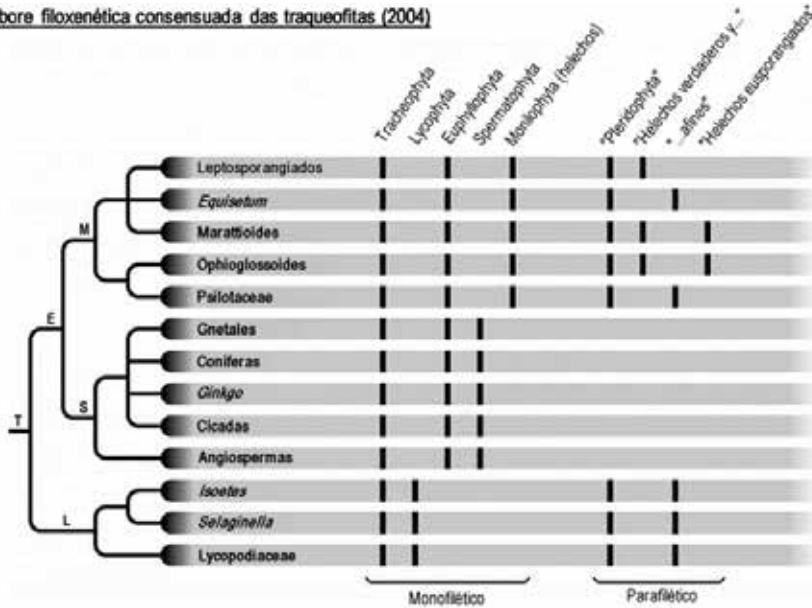
Nesta entrega aceptamos empregar o termo vulgar de *fentos* para denominar o que de maneira máis exacta deberíamos chamar *Pteridófitos*. En realidade, o noso termo vulgar *fentos* (coas variantes fentas, fieitos, felgos, etc, así como o español *helechos*) designa un certo número de especies con aspecto de aves coas súas ás abertas, que entrarían dentro do que hoxe consideraríamos *Traqueofitos Leptosporanxiados*. Pola proximidade -maior ou menor- de características como ciclo vital, morfoloxía, etc, incluímos en Pteridófitos outros vexetais que se indican no esquema 1. Na linguaxe dos botánicos diríamos que se inclúen dentro desta denominación as Licofitas e Monilofitas.

Vemos que se consideran nesta árbore filoxenética características como a existencia de sistema vascular con traqueidas, existencia de micrófilos ou megáfílos, eusporanxios ou leptosporanxios, etc. Para entender os criterios con máis exactitude ver o esquema 2.



A ESTRUTURA DUN FENTO

Árbore filoxenética consensuada das traqueofitas (2004)



Referencias: T: Traqueofitas. L: Lycófitas. E: Eufilofitas. S: Espermatofitas. M: Monilofitas.

Dibuxado a partir de Pryer *et al.* 2004.

Os fentos presentan un esporófito formado por raíz e vástago, este último diferenciado en talo e follas. Presentan un rizoma (talo subterráneo) que aparece a miúdo recuberto de pelos ou estruturas escamiformes. Hai casos en que os rizomas son columnares (caso de fentos arbóreos, como *Dicksonia*, ver *ADDENDA*), pero o habitual é que sexan subterráneos e curtos, con numerosas raíces adventicias. No caso dos fentos as follas reciben o nome de frondes, sendo en xeral de tamaño considerable, e aparecendo na súa fase de desenvolvemento enroladas (prefoliación circinada).

Na maior parte dos casos as frondes realizan funcións tróficas e reprodutivas (trofosporófilos), pero hai casos (nomeadamente, *Blechnum spicant*) nos que estas dúas funcións aparecen separadas, existindo dúas clases de frondes, trofófilos e esporófilos.

O habitual é que as frondes aparezan divididas nun peciolo e nunha lámina, que á súa vez pode aparecer máis ou menos dividida. Cando aparecen así, a continuación do peciolo recibe o nome de raque, que leva a ámbolos dous lados as divisións primarias ou pinnas. Estas poden estar de novo divididas (pínnulas ou divisións de segunda orde), e ata máis veces. As últimas divisións son aquí chamadas segmentos de última orde.

Os esporófitos producen esporas nos seus esporanxios, que poden aparecer de varias maneiras. En moitos casos aparecen en soros, dispostos sobre as frondes, acachados baixo unha estrutura epidérmica chamada soro, que ás veces aparece acopada (*Davallia*) ou raramente sobre un pedúnculo (*Vandenboschia*). Outras veces (*Pteridium*), os esporanxios aparecen desprovisto de soros, pero acachados baixo un repregue marxinal da propia lámina (pseudoindusio).

AS ESPECIES DE FENTOS DO VAL MIÑOR

Do estudo de campo dos autores e a bibliografía publicada consideramos que existen no noso Val as especies que a continuación describimos. Así mesmo inclúense as sinonimias máis comúns e os nomes populares galegos e casteláns, cando existen e son coñecidos. A cartografía da área do Val Miñor aparece representada sobre cuadrícula UTM de 1 x 1 km, e este mesmo mapa é a base da distribución xeográfica da maior parte das especies. Completa a descrición de todas as especies a correspondente iconografía.

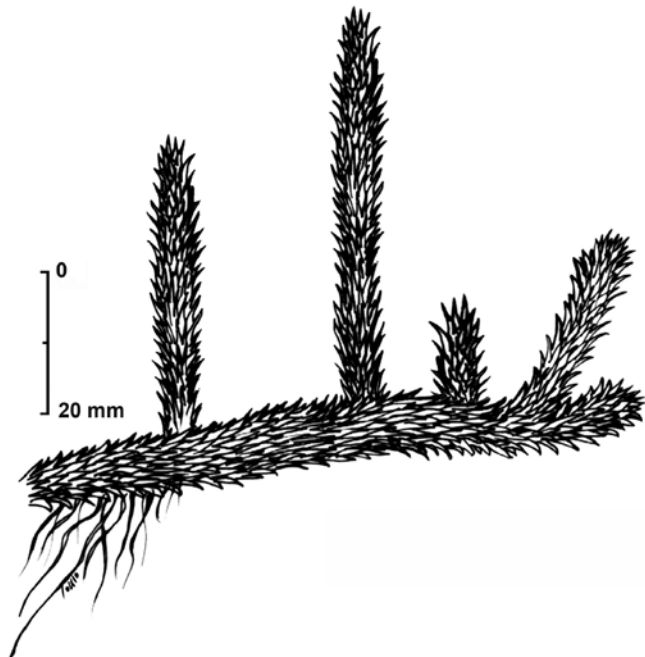
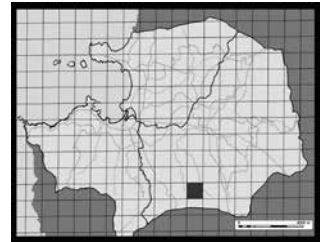
1. *Lycopodiella inundata* (L.) J. Holub

Familia **LICOPODIÁCEAS**

=*Lycopodium inundatum* L.

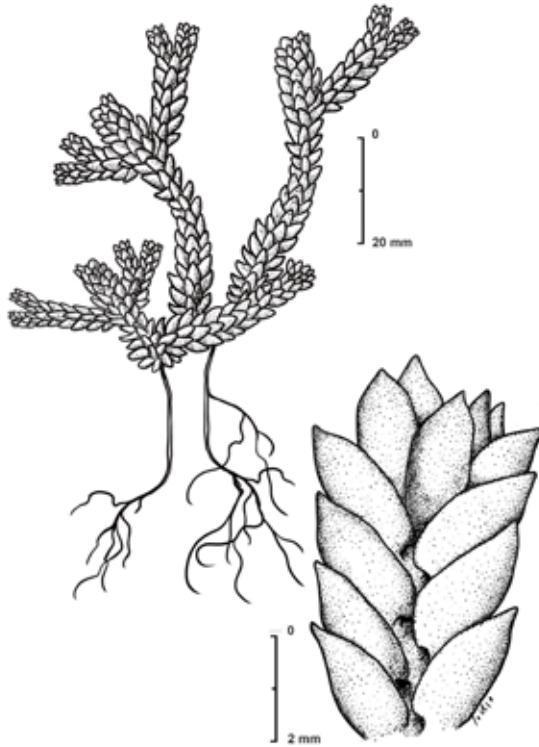
Os licopodios son plantas perennes, con talos herbáceos rastreiros que se adhiren ao substrato mediante raíces adventicias, e dos que xorden unhas poucas ramificacións erectas fértiles, de 5-20 cm. As follas, de 3-6 mm, subuladas, aparecen dispostas helicoidalmente sobre os talos. No remate das pólas fértiles forma estróbilos fusiformes, erectos, solitarios, de 1-5 cm, con macro e microsporanxios semellantes, que aparecen acochados baixo as follas chamadas esporófilos. Estas son semellantes aos trofófilos, pero máis anchas, denticuladas na base.

A esporulación ten lugar en abril-agosto, época na que a planta se fai visible. Aparece sobre beiras de lugares inundados, como brañas ou turbeiras, normalmente formando poboacións reducidas, de gran parte de Europa, Azores, América do Norte e Xapón. É coñecida en poucas localidades da Galiza, no Val Miñor só nos arredores de Chan do Cereixo.



2. *Selaginella kraussiana* (G. Kunze) A. Braun

Familia SELAXINELÁCEAS



Son plantas perennes, con talos rastreiros, de simetría dorsiventral e articulados nos puntos de ramificación que pode pasar de 1 m de longos. As follas fotosintetizadas (trofófilas) son hialinas, e aparecen dispostas en 4 ringleiras, 2 centrais de 1,5-2,5 mm de longo, e 2 ringleiras laterais de 2,5-4 mm. Os esporanxios aparecen agrupados en estróbilos de ata 2 cm, sésiles, dispostos lateralmente sobre as ramas terminais. Os esporófilos superiores do estróbilo levan só microsporas, e o resto con micro e macrosporas.

A esporulación ten lugar en abril-setembro. É especie procedente de África tropical, que se emprega a miúdo en zonas pouco luminosas onde o céspede non pode recubrir o chan. Pola humidade ambiental do noso contorno propágase moi ben vexetativamente, polo que é fácil vela escapada de xardíns, en lugares húmidos e sombrizos, mesmo en invernadoiros.

Unha especie coñecida do xénero é *Selaginella lepidophylla*, nativa da América Central (México). É planta que resiste de maneira increíble o desecamento naqueles desertos, rehidratándose (“resucitando”) cando volve ter auga abondo, polo que é empregada como planta máxica. En realidade substitúe de maneira semifraudulenta (¡) a verdadeira “Rosa de Xericó”, *Anastatica hierochuntica*, especie da familia das Crucíferas -e polo tanto, planta con flores- á que se asemella moito pola morfoloxía e resistencia á deshidratación. A verdadeira Rosa parece proceder de Afganistán, pero atópase tamén en Exipto e Palestina.

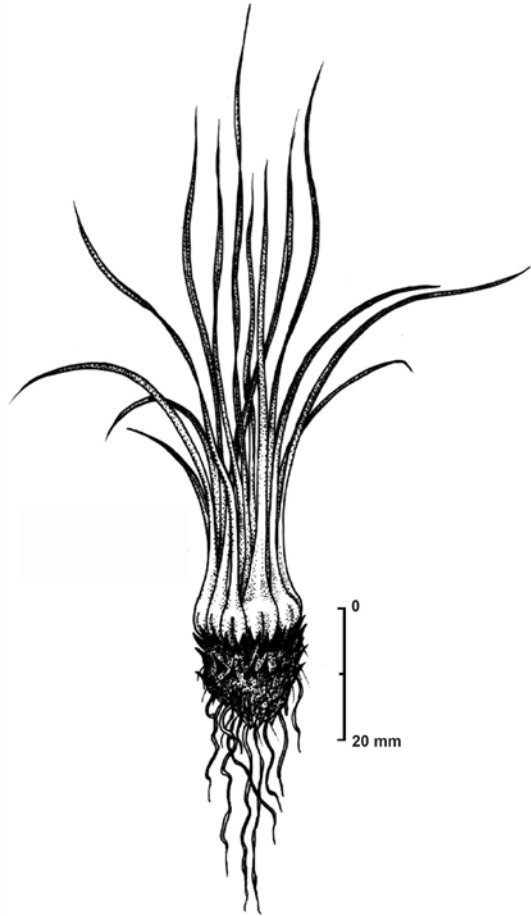
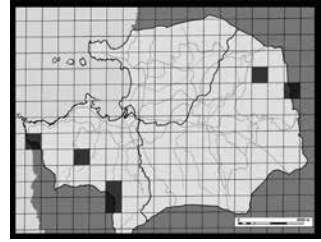
3. *Isoetes histrix* Bory

Familia ISOETÁCEAS

Os Isoetes son plantas herbáceas, perennes, formadas por un talo bulbiforme sobre o que aparecen as follas, e inferiormente as raíces. As follas de anos anteriores, que recobren nesta especie a base do talo son chamadas filopodios, con 3 dentes (o central máis curto), mentres que as do ano son follas sésiles, dispostas helicoidalmente, subuladas, habitualmente de 5-20 cm, con marxe membranosa inferiormente hialina.

As follas fértiles (esporófilos) son as inferiores, as externas con macrosporas, as internas con microsporas, unhas e outras semellantes aos trofófilos, todas con lígula situada na cara interna. Os esporanxios aparecen recubertos polo veo. Ao rachar coitadosamente os macrosporanxios, situados na parte interna das follas externas (é dicir, as inferiores) podemos ver -con 20x ou maior aumento- as megásporas ou esporas femininas, ornamentadas exteriormente con tubérculos.

A esporulación ten lugar en novembro-xuño. Créase nos países da beiramar do contorno do Mediterráneo. No Val Miñor podémolo ver desde as alturas da Groba ata a beiramar de Cabo Silleiro, sempre en chans moi húmidos no inverno, aínda que pola súa aparencia de graminea en período vexetativo pase a miúdo desapercibido.

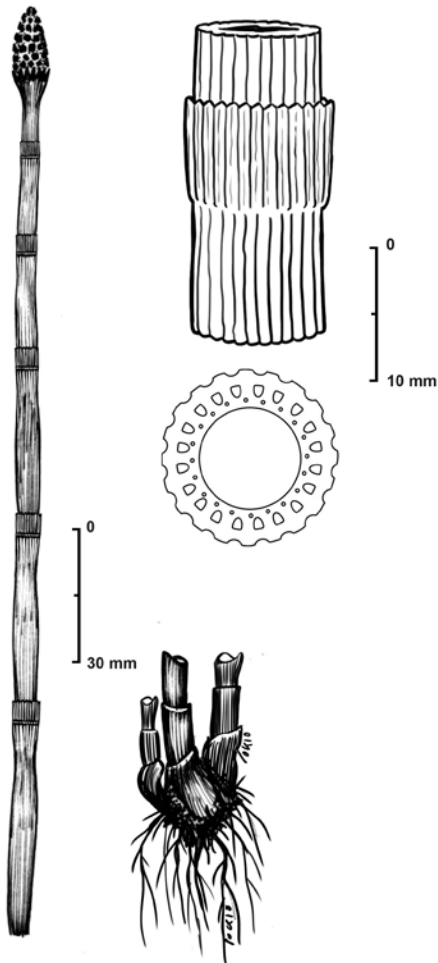
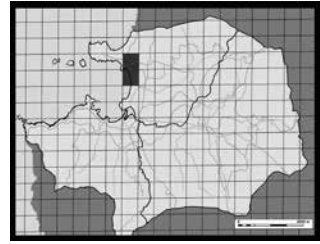


4. *Equisetum hyemale* L.

Familia ISOETÁCEAS

=*Hippochaete hyemalis* (L.) Bruhin

Os equisetos (do latín “crinas de cabalo”) son plantas perennes, herbáceas, con rizoma rastreiro do que xorden anualmente talos aéreos articulados, lonxitudinalmente sucados, con nós nos que poden aparecer 2 tipos de follas. Os micrófilos aparecen soldados polas bases formando unha coroa envaiñante arredor dos nós (*vaíña*). Nesta especie os talos son só de 1 tipo (todos fértiles), sen ramificacións, con aproximadamente 20 costelas, con nós comprimidos e entrenós algo inchados e oco central de 2/3 ou máis do diámetro. As vaíñas son cilíndricas, de 10-20 mm., tan longas coma anchas ou algo máis, achegadas ao talo, cunha banda negra no ápice e outra na base, coas beiras rematadas en dentes caedeiros sen marxe membranácea (na madurez aparecen sen eles). Os esporanxios aparecen



en estróbilos de ata 1 cm, co ápice rematado en mucrón. A miúdo é difícil diferenciar esta especie de *Equisetum x moorei* Newman, híbrido desta especie con *Equisetum ramosissimum* Desf. que orixina esporanxios con esporas abortadas.

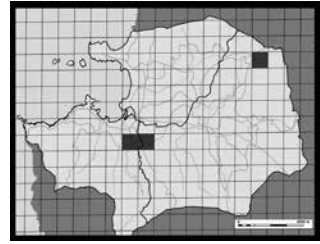
A esporulación ten lugar en marzo-outubro. No noso Val hai citas recentes de beiras de regatos en areas de Panxón, en zonas hoxe urbanizadas. Varias especies do xénero -como *E. arvense* e *E. telmateia*- foron tradicionalmente usada como hemostáticas e diuréticas, así como polas súas propiedades remineralizantes. Nome galego para todas as especies de equiseto, *rabo de cabalo* ou *xestela*.

5. *Equisetum telmateia* Ehrh.

Familia ISOETÁCEAS

=*Equisetum maximum* auct.

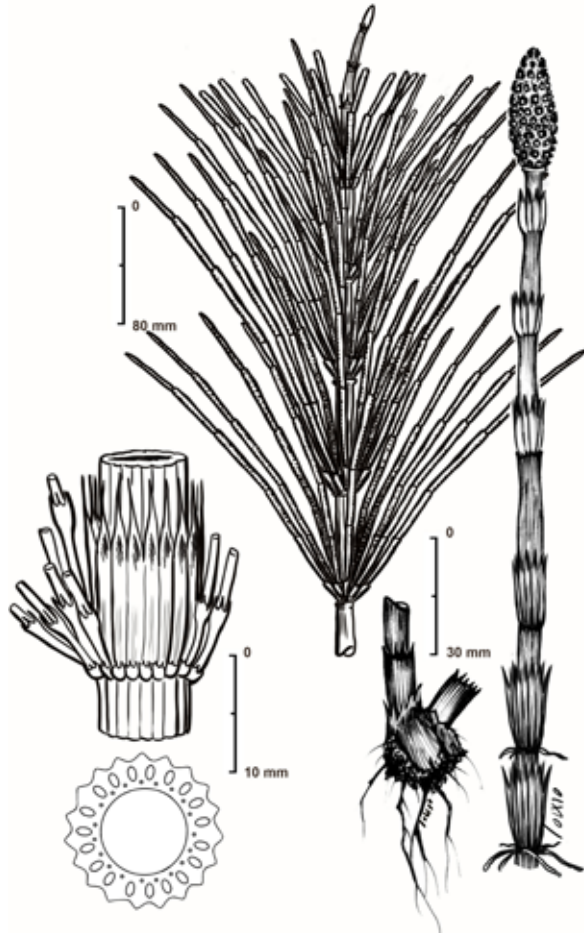
N.G.: Rabo de caballo, xestela



Dos talos subterráneos (rizomas) xorden os talos xeralmente heteromorfos (é dicir, diferentes os fértiles dos estériles, pero na Galiza hai poboacións homeomorfas). Os estériles acadan 1 m, moi ramosos, con 14-30 costelas e entrenós de color marfil, co oco central de 2/3-3/4 do diámetro do talo. As vaíñas son cilíndricas, tan longas coma anchas sen contar os dentes, que son longos, fondamente asucados, acastañados, con marxe membranácea estreita e ápice prolongado en apéndice filiforme persistente. As pólas verticiladas son verdes, de 3-6 cm de longo, co primeiro entrenó de igual tamaño ou máis curto cá vaíña caulinar inmediatamente inferior. Os talos fértiles son simples -sen pólas verticiladas-, non fotosintéticos, máis curtos e grosos cós estériles. Os esporanxios van dispostos en estróbilos de 4-10 cm, obtusos, sobre pedúnculos de 4-7 cm.

Esporulación en marzo-maio (só talos fértiles). Ao murchar estes aparecen os estériles, de máis altura e máis ramosos, como xa se ten indicado. Foi especie rara en Galiza ata os anos 80, pero desde entón producíronse unha chea de novas citas (en especial en chans removidos ou nas beiras de camiños) que parecen corresponder a unha extensión real da especie, e non a un mellor coñecemento da súa distribución. No Val Miñor aparecen poucas poboacións, e efémeras.

Esta é a especie que máis se emprega en medicina natural, sendo considerada diurética. As abondosas sales minerais danlle propiedades remineralizantes, e a súa abundancia en taninos fai que se empregue como adstringente.



6. *Equisetum ramosissimum* Desf.

Familia **ISOETÁCEAS**

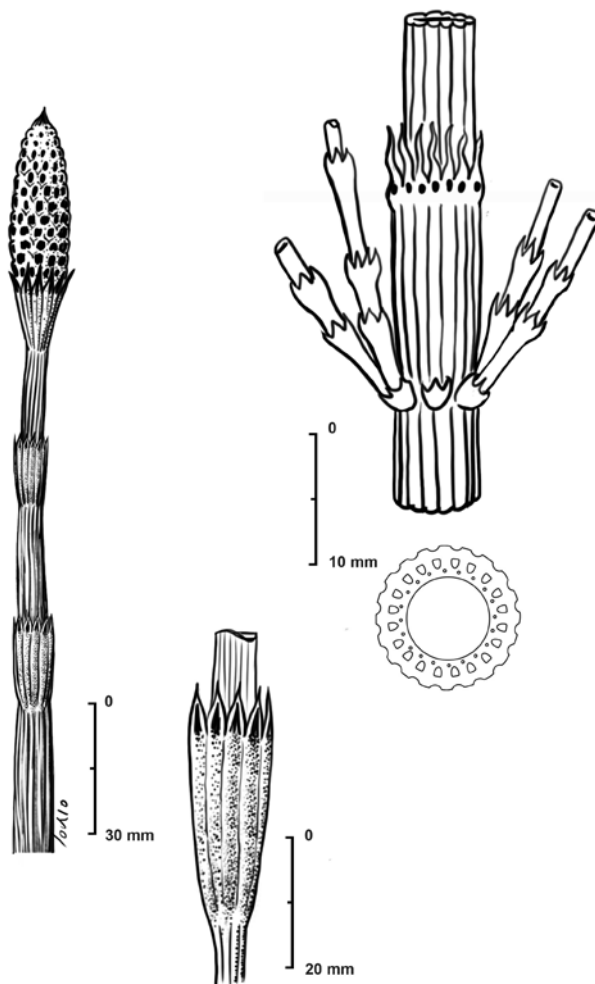
=*Hippochaete ramosissima* (Desf.) Börner

N.G.: Rabo de cabalo, xestela.

Este equiseto ten talos que poden acadar (raramente) ata 1,50 m, só de 1 tipo -é dicir, semellantes os fértiles e os estériles-, máis ou menos ramificados (ás veces só na base, ou raramente sen ramificación ningunha), co oco central de 1/2-2/3 do diámetro. As vaíñas son máis longas que anchas, ensanchadas na parte superior, de cor verde ao principio, cambiando de cor na madurez, cando lle aparece unha faixa escura na base. Os dentes das vaíñas son agudos, nunca truncados, de marxe membranácea estreita e abrancazada e ápice con apéndice acastañado ou negro, máis ben persistente. Os esporanxios aparecen dispostos en estróbilos apiculados, de ata 2,5 cm, rematados en mucrón, sobre pedúnculos moi curtos.

A esporulación ten lugar en marzo-outubro, aínda que os talos estériles poden verse durante todo o ano. No Val Miñor aparece en lugares húmidos, a miúdo próximos a areas, ou beiras de estradas nos arredores de Panxón.

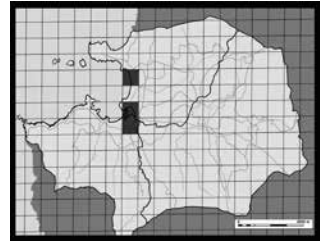
No Val atópase máis frecuentemente cás anteriores especies o seu híbrido, *Equisetum x moorei* Newman (*E. hyemale* x *E. ramosissimum*)



7. *Equisetum arvense* L.

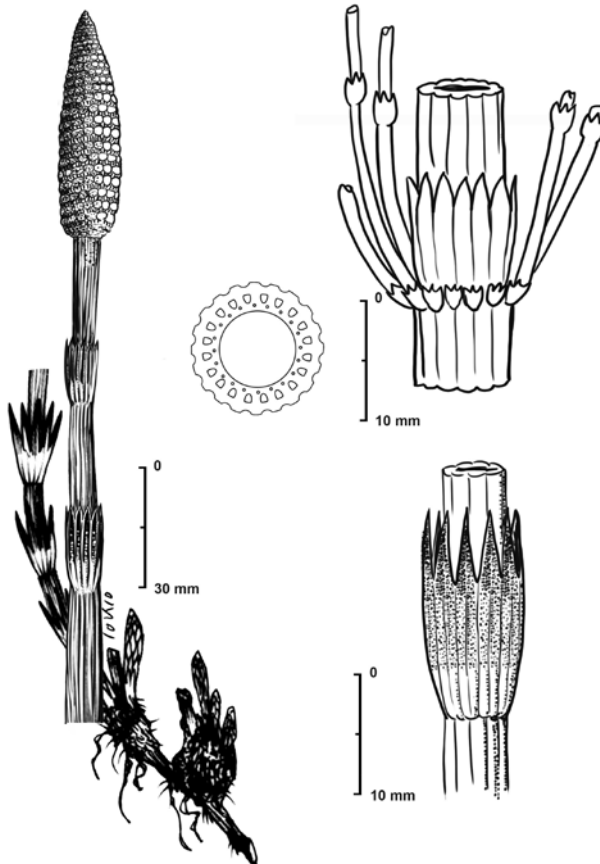
Familia **ISOETÁCEAS**

N.G.: Rabo de caballo, xestela.



Dos rizomas xorden os talos de dous tipos (é dicir, heteromorfos), os estériles ata 1 m, ramificados, con 4-14 costelas e oco central de 1/3-2/3 do diámetro do talo. As vañas caulinares son tan longas coma anchas, con dentes agudos persistentes, escuros no ápice e con marxe membranosa estreita, a miúdo uníndose en pares. As pólas verticiladas levan o primeiro entrenó máis longos cá vaña caulinar inmediatamente inferior. Os talos fértiles -ata 25 cm.- son de menor tamaño cós estériles, acastañados, sen ramificacións, con vañas acampanadas de maior tamaño cás dos talos estériles, de menos de 14 dentes. Os esporanxios aparecen dispostos en estróbilos obtusos de ata 4 cm, sobre pedúnculos de 2-5 cm de longo.

A esporulación ten lugar en febreiro-maio, aparecendo ao tempo os dous tipos de talos. É un dos equisetos que con máis frecuencia se convierten en pragas de difícil erradicación en campos de cultivo, pero non é este o caso do Val Miñor, onde aparecen raramente en lugares herbosos ou bases de muros.

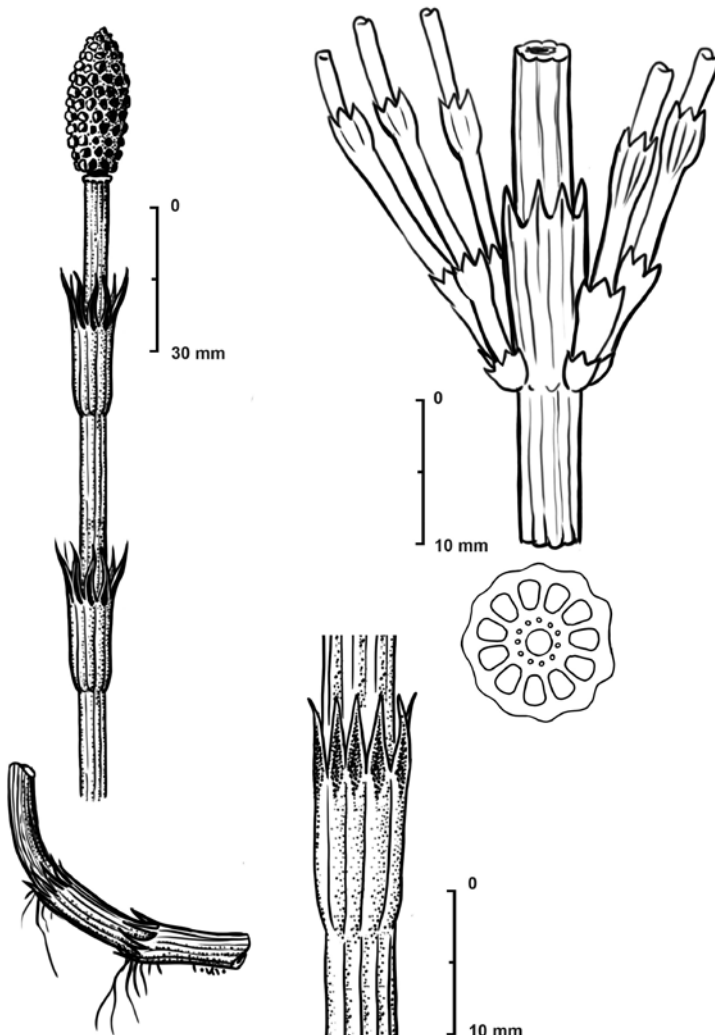


8. Equisetum palustre L.Familia **ISOETÁCEAS**

N.G.: Rabo de caballo, xestela

Talos só de un tipo (homomorfos) de ata 60 cm, xeralmente ramificados, con 6-10 costelas. As vaíñas son máis longas que anchas, con dentes persistentes, estreitos e agudos, escuros no ápice e con ancha marxe abrancazada, membranácea. As follas levan o primeiro entrenó máis curto cá vaíña caudinal inmediatamente inferior. Todos os talos levan no cumio os esporanxios, dispostos en estróbilos obtusos de ata 3,5 cm.

Esporulación en abril-xuño. Aparece con certa frecuencia en beiras de lagoas e charcas permanentes. Considerado tóxico. Como outras especies do xénero foi empregado como pulimento, e mesmo como compoñente de dentífricos.

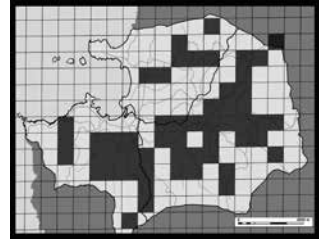


9. *Osmunda regalis* L.

Familia **OSMUNDÁCEAS**

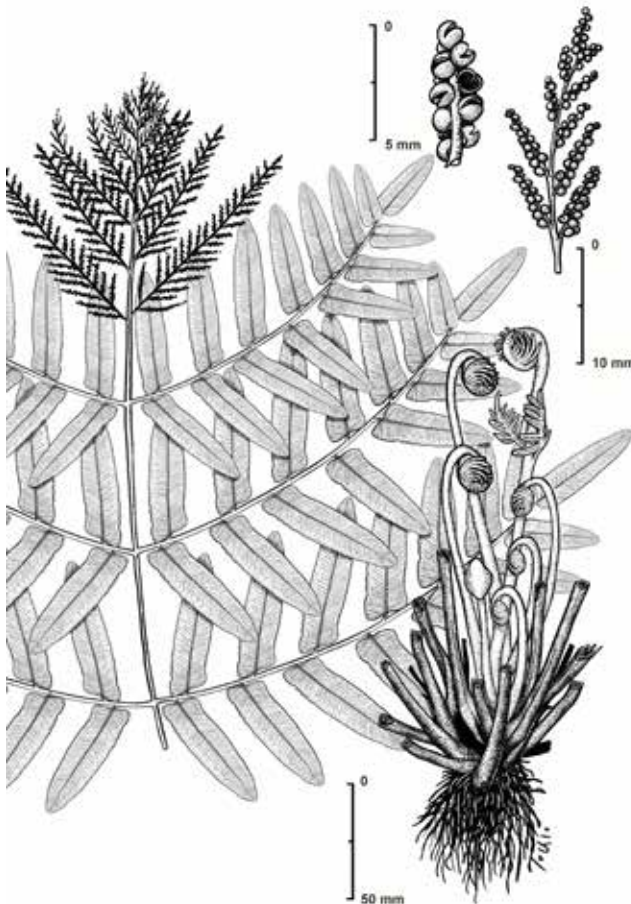
N.G.: Dentabrú.

N.C.: Helecho real, lantochil.



O dentabrú é fento formado por un rizoma groso, negro, do que xorden dispostas helicoidalmente grandes frondes, de 40-200 cm, coa típica prefoliación circinada. Entre estas as máis externas son enteiramente estériles, mentres que as internas son dimórficas, con pinnas superiores fértiles (non máis de $\frac{1}{4}$ da fronde), transformadas panícula ancha e acastañada de esporanxios espidos (non dispostos en soros). O resto da fronde está formada por pínulas estériles de 3-5 cm, ben marcada por nervacións laterais non anastomosadas.

A esporulación ten lugar en abril-setembro. É especie abundosa en medios húmidos como beiras de ríos e regatos, ameneirais, etc., a pouca altitude (ata 1000 m), polo que resulta moi habitual no Val Miñor, en especial nas fragas. Empregado en medicina natural por adstrinxente e diurético, e contra o raquitismo.

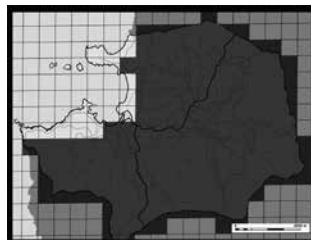


10. *Polypodium vulgare* L.

Familia **POLYPODIACEAS**

N.G.: Fento das pedras.

N.C.: Polipodio

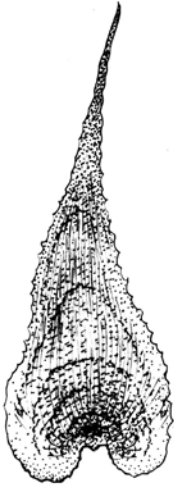


O fento das pedras é un fento vivaz con rizoma recuberto de escamas de 3-6 mm, do que xorden dúas ringleiras de frondes, que poden acadar 50 cm. O pecíolo, espido, é moito máis curto cá lámina, de perfil oblongo-lanceolado, con pinnas normalmente obtusas, enteiras ou apenas dentadas, alternas. Os soros, dispostos en dúas ringleiras no envés, son redondeados, e non están recubertos por indusio nin levan paráfises -formacións a modo de pelos que envolven os esporanxios. O anel de apertura dos esporanxios está formado por (7) 11-14 (18) células.

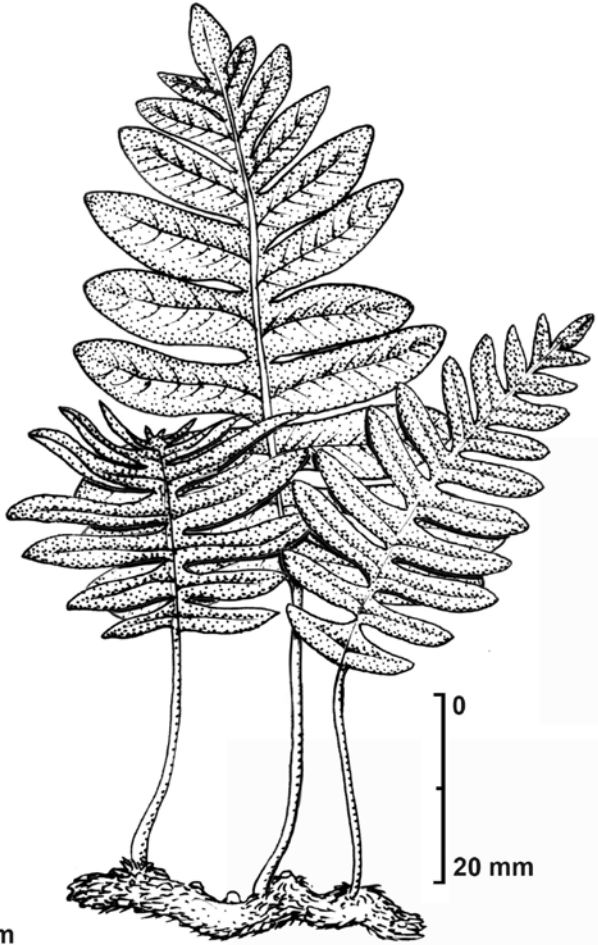
A esporulación pode ter lugar todo o ano, aínda que é máis habitual en abril-setembro. Atópanse en especial sobre rochedos, muros, etc., pero tamén é posible atopalo epífito sobre árbores ou en chans areosos e mesmo de carballeiras ou soutos. O rizoma sen escamas, desecado, que se toma en infusión, considérase purgante suave e vermífugo.

Existen dúas especies moi próximas, *Polypodium cambricum* L. subsp. *cambricum* (= *Polypodium australe* Fée) e *Polypodium interjectum* Shivas que só se poden diferenciar con certa seguridade baixo óptica de máis de 40x, aínda que cómpre advertir que hibridan con facilidade. No cadro aparecen as principais características diferenciais.

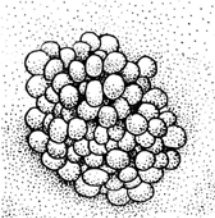
| | <i>P. cambricum</i> | <i>P. interjectum</i> | <i>P. vulgare</i> |
|--------------------------|--------------------------|-----------------------|--------------------|
| Escamas do rizoma | 5-6 mm. | 3,5-10 | 3-6 mm. |
| A lámina é máis ancha... | Na base | Na metade do limbo | Na metade do limbo |
| Forma das pinnas | Agudas | Agudas | Obtusas |
| Forma dos soros | Elípticos | Elípticos | Redondos |
| Paráfises | Varias veces ramificadas | Carece delas | Carece delas |
| Pelos glandulares | Non | Ás veces. | Ás veces |
| Células do anel | (2) 4-18 | (4) 7-10 (13) | (7) 11-14 (18) |



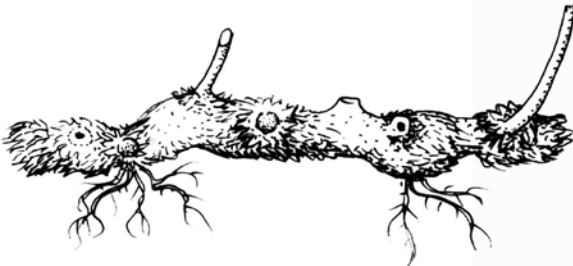
0
2 mm



0
20 mm



0
3 mm



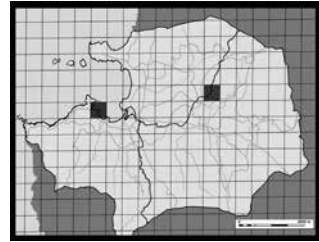
0
20 mm

11. *Adiantum capillus-veneris* L.

Familia ADIANTÁCEAS

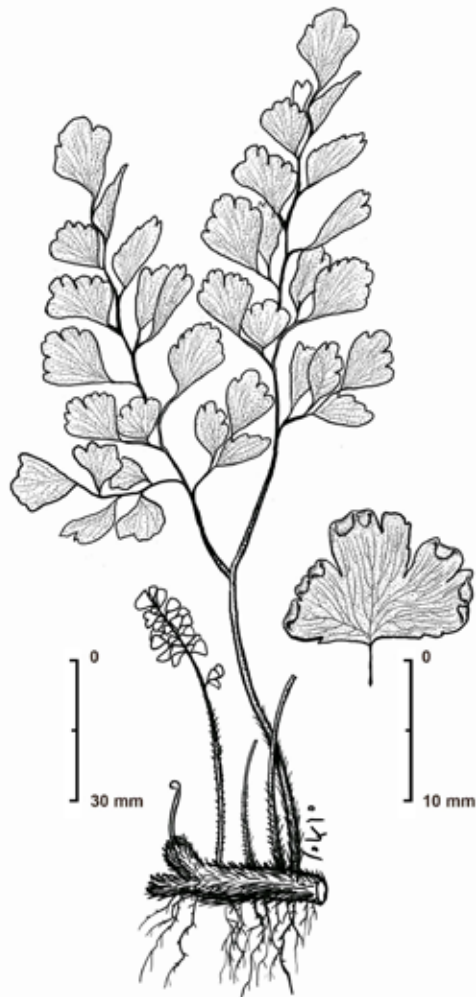
N.G.: Cuandro, capilaria.

N.C.: Culantrillo de pozo.

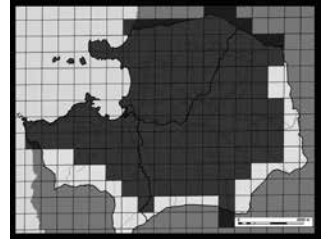


Fento formado por rizoma prostrado, recuberto de escamas acastañadas, do que xorden as matas de frondes persistentes, que acadan 50 cm. As frondes levan pecíolo negro brillante, e lámina color verde clara, de perfil ovado a ovado-lanceolado, pinnada a tripinnada, con pínulas pecioladas, flabeladas (en forma de abano), con base cuneada e de ápice irregular, glabras e delicadas. Os esporanxios aparecen en soros sen indusio dispostos nos lóbulos marxinais das pínulas, que se reviran dándolles así protección.

A esporulación pode ter lugar durante todo o ano nos climas atlánticos, ou só en maio-setembro. Aparece tapizando rochas húmidas e paredes zumarentas de lugares con clima temperado, ás veces mesmo á beira do mar ou en interiores de pozos con algo de luz. En medicina empréganse as súas frondes desecadas polas propiedades expectorantes, antitusixenas, diuréticas e reguladoras das dores da menstruación. Seguindo a “teoría do signo” considerábase que conservaba e fortalecía o cabelo (os pecíolos das frondes lembran unha cabeleira morena), pero esta propiedade non foi nunca comprobada. Emprégase en decoración como planta de interior, pero resiste mal as correntes de aire.



12. **Anogramma leptophylla** (L.) Link
 Familia **HEMIONITIDÁCEAS**
 =*Gymnogramma leptophylla* (L.) Desv.
 =*Grammitis leptophylla* (L.) Swartz

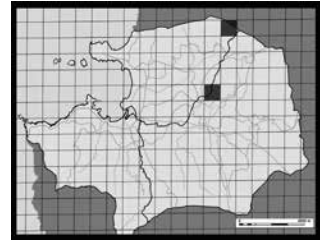


Este pequeno fento ten un rizoma mínimo, do que xorden frondes heteromorfas -é dicir, de dous tipos-, con esporanxios en varias filas. As externas son estériles, de ata 7 cm, con lámina pinnada ou bipinnada, de perfil ovado a reniforme, coas pínulas flabeladas (con forma de abano). As internas son fértiles, de maior tamaño (ata 15 cm), con lámina bi ou tripinnada, coas pínulas máis estreitas que levan no envés os esporanxios, a continuación das nervacións. Estes son esferoidais, con anel de apertura lonxitudinal.

Esporulación en marzo-xuño. O único fento anual da flora galega aparece frecuente en sebes, muros vellos e noiros do noso Val, en especial a baixa altitude e con orientación norte. Por ser o seu ciclo anual, coma xa indicamos, é axeitado para observar nel o gametófito, non fácil de ver en especies vivaces.

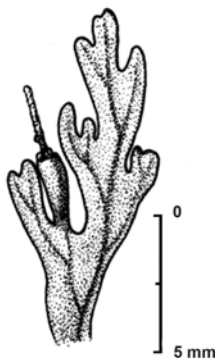


13. *Vandenboschia speciosa* (Willd.) G. Kunkel
 Familia **HIMENOFILÁCEAS**
 = *Trichomanes speciosum* Willd.



Este raro fento ten un longo rizoma rastreiro filiforme, tomentoso, do que xorden as frondes, de ata 40 cm (raramente), con pecíolo tan longo como a lámina. Esta é translúcida, de perfil oval-lanceolado, bi ou tripinnada, con pínulas oblongas con lóbulos simétricos. Na beiras das frondes aparecen os indusios, cilindroides, dos que sae un longo pedúnculo sobre o que se dispoñen os esporanxios. Estes son esferoidais, con anel oblicuo.

Esporulación en xullo-setembro. Aparece en ambientes nemorosos especialmente húmidos e sombrizos de ríos e regatos da cornixa cantábrica, como relicto da flora macaronésica. As únicas poboación galegas coñecidas aparecían nas fragas primarias da Capelada e Caaveiro, chegando ata Serra de Outes, pero en 2006 foi descuberta unha mínima poboación no Val Miñor, acompañada en 2008 por outra próxima en Chandebrito. Especie considerada “Vulnerable” no *Catálogo Galego de Especies Ameazadas* publicado en 2007 pola Xunta de Galiza.



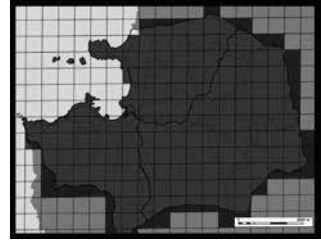
14. *Pteridium aquilinum* (L.) Kuhn subsp. *aquilinum*

Familia **HIPOLEPIDÁCEAS**

= *Pteris aquilina* L.

N.G.: Fento, feito, folgueira común

N.C.: Helecho común.

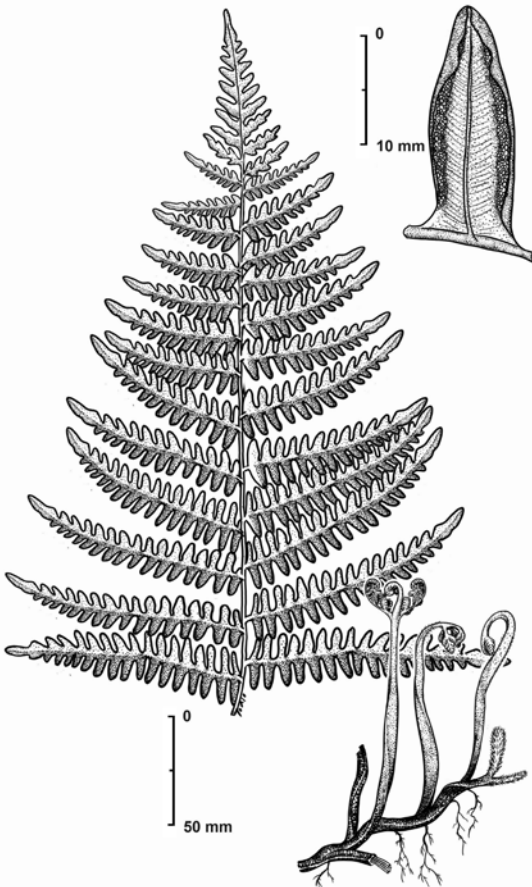


O fento común ten un rizoma subterráneo moi ramificado e que acadar gran extensión, polo que resulta difícil de desarrigar de fincas e xardíns. Do rizoma xorden, en diferentes puntos, as frondes, que poden acadar ata 2 m aínda que normalmente non superan os 80 cm. O pecíolo é ríxido, canaliculado, e a lámina, algo coriácea, bi ou tripinnada, ten perfil oblongo-ovado a deltoide, e disposición patente a erecta. Os soros aparecen dispostos marxinalmente no envés da fronde, recubertos polo reborde desta, aínda que non resulta fácil ver individuos fértiles no Val Miñor. Esporanxios esferoidais, con anel lonxitudinal.

Esporulación en xuño-setembro. Pódese ver en todas partes de Galiza, aínda que prefere sotobosques rareados ou terreos sen cobertura sobre chans ácidos. Varios factores apoian o seu grande éxito ecolóxico, que o levan a ocupar extensos territorios no noso país e no Val

Miñor. Entre estes compre salientar o sabor desagradable das súas frondes -que fai que non o pasten os herbívoros-, o extenso das súas frondes -a este aspecto de ave en pleno voo débese o seu nome latino, “de águia”-, ou a resistencia ao lume do sistema de rizomas subterráneos.

Polo abondoso que é nos nosos montes e piñeirais este fento foi empregado ata os anos 70 como embalaxe para as caixas de peixe que saían dos portos galegos con destino aos mercados de toda España. E, aínda hoxe, as frondes secas son empregadas para chamuscar o porco nas matanzas caseiras. En medicina popular foi empregado como depurativo, pero a actividade canceríxena dalgúns compostos desta planta obríganos a considerala tóxica.

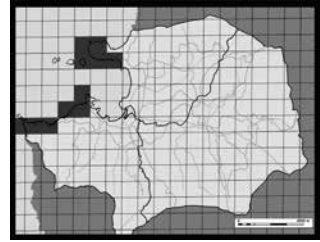


15. *Asplenium marinum* L.

Familia **ASPLENIÁCEAS**

N.G.: Fento mariño

N.C.: Helecho marino



O fento mariño ten rizoma curto, recuberto de escamas acastañadas, do que xorde unha mouta de frondes de tamaño moi variable -que poden superar os 50 cm, pero a miúdo non chegan aos 10-, con pecíolo menor cá lámina, castaño avermellado a denegrido. A raque é da mesma cor, verdosa no ápice. A lámina, de consistencia algo coriácea, ten perfil oblongo-lanceolado, pinnada só unha vez con pinnas ovadas ou subromboidais, asimétricas, de base obtusa e beiras crenadas. Soros en número de 6-12 por pinna, oblongos, anchos, ben separados entre si, recubertos por indusio coa mesma forma do soro, inserido lateralmente.

Esporulación en marzo-outubro. Habita nas fendeduras das rochas da beiramar, ás veces cun mínimo de luminosidade, polo que non é raro neste hábitat desde Monteferro ata as penedías de Oia.



16. *Asplenium trichomanes* L.Familia **ASPLENIÁCEAS**

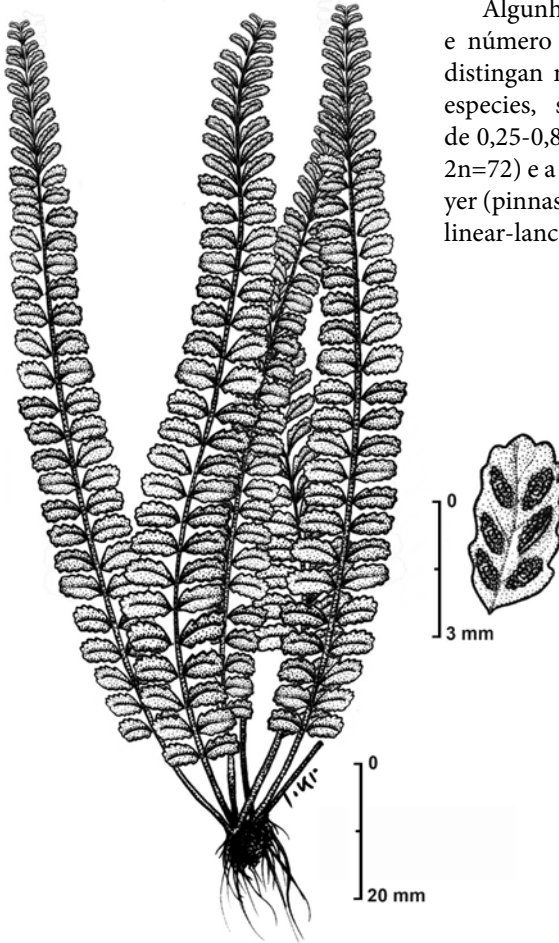
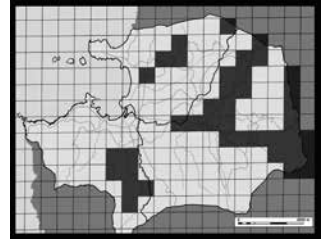
N.G.: Fento das boticas.

N.C.: Culantrillo menor.

Rizoma curto, do que xorden varias frondes de 10-25 cm, con pecíolo curto, castaño escuro, brillante. A lámina ten perfil linear-lanceolado e leva 10-30 pares de pinnas ovadas a suborbiculares, de consistencia coriácea. No envés leva os soros, 4-8 en cada pinna, pequenos, lineares, que aparecen unidos na maduración. No Val Miñor -e toda Galiza- podemos ver a subespecie *quadri-valens* D.E. Mey., que se caracteriza por ter pinnas de 0,4-1,2 cm, inseridas perpendicular ou case perpendicularmente á raque, sendo a pinna apical de menor tamaño, linear-lanceolada.

Esporulación durante todo o ano. Soporta temperaturas extremas, forte insolación e mesmo humidade escasa, polo que é un importante elemento da flora fisurícola das rochas de toda Galiza, en calquera altitude e tipo de substrato.

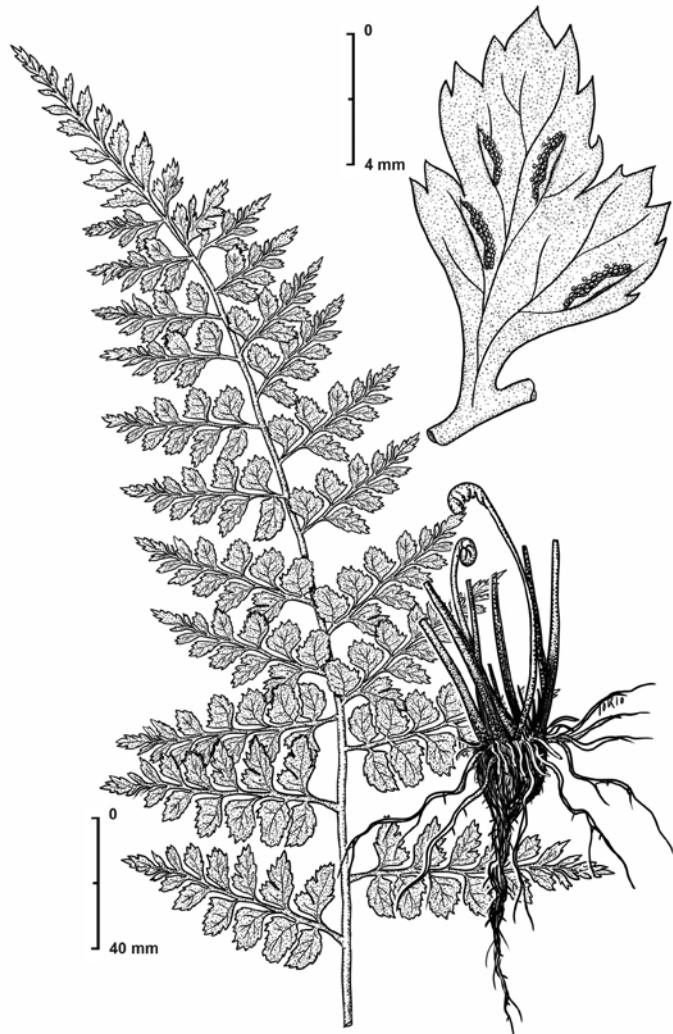
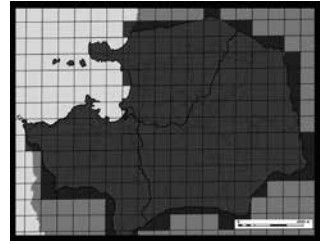
Algunhas características de tamaño e número de cromosomas fan que se distingan no noso territorio dúas subespecies, subsp. *trichomanes* (pinnas de 0,25-0,8 mm, sendo a apical estreita, $2n=72$) e a subsp. *quadri-valens* D.E. Meyer (pinnas de 0,4-1,2 cm, sendo a apical linear-lanceolada, $2n=144$)



17. *Asplenium billotii* F.W. SchultzFamilia **ASPLENIÁCEAS**=*Asplenium lanceolatum* Huds.

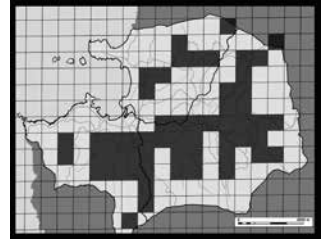
Rizoma curto, recuberto de escamas lanceoladas negro-acastañadas, do que xorde unha mouta de frondes de ata 40 cm -habitualmente 10-30. Frondes de 10-30 cm. O pecíolo é igual ou máis curto cá lámina, castaño-avermellado, brillante. A lámina é bipinnatisecta, de perfil oval a oval-elíptico, con raque verde entre os folíolos, pero castaña avermellada na base (igual có pecíolo). Cada fronde leva ata 18 pares de pinnas, co ápice agudo e divididas, as maiores ás veces curvadas. Pínnulas cuneadas en número de 6-9 pares por pinna, dentadas. Os soros, ovais, aparecen dispostos preto das beiras das pínnulas, recubertas por un indusio enteiro.

Esporulación durante todo o ano. No Val Miñor atopámosto común en fisuras de muros e sobre sebes e terrapléns de lugares sombrizos e non moi fríos.



18. *Asplenium onopteris* L.Familia **ASPLENIÁCEAS**=*Asplenium adiantum-nigrum* subsp. *onopteris*

(L.) Heufler

=*Asplenium adiantum-nigrum* auct

Rizoma curto, recuberto de escamas filiformes negro-acastañadas, do que xorde unha mouta mesta de frondes de 15-45 cm, con pecíolo de 1/2-3/5 do longo da lámina, castaño denegrido a negro avermellado, brillante. A lámina, de 9-25 cm e tripinnada, coriácea e moi brillante na cara superior, e ten perfil triangular-lanceolado, con ápice caudado. As pinnas, en número de 10-25 pares, aparecen tamén caudadas, as inferiores e medianas algo viradas cara arriba. As pínulas son lineares a ovadas, con dentes agudos e longos.

Esporulación, todo o ano. Vese con moita frecuencia en lugares sombrizos e con ambiente húmido, e sobre rochas e muros.

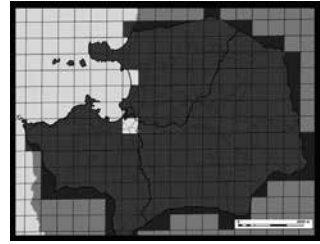


19. *Asplenium adiantum-nigrum* L.

Familia **ASPLENIÁCEAS**

Rizoma curto, recuberto de escamas lineares negro-acastañadas, do que xorde mouta mesta de frondes de 10-30 cm, con pecíolo de 1/2-3/5 do longo da lámina, castaño denegrado a negro avermellado, brillante. A lámina, de 6-15 cm é bi ou tripinnada, membranácea a coriácea e brillante na cara superior, e ten perfil máis ou menos triangular, sen ápice caudado. As pinnas, en número de 8-15 pares, son ovado-lanceoladas, non caudadas, as inferiores dereitas ou algo viradas cara a arriba. As pínulas son estreitamente ovadas a obovadas, con dentes curtos e agudos. É moi semellante á especie precedente, e case tan abundosa en Galiza coma ela.

Esporulación, todo o ano. No Val Miñor aparece abundosa -en todo tipos de substratos, en fisuras de rochas e chans terrosos- a variedade *adiantum-nigrum*.



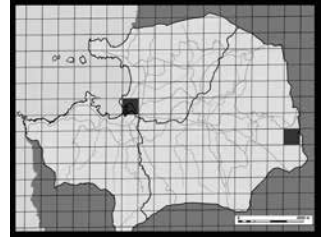
20. *Ceterach officinarum* Willd. subsp. *officinatum*

Familia **ASPLENIÁCEAS**

=*Asplenium ceterach* L.

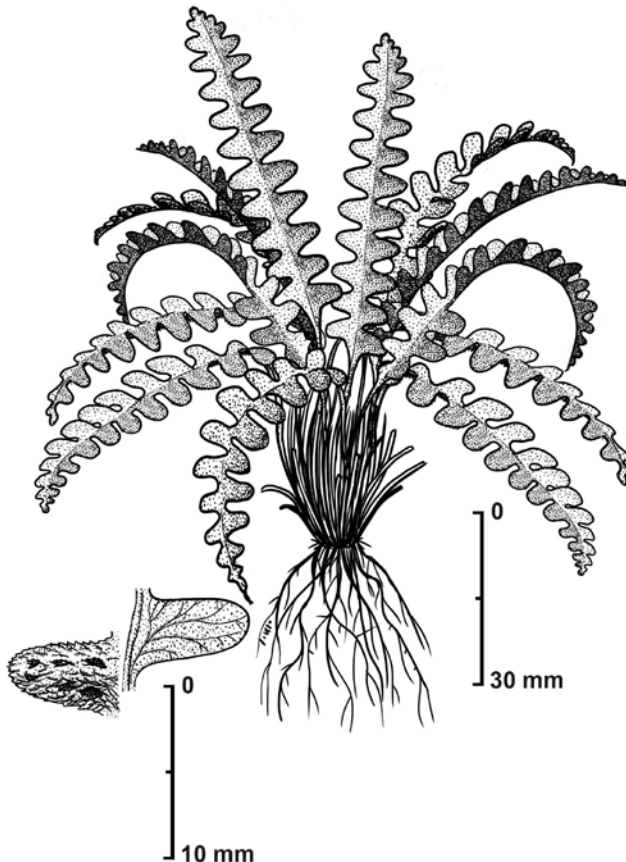
N.G.: Douradiña, fento de ouro, cerveriña.

N.C.: Doradilla



Rizoma curto recuberto de escamas negras coas beiras ciliadas. As frondes, de 5-15 cm, levan pecíolo de 1/3-1/6 do longo da lámina, tamén recuberto de escamas. Esta, de 4-12 cm, ten forma lanceolada a obovado-lanceolada, de cor verde-escura pola cara e acastañada con brillo metálico polo envés debido ás escamas desta cor que o recobren. Está formada por 6-15 pares de pinnas de disposición alterna e forma ovada que decrecen en tamaño cara aos dous extremos. Os soros, espidos, aparecen ocultos polas escamas.

Esporulación durante todo o ano. É especie ben adaptada para aturar moita sequidade. En Galicia é habitual en substratos calcarios, pero raro a baixas altitudes. No noso Val pero pódese ver (raramente) nalgunhas praias ou en cementos de construcións. Emprégase o cocemento das frondes como diurético e antitusixeno.



21. *Phyllitis scolopendrium* (L.) Newman subsp. *scolopendrium*

Familia **ASPLENIÁCEAS**

=*Asplenium scolopendrium* L.

=*Scolopendrium vulgare* Sm.

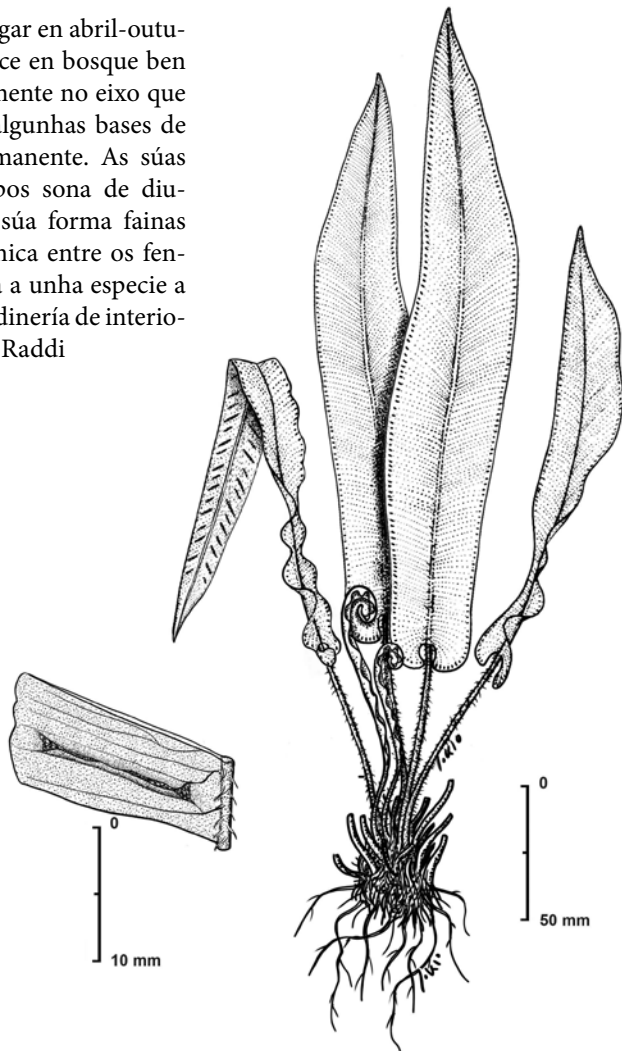
N.G.: Cervúa, cerviña, lingua de cervo, herba dos escaldados.

N.C.: Lengua de ciervo, escolopendra.

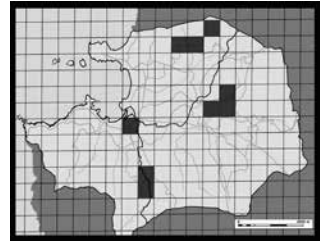
A lingua de cervo ten un rizoma alongado, recub

erto de escamas acastañadas, do que xorden as frondes, de 20-50 cm de longas, co pecíolo de 1/3-1/2 da lámina, verde, persistentes no inverno. A lámina, de 10-40 x 3-7 cm, é oblongo-lanceolada, de base cordada e beiras enteiras, algo onduladas. O envés aparece con algunhas escamas, sobre todo na raque. No envés aparecen os soros, lineares, desiguais, de ata 3 cm, recubertos por indusios aparentemente dobres, de beiras enteiras.

A esporulación ten lugar en abril-outubro. No Val Miñor aparece en bosque ben conservados -particularmente no eixo que marca o río Muíños- e algunhas bases de muros con sombra permanente. As súas frondes tiveron en tempos sona de diuréticas e vulnerarias. A súa forma fainas inconfundibles, sendo única entre os fentos do noso país. Lembra a unha especie a miúdo empregada en xardinería de interiores, *Asplenium nidus* (L.) Raddi

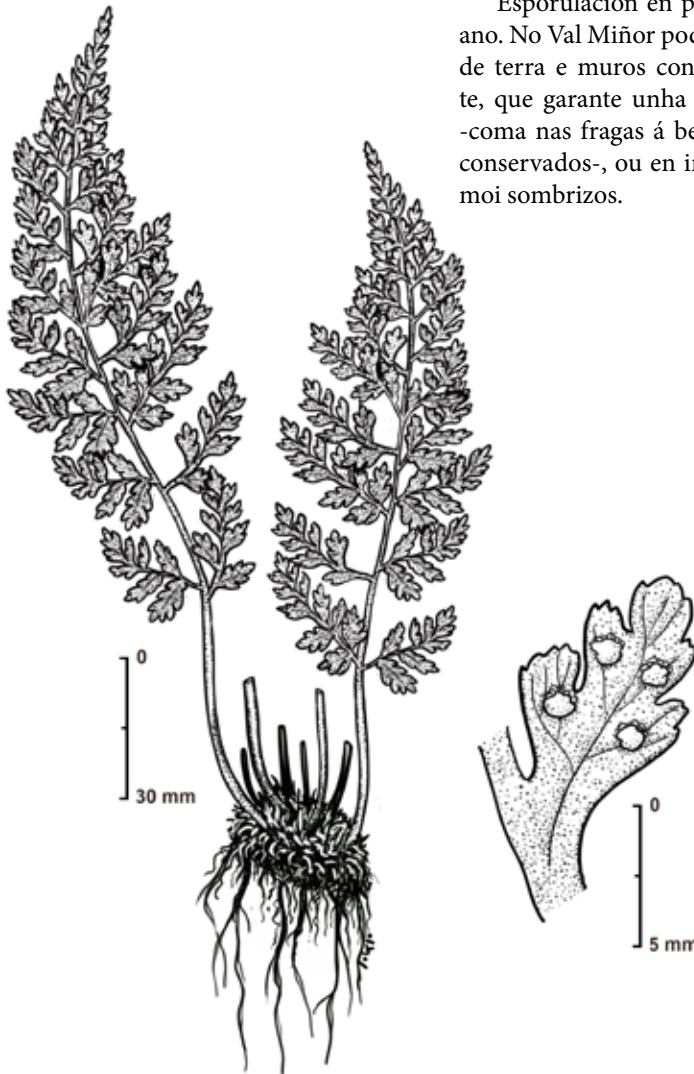


22. *Cystopteris diaphana* (Bory) Blasdell
 Familia ATIRIÁCEAS
 =*Cystopteris viridula* (Desv.) Desv.
 =*Cystopteris fragilis* auct., non (L.) Bernh



Fento con rizoma curto, cuberto de escamas lanceoladas de cor castaña. As frondes acadan ata 40 cm, e levan pecíolo máis curto cá lámina, de cor castaña clara, con algunhas escamas na base. A lámina é bipinnada, con perfil ovado-lanceolado, e con pínulas oblongas, de base cuneada, cos segmentos de ultima orde dentados. Os soros aparecen recubertos por indusio ovado a orbicular, glanduloso ou raramente glabro (estes detalles precísanse observar a máis de 20x). Os esporanxios son subsésiles.

Esporulación en practicamente todo o ano. No Val Miñor podémolo ver en noiros de terra e muros con exposición ao norte, que garante unha umbria permanente -coma nas fragas á beiras dos ríos mellor conservados-, ou en interiores de bosques moi sombrizos.



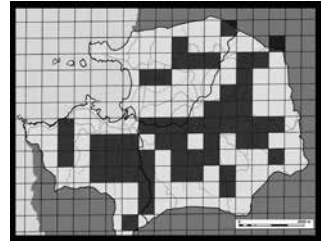
23. *Athyrium filix-femina* (L.) Roth

Familia **ATIRIÁCEAS**

=*Asplenium filix-femina* (L.) Bernh.

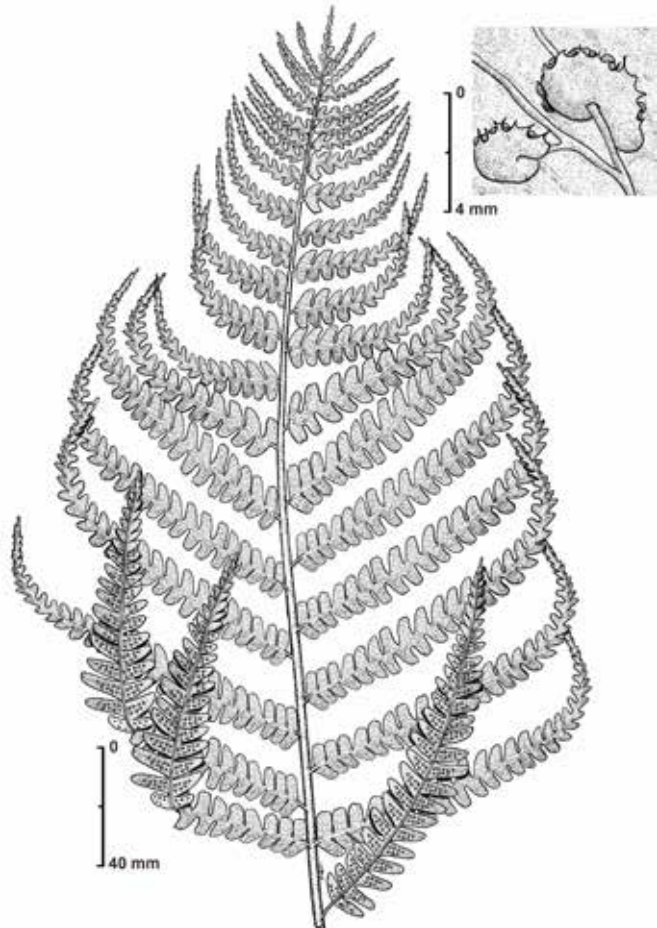
N.G.: Fento femia.

N.C.: Helecho hembra.



O fento femia ten un rizoma suberecto, curto e grosso, con escamas anchamente lanceoladas, castaño-escuras, translúcidas, do que saen as frondes. Estas, dispostas en mouta mesta, teñen 20-120 cm de longas, con pecíolo de 1/3-1/4 do longo da lámina, de color verde-amarela a castaña avermellada. A lámina é bi ou tripinnada, de perfil lanceolado con pinnas (ata 40 a cada lado) de disposición alterna a ambos lados da raque. As pínulas levan o ápice redondeado ou agudo, con pequenos dentiños. Os soros son oblongos, recubertos por indusio persistente, virguliforme (forma de coma) ou reniforme (forma de ril), coa beira libre fimbriada.

Esporulación en maio-setembro. Precisa un ambiente húmido e un substrato rico en humus, con auga permanente, polo que o podemos atopar facilmente en bosques húmidos e sombrizos -en especial nas galerías de ríos- do Val Miñor.



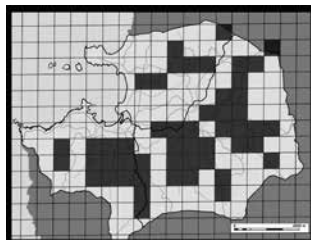
24. ***Dryopteris affinis*** (Lowe) Fraser-Jenk. subsp. **affinis**

Familia **ASPIDIÁCEAS**

=*Polystichum filix-mas* auct.

N.G.: Fento macho.

N.C.: Helecho macho.

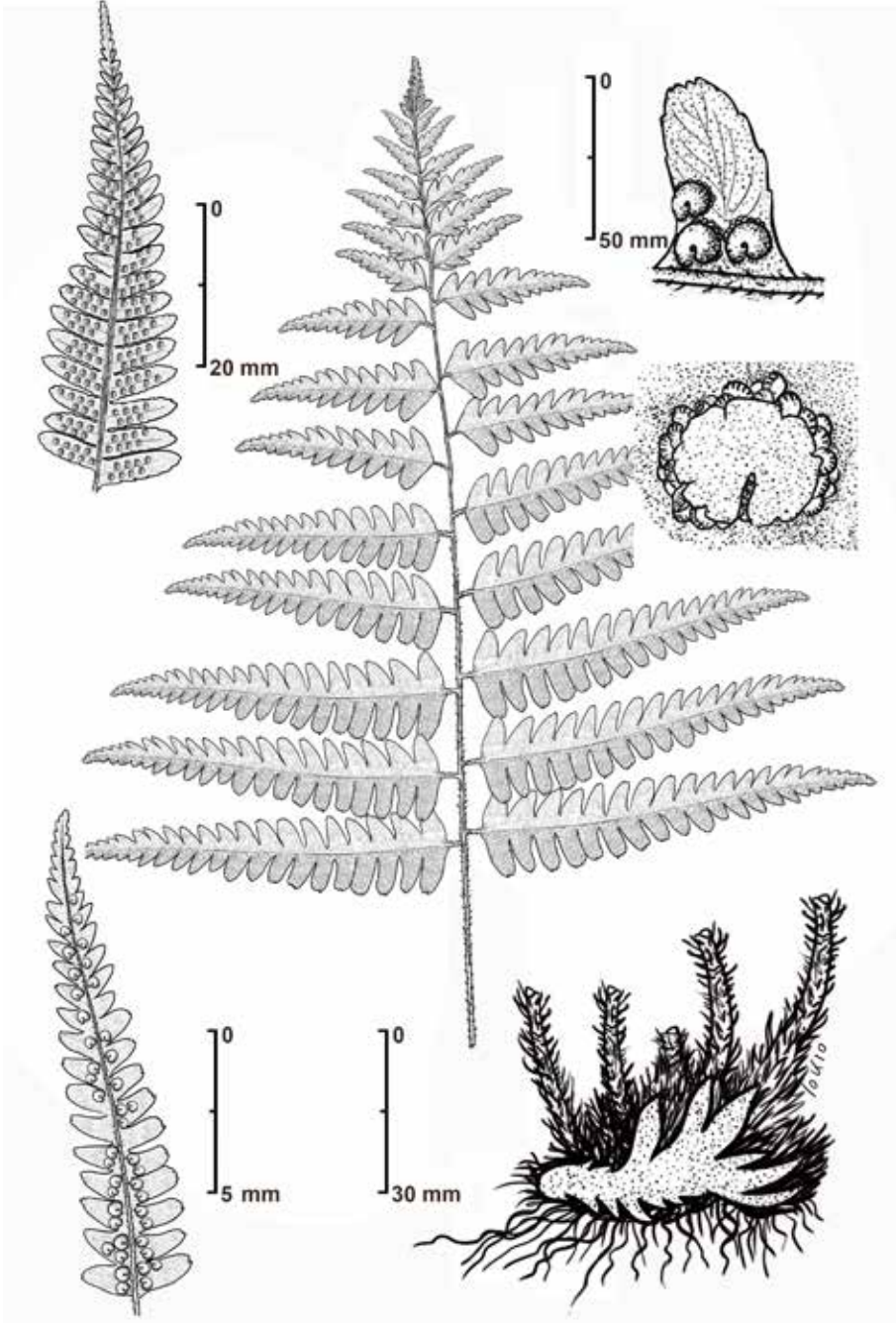


É unha das especies que reciben o nome de fento macho, xunto con *Dryopteris filix-mas* (L.) Schott, que non aparece no Val Miñor. Ten un grosa rizoma horizontal, recuberto de escamas filiformes ou lanceoladas con ápice filiforme, que cobren a base do pecíolo e soben pola raque coa mesma densidade. As frondes, de gran tamaño (ata 150 cm), poden verse durante todo o inverno, e amosan lámina bipinnada, con perfil lanceolado a triangular-lanceolado. As pínulas teñen as beiras paralelas e uns poucos dentiños só no ápice. Non envés das pínulas aparecen os soros dispostos en dúas ringleiras a ambos lados do nervio principal, recubertos por indusio de beiras revoltas, persistentes, sen glándulas.

Esporulación en maio-outubro. Aparece en bosques, beiras de ríos e rochedos, sempre con escasa exposición lumínica. A miúdo ten sido confundida esta especie con *Dryopteris filix-mas*, especie coa que comparte propiedades medicinais. Os rizomas e pecíolos son empregados como febrífugos e antihelmínticos, pero o seu uso non é aconsellable máis que baixo prescrición médica pola posible aparición de toxicidade.

No Val Miñor vemos a mencionada subespecie (con pínulas apenas ou non lobadas e zona apical con poucos dentes agudos), e máis raramente a subsp. *stilluppensis* (Sabr.) Fraser-Jenkins (con pínulas non lobadas de zona apical con dentes dispostos en abano). En Galiza pode aparecer tamén a subsp. *borreri* (Newman) Fraser-Jenkins [= *Dryopteris borreri* (Newman) Newman], de pínulas lobadas, con lóbulos rectangulares.

Nalgúns lugares do Val chámase fenta de San Xoán, e segundo reputadas curandeiras esta é a especie que en propiedade lle hai que botar á auga de San Xoán, aínda que hoxe en día a xente apaña a fenta do río (*Osmunda regalis*).

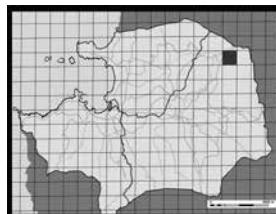


Dryopteris affinis (detalles das pinnulas de subsp. *stillupensis* e *borreri*).

25. *Dryopteris expansa* (K. Presl.) Fraser-Jenkins

Familia **ASPIDIÁCEAS**

Do seu rizoma xorden frondes de ata 150 cm, non persistentes no inverno, de cor amarelo-verdosa a verde pálida. Leva pecíolo tan longo ou algo máis curto cá fronde, con escamas moi densas na base. Estas son anchamente ovado-lanceoladas, acuminadas, de cor castaña clara. A lamina é tripinnada, anchamente triangular-lanceolada, ás veces con algunha glándula, e leva pinnas de triangular-lanceoladas a linear-lanceoladas. Segmentos de última orde das pinnas basais lanceolados e falcados, con ápice agudo e dentes arestados. Os soros aparecen recubertos por indusio pequeno, fino, abranzado.



Esporulación en maio-novembro. Quere maiores alturas que a seguinte especie, non sendo fácil de disterar, polo que se coñece moi pouco no Val Miñor.

26. *Dryopteris dilatata* (Hoffm.) A. Gray

Familia **ASPIDIÁCEAS**

=*Polystichum dilatatum* (Hoffm.) Schumacher

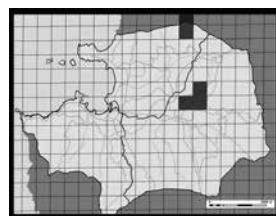
Este fento leva rizoma grosso, do que xorden frondes de ata 120 cm, persistentes no inverno, de cor verde escura. Leva pecíolo da metade a igual do longo da fronde, con escamas moi densas na base, lanceoladas a ovado-lanceoladas, de cor castaña clara. A lámina é tripinnada, de perfil triangular-lanceolado, sen glándula ningunha e leva pinnas triangulares a lineares, imbricadas, simétricas. Os segmentos de última orde levan as beiras paralelas, con dentes que sobresaen pouco. Pínnulas con peciolulo moi curto, rectangular-lanceoladas, enteiras ou con pequenos lóbulos. Os soros aparecen recubertos por indusio pequeno, fino, abranzado.

Esporulación en maio-novembro. Aparece, abondoso, en noiros terrosos de bosques sombrizos e beiras de ríos e regatos de todo o Val Miñor. Parece ser que se trata dun alotetraploide (especie híbrida) formado a partir do cruzamento de *Dryopteris expansa* e *Dryopteris azorica*, especie esta última non detectada no Val Miñor.

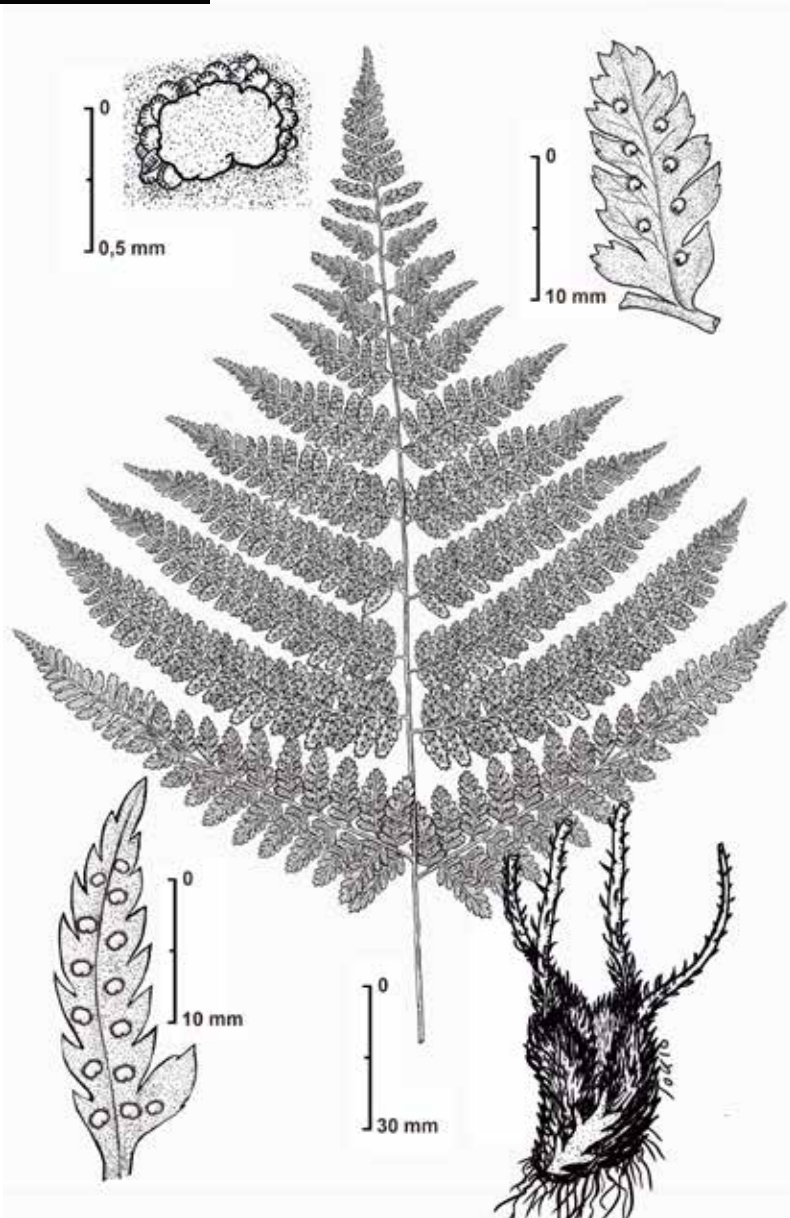
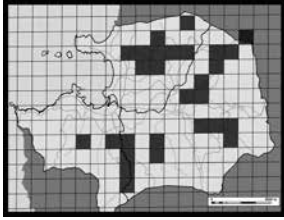
27. *Dryopteris guanchica* Gibby & Jermy

Familia **ASPIDIÁCEAS**

Fento con rizoma robusto, cuberto de escamas, con frondes de ata 80 cm, e pecíolo de 2/3-1/2 da súa lonxitude, delgado, con moitas escamas na base, lanceoladas, de cor castaña pálida a avermellada, ás veces cunha mancha central máis escura na base. A lámina é tripinnada (algunha vez tetrapinnada basalmente), de perfil triangular-lanceolado, con textura herbácea ou apenas coriácea, verde escura, brillante, sen glándulas, e leva pinnas asimétricas. As pínnulas son triangular-lanceoladas, pecioluladas ás claras e con ápices puntiagudos, e os segmentos de última orde son de perfil rectangular, coas beiras converxentes cara o ápice e algúns dentes arestados. Os soros aparecen recubertos de indusio fino, de cor clara, sen glándulas.



Esporulación en maio-novembro. É fento raro (unha cita no Val Miñor), que aparece só na Macaronesia (o seu nome fai referencia ás Illas Canarias), e NW peninsular. Considérase recentemente extinto (na década dos 80) nas serras preto de Alxeciras.

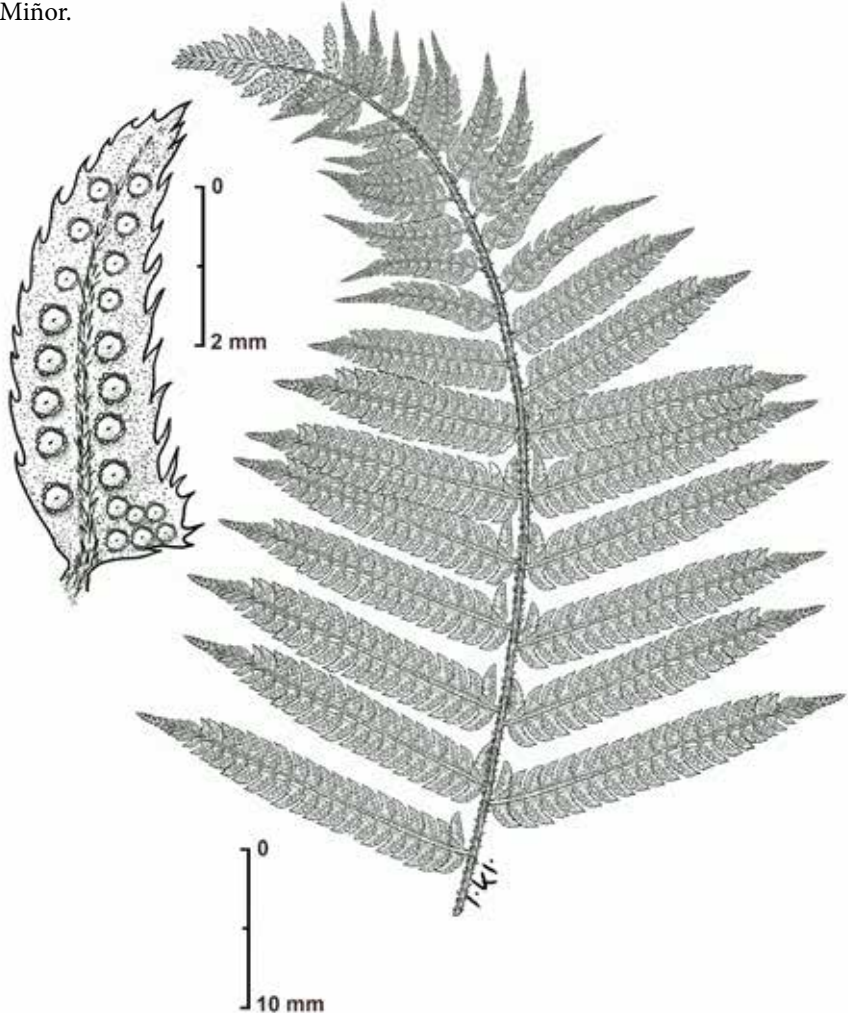
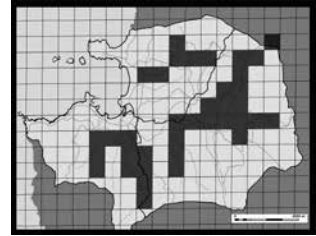


Dryopteris dilatata (Detalles das pinnulas de *D. expansa* e *D. guanchica*).

28. *Polystichum setiferum* (Forssk.) Woy.Familia **ASPIDIÁCEAS**= *Aspidium aculeatum* auct.

Rizoma grosso, leñoso, recuberto de escamas. As frondes, que a miúdo son marcescentes, poden acadar máis de 1 m, con pecíolo de menos da metade da lámina. Esta ten perfil lanceolado, sen estreitarse demasiado na base, de 10-20 cm de anchura, bipinnada. As pínulas son auriculadas (é dicir, falciformes), serradas, pecioluladas, non decorrentes, e aparecen inseridas en ángulo recto sobre a raque da pinna secundaria.

Esporulación en xuño-outubro. Constitúen o hábitat de esta especie os sobosque de galerías de ríos con alta humidade ambiental, así como outros tipos de bosques frescos e sombrizos, con chans fondos, a calquera altitude, polo que non é nada raro no Val Miñor.



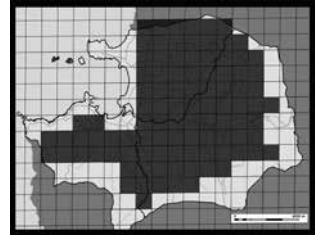
29. *Davallia canariensis* (L.) Sm.

Familia DAVALIÁCEAS

= *Trichomanes canariensis* L.= *Polypodium lusitanicum* L.

N.G.: Cabriña, fento dos carballos.

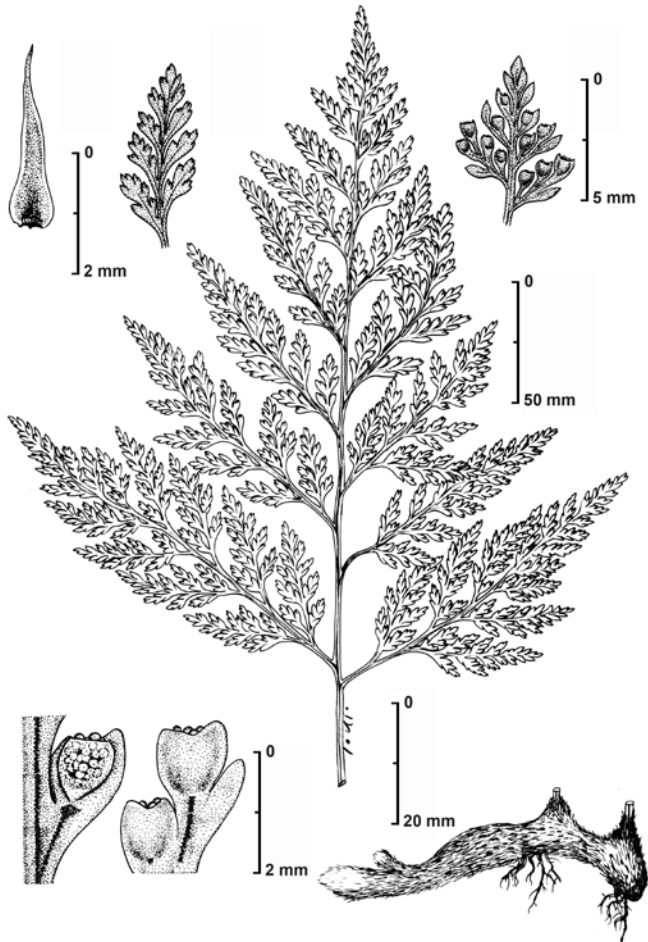
N.C.: Puli-puli, cochinita.



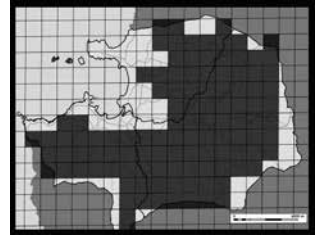
Rizoma de 1,5 cm de grosso, moi longo e a miúdo serpenteante sobre troncos ou rochas (epífitos), máis raramente polo chan, recuberto por pelos castaños. As frondes, de 20-50 cm, levan pecíolo tan longo como a lámina. Esta, de color verde escura, aparece varias veces dividida -o propio pecíolo aparece dividido en varios-, con perfil case deltoideo, 3 ou 4 veces pinnada, cos segmentos de última orde fundamentalmente recortados. Os esporanxios aparecen dispostos en soros, envoltos polo indusio acopado (fixado pola base e os lados), no extremo das últimas divisións.

A esporulación ten lugar durante todo o ano nas mellores localizacións, sendo máis habitual en xuño-setembro. Aparece en lugares frescos e húmidos a pouca altitu-

de (ata 500 m), preto da costa, non sendo raro sobre rochas e muros recubertos de brións, ou como epífito sobre carballos. É especie endémica da Macaronesia e áreas moi próximas (norte de Marrocos-Alxeria, e beiramar de Portugal e Galiza), relicto da flora tropical que no Terciario poboaba os noso bosques e os outros refuxios peleomediterráneos ibéricos. Isto non parecer ser obstáculo para que se empregue abundantemente para verde en florería. Ultimamente está a ser substituído polo fento “folla de coiro” (*Rumohra adiantiformis*), obtido de cultivo en países tropicais e subtropicais do continente americano.



30. **Blechnum spicant** (L.) Roth subsp. **spicant**
 Familia **BLECHNÁCEAS**
 N.G.: Fenta.



Fento con rizoma grosso, recuberto de escamas castaño-escuras, linear-lanceoladas, do que xorden as frondes de 10-50 cm, de dous tipos. As estériles, que pasan verdes todo o inverno, teñen perfil oblongo-lanceolado e curto pecíolo, e son pinnatisectas ou pinnatipartidas con pinnas de 3-5 mm de anchura. As fértiles, que aparecen en menor número (unha ou dúas só por rizoma) e secan no inverno, teñen maior lonxitude (ata 70 cm) e a mesma forma, pero pinnas máis estreitas (1-2 mm) e espaciadas -lembran unha raspa de sardiña-, que aparecen totalmente recubertas polo envés polos soros lineares, con indusio de igual forma.

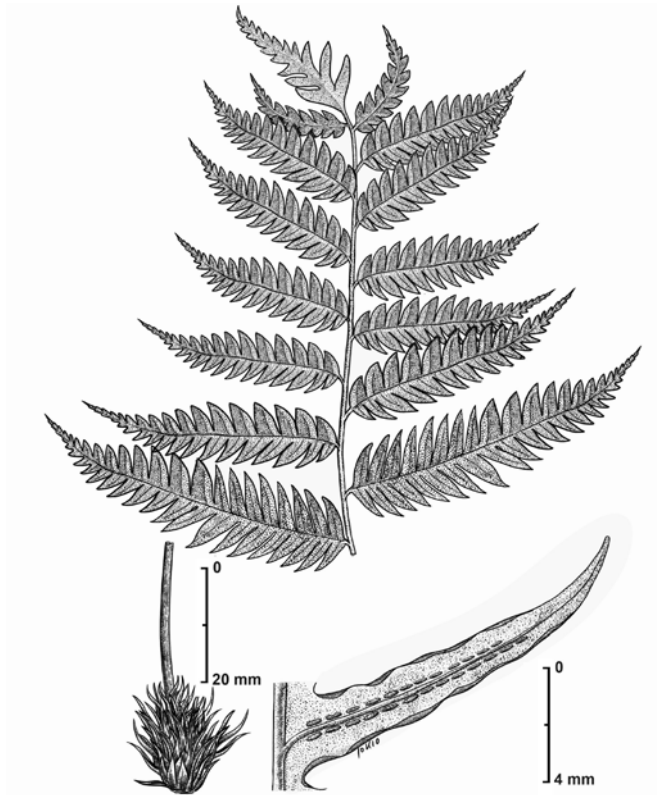
A esporulación ten lugar en febreiro-setembro. Aparece formando parte do estrato herbáceo de lugares húmidos de todo tipo, como chans de carballeiras e beiras de fontes en todo o Val Miñor. É especie máis habitual aínda nas carballeiras do norte do país, que aparece relegada no sur ás contornas máis húmidas.

Malia a descrición feita, no sur de Galiza e norte de Portugal -e polo tanto no noso val, onde é rara-, existe a chamada variedade *homophyllum* Merino ex Christ, que se caracteriza por ter as frondes fértiles semellantes ás estériles, todas elas ata 30 cm de longo.



31. *Woodwardia radicans* (L.) Sm.

Familia **BLECHNÁCEAS**

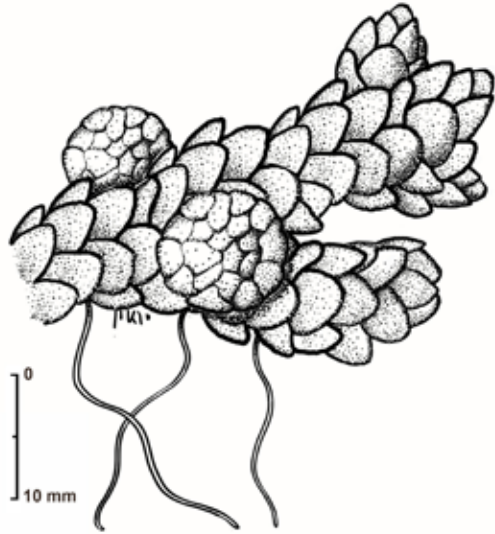


Rizoma grosso, recuberto de escamas denegridas, do que xorden as frondes que poden acadar 2,5 m, a miúdo coa parte apical revirada ata tocar o chan. Na raque fórmanse bulbilos pilosos para reprodución vexetativa que dan lugar a novas plantas ao caer, ou simplemente arraigan sen desprenderse. O peciolo pode ser da terceira parte da lámina, esta de perfil triangular a ovado-lanceolado, bipinnada, con pínulas subfalcadas. Os soros son oblongos, dispostos en dúas ringleiras paralelas ao nervio das pínulas.

Esporulación en abril-setembro. É un fento de distribución macaronésica, que require hábitat con alta humidade edáfica e atmosférica, polo que só aparece en barrancos a beiras de ríos e outros lugares sombrizos. Na Península Ibérica atópase, só a baixas altitudes, na Cornixa Cantábrica. En Galiza non é rara no extremo norte de A Coruña e Lugo, sendo descoñecida en Ourense. Nos arredores do mosteiro de Oia descubriu unha mínima poboación deste enorme fento o Padre Merino (autor da *Flora de Galicia* en tres volumes publicada en 1905-1909), que foi dada por desaparecida durante moitos anos, e redescuberta en 1999. Existe ademais outra poboación deste fento nos arredores de Mondariz (Pontevedra) e recentemente (xuño de 2015) apareceu unha pequena poboación preto de Portavedra (Gondomar). Empeza ademais a verse a planta cultivada -e á venda- nalgúns viveiros. Considerada “Vulnerable” no *Catálogo Galego de Especies Ameazadas*.

32. *Azolla filiculoides* Lam.
 Familia AZOLÁCEAS

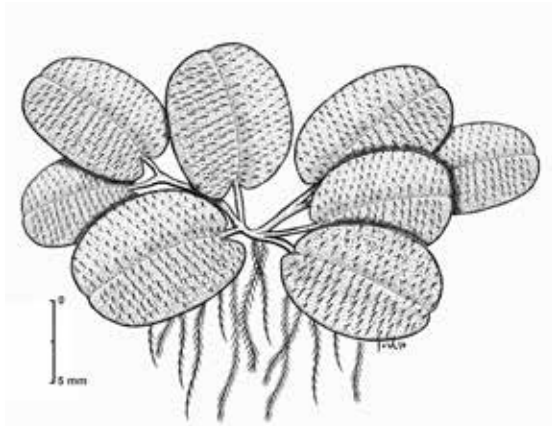
As plantas deste xénero son pteridófitos acuáticos boiantes de 1-3 cm de diámetro, formadas por un pequeno rizoma, con raíces simples de ata 6 cm. Vai recuberto de follas de cor verde oliva a avermellada, de ata 1 mm, imbricadas, co lóbulo superior subagudo rodeado de marxe hialina estreita. Os esporanxios aparecen dispostos nun soro sobre curto pedicelo no lóbulo inferior da primeira folla, sendo o feminino de maior tamaño cós masculinos (fento heterospóreo)



A esporulación ten lugar en abril-xuño. É especie procedente de Norteamérica que empeza a colonizar charcas e ríos de pouco andar de Galiza, en especial procedente de estanques e viveiros. Algúns autores distinguen entre esta especie e outra moi semellante, *Azolla caroliniana* Willd., que coloniza tamén augas doces de gran parte de Galiza. Caso de non seren especies diferentes, o do encabezamento é o nome correcto, por ser máis antigo. A cor azulada dos talos débese á simbiose que este pteridófito forma coa alga verdeazulada (cianoficea) *Anabaena azollae*.

33. *Salvinia natans* (L.) All.
 Familia SALVINIÁCEAS

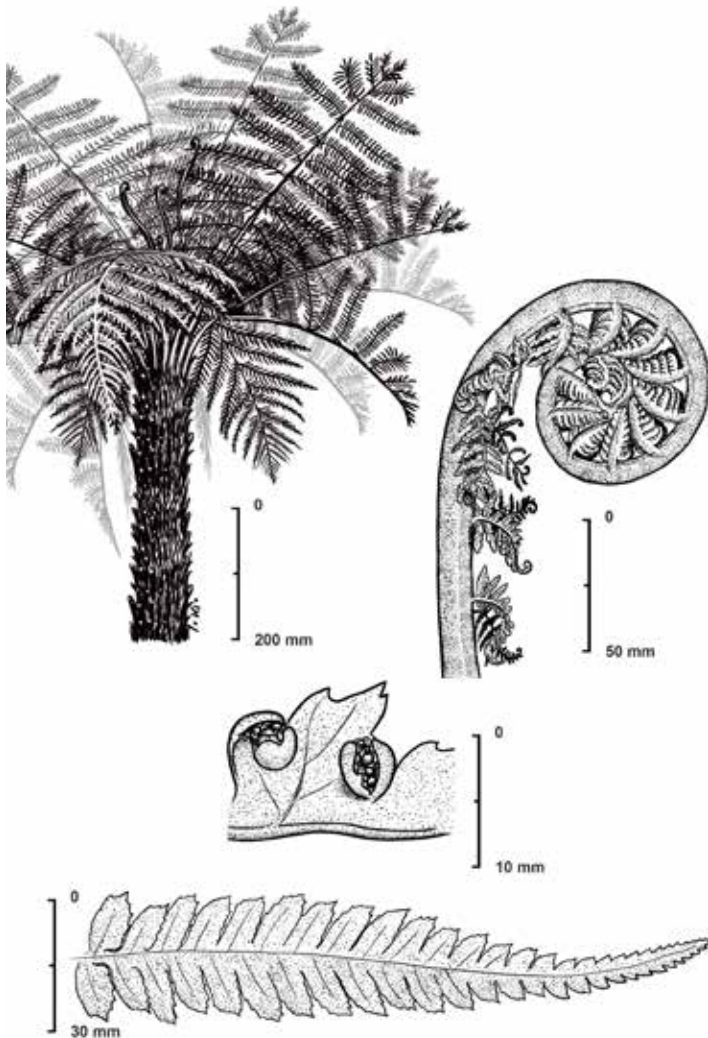
Son tamén fentos acuáticos, boiantes, e tamén heterospóreos. Formados por talos curtos, finos, sen raíces, con follas en cada nó. Delas, as dúas superiores son boiantes, de 10-15 x 6-10 mm, e a outra aparece dividida en 2-7 lacínias pilosas aparentando raíces. Baixo as follas aéreas aparecen unhas bochas que conteñen micro ou macrosporanxios.



A esporulación ten lugar en maio-setembro. Aparece aboiando en charcos e estanques de zonas temperadas. Procedente de Suramericana, aparece raramente naturalizada en zonas temperadas de Europa. No Val Miñor só se coñece escapada a pouca distancia de viveiros, pero non sería difícil que se estendese se logra superar as temperaturas do inverno.

Addenda

En territorios próximos ao Val Miñor (regato Vilar, en Santa María de Oia) apareceu no ano 2002 un sorprendente bosque de *Dicksonia antarctica* Labill., fento arbóreo de procedencia australiana que acadou unha altura de 4 m, con frondes de máis de 2 m. A súa orixe é descoñecida, aínda que seguramente teña algo que ver coa existencia dunha botica monacal no próximo mosteiro de Oia. Os incendios do verán do ano 2006 afectaron estes fentos, e a riada provocada pola falta de permeabilidade dos chans e as chuvias arrasaron esta poboación o día 22 de outubro de 2006. Os esforzos de ANABAM (Asociación Naturalista Baixo Miño) por consolidar os escasos individuos superviventes -contra a tendencia ao latrocinio de exemplares adultos para xardíns privados- parece que non tiveron o éxito que merecían, aínda que estean en pé as tentativas de recuperación.



BIBLIOGRAFÍA

- AMIGO, J. (2005). “Los helechos en el Noroeste ibérico y su interés para la conservación”. *Recursos rurais* (serie cursos 2) (2005): 11-22. <http://ibader.org/archivos/docs/RRM-05-02-02.pdf> (citado 30/11/2014).
- CASTROVIEJO, S., M. LAÍNZ, G. LÓPEZ GONZÁLEZ, P. MONTSERRAT, F. MUÑOZ GARMENDIA, J. PAIVA & L. VILLAR (eds.) (1986). *Flora iberica 1: Lycopodiaceae-Papaveraceae*. Real Jardín Botánico, C.S.I.C. Madrid.
- FERREIRA RODRÍGUEZ, N. (2012). *Plan de recuperación do fento arbóreo* (Dicksonia antarctica *Labill 1807*) no Baixo Miño. ANABAM. Hai versión electrónica en http://issuu.com/anabam/docs/plan_de_recuperaci_n_do_fento_arb_reo_dicksonia_a/1 (citado 30/11/2014).
- HORJALES, M., J. M. PÉREZ PREGO & N. REDONDO, N. (2008). “El género *Dryopteris* Adanson (*Dryopteridaceae*) en el noroeste de la Península Ibérica”. *Nova Acta Científica Compostelana (Biología)*, 17: 39-63
- NIÑO RICOI, H & C. SILVAR (2008). *Guía de fentos de Galicia*. Baía Edicións. A Coruña.
- PRYER, K.M., E. SCHUETTPELZ, P.G. WOLF, H. SCHNEIDER, A.R. SMITH & R. CRANFILL (2004). “Phylogeny and evolution of ferns (monilophytes) with a focus on the early leptosporangiate divergences”. *American Journ. Botany* 91(10): 1582-1598.
- QUINTANILLA, L.G. & J. AMIGO (1999). “Distribución del género *Cystopteris* Bernh. (*Athyriaceae*, *Pteridophyta*) en Galicia (NO de la Península Ibérica)”. *Nova Acta Científica Compostelana (Biología)* 9: 117-124
- RIGUEIRO RODRÍGUEZ, A., ROMERO FRANCO, R., SILVA PANDO, F.J., & VALDÉS BERMEJO, E. (1996). *Guía de plantas medicinais de Galicia*. Galaxia. Vigo.
- RODRÍGUEZ GRACIA, V., GÓMEZ VIGIDE, F., VALDÉS BERMEJO, E., GARCÍA MARTÍNEZ, X.R. & SILVA-PANDO, F.J. (1989). “Catálogo de la Flora Vasculare Gallega, I. Pteridophyta, Gymnospermae y Monocotiledoneas”. In: F.J. Silva-Pando (ed.), *Sobre Flora y Vegetación de Galicia*: 71-89. Consellería de Agricultura. Santiago de Compostela.
- SALVO TIERRA, E. (1990). *Guía de helechos de la Península Ibérica y Baleares*. Ediciones Pirámide. Madrid
- VICENT, M., J.M. GABRIEL Y GALÁN & A. AINOÛCHE (2014). “Insight into fern evolution: a mechanism approach to main concepts and study techniques”. *Bot. Comp.* 38: 7-24.

· *Tempo fuxitivo*



«Sed fugit interea, fugit irreparabile tempus».
Virxilio, Xeórxicas III, 284.

Reais, belos, tráxicos e cómicos, os personaxes son eco da inexorable decadencia que trae consigo o paso do tempo.

Tempo Fuxitivo son os corpos que se precipitan no horizonte dun burato negro. Tempo Fuxitivo é ser chuspidos a través dun burato de verme á bidimensión do papel inmaculado, transformados en imaxes planas, obrigados a orbitar nun papel branco e finito.



O meu traballo fusiona diferentes disciplinas, situaríame dentro do eido do debuxo, a instalación e intervención de espazos con elementos mínimos. A miña obra definiríaa pola economía de medios e o uso da liña sobre fondos brancos, case asépticos.

Teño unha tendencia cada vez maior a afondar no máis íntimo, e de aí achegarme ao global do individuo, ás veces con certa carga satírica, outras en clave de humor. Nalgunhas pezas hai de trasfondo unha crítica da sociedade de consumo e a identidade que xera cada individuo dentro dela.

Recordo cando era un feto, quero recordar cando era un feto e o útero da miña nai me protexía, alí todo sería cálido e agradable, alí busco posicións cómodas constantemente. Algo me mantén, conténme, reténme, o non tempo cara ao tempo. O paso previo, 9 meses de gloria perfectamente unida a 'a nai'. Busco ese momento de paz, de protección maternal, iso que todos vivimos pero que non recordamos. Esa ruptura do cordón umbilical que produce o desprendemento da nai, que ao longo da vida nos esforzamos por recobrar inutilmente co resto de seres humanos, e coa nosa nai en moitos momentos. É a elexía ao feto, dende o mesmo individuo que se xera, e que todos fomos. Eu fun feto.



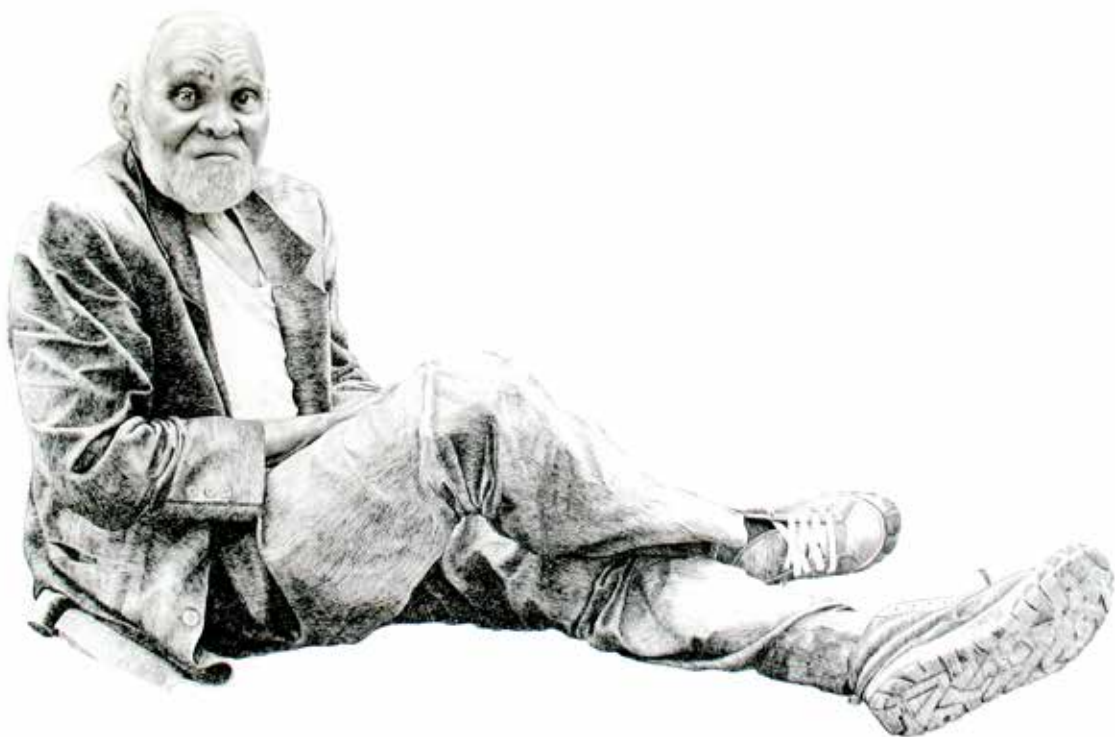
Días furtivos foxen entre dedos de papel, momentos ocultos que puxan por saíren á luz, mentres a escuridade move os fíos deste pasar o tempo, tic, tac, tic, tac,... un Virxilio asoma o seu nariz burlón polo alfiz da miña ventá, e obsérvame con ollos divertidos, mentres soño con mares que me engolen e autobuses mariños que ao tomar a curva na beira do mar moven ondas capaces de me arrastrar e golpear entre o metal e a rocha...

Perdida entre paisaxes des-coñecidas, fusiós de lugares familiares semellantes a labirintos de Minotauro. Mentres o Ulises de Joyce espera na miña mesa de noite, incapaz de ser atendido, de ser escrutado na súa complexidade, máis complexo é o tetris que me envolve neste paso de lugares des-coñecidos.



A perda como encrucillada persoal, onde non sei se son eu, ou non podo explicar quen son, o meu dni, o meu diñeiro, a miña roupa non está, desapareceron na cruzada por salvar un lugar do meu mundo interno, do meu mundo externo, que invariablemente se deteriora polo paso do tempo, mutante de angostas formas incalibrables.

www.lulagoce.com



- *Torrente Ballester, fantástico realista*
- *3+3*
- *As cruces da volta dos nove.
Un poema visual antifascista.*
- *Poemas da Mariña de Miguel Anxo
Mouriño*
- *Obradoiro de creación literaria Victoriano
Taibo: Desenvolvendo o nobelo*

Torrente Ballester, fantástico realista

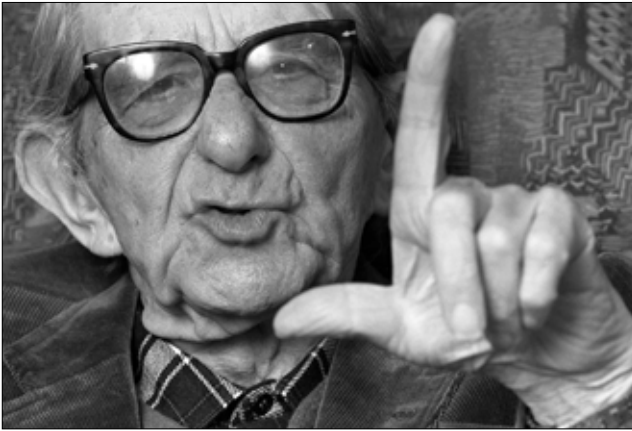
RAMÓN CHAO*

Gonzalo Torrente Ballester formaba parte do grupo de “cazadores intelectuais”, o cal roza co oxímoro, que durmían unha ou dúas veces ao ano no Hotel Chao de Vilalba (Lugo), entre eles Álvaro Cunqueiro e José María Castroviejo. Un día apareceron estes con Torrente, un escritor principiante. Como adoitaba facer, meu pai induciunos a subir ao primeiro piso para que me escoitasen tocar no piano “*O Lago de Como*”, a peza ridícula e meliflua que tanto me enalteceu (1). Torrente debía ter uns corenta anos e eu, pobre de min, sete ou oito; pero xa me arranxaba moi ben coas corcheas e fusas para impresionar tantos señorazos.

Aínda que a memoria se me vaia malogrando cos anos, quedame o recordo dun home comunicativo, sarcástico malia a súa aparente timidez e miopía, que gastaba lentes afumados “de cu de botella”, como dicíamos. Poucas veces interviña nas charlas. Escoitaba con moita atención, asubiaba melodías que lle saían de dentro e gozaba cantando aquilo de “sola, fanée y descangallada...”

Estou a falar de mediados dos anos 1940, en pleno furor franquista. Meu pai era republicano manifesto e non apreciaba os clientes que escribían poemas á gloria de José Antonio. O peor visto era Torrente, un dos teóricos do fascismo español, colaborador de *Jerarquía. La revista negra de la Falange*. Desculpas non lle faltaban: o golpe de Estado do 18 de xullo de 1936 pillárao en París. Sen darlle maior importancia, ao cabo de dous meses volveu a Galicia. Dende o autobús que o levaba a Ferrol viu que as cunetas estaban sementadas de fusilados. Nada máis chegar, o cura parroquial aconselloulle que se alistase na Falanxe. Pagouno caro: o reitor do distrito universitario de Santiago nomeouno auxiliar na comisión depuradora do profesorado no Ferrol para eliminar os republicanos do escalafón, nalgúns casos mesmo fisicamente. Malia todo, o meu pai agasallábo, que un mal día ben podería sacalo de apuros.

Axiña, don Gonzalo abandonou semellante función. Igual có catalán Josep Pla e o seu amigo Álvaro Cunqueiro, deixou as quincallas franquistas e adoptou a consigna do seu mestre James Joyce: “¡Que a patria morra por min!” A súa arma sería a escritura, impregnada pola sintaxe, o ritmo e o vocabulario galaicos; ademais do humor sarcástico, un cómico entre o grotesco e o macabro sen abandonar o rigor intelectual.



De neno, dende a ventá podía ver, nun lado, os estaleiros de Ferrol; no outro, *o orballo*, con sombras de labregos tirando de arados romanos. Pola noite axexaba a aparición da Santa Compañía, procesión de almas condenadas a vagar polas *corredoiras*. Na cabeza do pequeno Gonzalo mesturában-

se visións do outro mundo coas imaxes cotiás, de modo que máis tarde puido dicir, a xeito de epitafo: “Ferrol me fecit”. Como resultado, a súa obra dramática *El viaje del joven Tobias*, publicada en 1938 nunha colección dedicada a temas bélicos, na que se fusionan elementos realistas e fantásticos, será censurada polas súas “escenas lúbricas”.

Aos dezasete anos foi estudar Dereito a Asturias. Pero xa a vocación botara raíces nel grazas á lectura de Heine, Byron, Musset, Victor Hugo e Rubén Dario, libros que lle traía de París o seu pai librepensador. Isto valeulle o alcume de “o surrealista”, posto polos seus compañeiros de Oviedo. En 1931 instálase en Madrid, onde colabora no xornal anarquista *La Tierra*, frecuenta a Valle-Inclán e asiste aos cursos de Ortega y Gasset: “Ensínoume a pensar. Limpoume a peluxe provincial que me atascaba o cerebro e fixo de min, intelectualmente, un home. “

A súa primeira novela, *Javier Mariño*, de 1943, en parte autobiográfica, está situada no París de 1936, agrídoce recreación das vivencias dun protagonista aterrado que se busca a si mesmo. De calquera xeito, Torrente houbo de esperar ata os 62 anos para gañar o recoñecemento xeral. Dende entón chovéronlle as distincións: foi un dos profesores e literatos españois máis aclamados, galardoado co Premio Cervantes, o Príncipe de Asturias das Letras e o Nacional de Narrativa, entre outros moitos.

A principios dos anos 1980 saíu a miña novela *El Lago de Como*. Polo meu bo amigo Luís Álvarez Pousa souben que Torrente votara ao meu favor para que me desen o Premio Nacional de Literatura daquel ano. Por sorte, Juan Goytisolo obtivo máis sufraxios ca min e non se cometeu ningún atropelo. Cando, en 1994, se publicou en Francia a súa novela *Fragmentos de Apocalipsis*, o diario *Le Monde* envioume de París a Salamanca -onde el fora vivir escapando da humidade- para entrevistalo. Subín ao quinto piso dun edificio modesto. Atento e afable, invitoume a un té e púxose á miña disposición: “¿Sabe vostede que xa redactei a charla que imos manter?”, díxenlle de entrada. “¡Que me di! Entón, ¿por que veu dende tan lonxe?” “Para coñecelo. Mellor dito, para volvelo ver. A principios de 1940, vostede fora con Álvaro Cunqueiro á Feira dos Capóns de Vilalba. Meu pai, dono do Hotel Chao, aconselláballes os mellores exemplares para elixir. Eu era un cativo e impresionábanme vostede, Castroviejo, Cunqueiro, Celso Emilio Ferreiro, tan célebres... “ “¿Célebres? Naqueles momentos escribíamos nunha soidade absoluta. Cunqueiro e eu estábamos a centos de leguas do famoso “realismo” entón imperante. Nin sabíamos o que quería dicir, e eu aínda o ignoro.” “¿Pode-

ría dicirse que o ostracismo que sufriu vostede durante máis de trinta anos se debeu ao seu rexeitamento do xénero realista que se practicaba en España?” “¡As cousas seguen igual! A literatura máxica nunca foi aceptada polos casteláns, en gran parte debido a circunstancias históricas; pero tampouco acataban o que poderíamos chamar o “principio de verosimilitude”. Dito doutra forma, a singularidade da cultura castelá repousa nun substrato austero que segue vixente, tanto como nun substrato moralizador. En Galicia estamos moi afastados deste tipo de representación; vivimos noutro sistema.”

Contra vento e marea, Torrente constrúe o seu “fantástico realista” sobre outra teoría do real: a fantasía é un obxecto verbal, cuxa existencia se fundamenta no feitizo das palabras. “Naquela época, por 1983, os españois sentiámonos achicados polo auxe da literatura latinoamericana. Tiñamos unha especie de complexo de inferioridade”, dixo. “Algúns dixeron que vostede se inspirara ou plaxiara *Cien años de soledad* para escribir *La saga/fuga de J.B.*”

En efecto, o incipit desta novela fai pensar en calquera autor do “realismo máxico”: un pobo imaxinario de Galicia chamado Castroforte del Baralla ponse a levitar para rexeitar un invasor. O seu último sentido non se desvelará ata o final, no que se advirte a desaparición do Corpo Santo e das lampreas que proliferan no río Mendo. O libro prosegue cunha “*Balada incompleta y probablemente apócrifa del Santo Cuerpo Iluminado*”, na que se narra o descubrimento dunha barca cunha urna de cristal na que repousa o corpo incorrupto dunha muller. O Bispo Bermúdez concédelle a custodia do Corpo Santo e as esmolas que se perciban ao mariñeiro que o atopou, a condición de que se encargue de retellar a igrexa. Máis marabilloso, imposible.

Pregunteillo a García Márquez e explicoume: “No Caribe viven miles de galegos. Nesas condicións é normal que xurdise unha literatura de aparecidos e de fantasmas. Pero se alguén plaxiou alguén, ese fun eu. Toda a materia prima do meu libro está formada polos contos e lendas que me contaba para durmirme a miña avoa, que era galega.” “¡As miñas avoas -díxome Torrente Ballester- tamén eran galegas, polas dúas partes! Iso proba que o destino dun home fórxase na súa infancia, e que elas me axudaron a ser escritor.”

En 1966, Torrente asina un texto contra a represión dunha folga de mineiros en Mieres. Por todas as partes o critican: a esquerda desconfía dun “falanxista desilusionado” e a dereita non lle perdoa a súa “traizón”. A prensa -toda franquista- aproveita para atacalo e o goberno para expulsalo do seu cargo de profesor da Escola Naval. Finalmente, houbo de aceptar a cátedra de profesor de Literatura na State University of New York, en Albany (Nova York), como profesor distinguido. Viviu cinco anos en Estados Unidos. Ao regresar atópase con que, en España, seguen mandando os mesmos círculos literarios e idéntica obstinación dos escritores en practicar o realismo social. En cambio, na maleta trae o manuscrito desa obra decididamente fantástica, *La saga/fuga de J. B.*

Todo o anterior escribírao eu de antemán en París, baseándome nas súas obras, na análise destas por diversos estudosos, e en entrevistas publicadas en Francia e España. Publicouse in extenso no diario francés *Le Monde* do 19 de marzo de 1994. Souben polos seus fillos que a Torrente lle agradara a experiencia e podía contar con el para outra.

Un par de anos despois fun visitalo, en compañía do chorado Carlos Casares, á súa casa da Ramallosa, na provincia de Pontevedra. Andaría polos oitenta anos e mostrábase coqueto e sedutor. Había alí dúas rapazas moi atractivas, e el oufanábase de pou-

sar con elas para que o fotografasen entre “una morena y una rubia, hijas del pueblo de Madrid”, cantaruxaba como don Hilarión en *La Verbena de la Paloma*. Pois si, alí usei propórllle outra colaboración. Acababa eu de publicar *La pasión de la Bella Otero*, e supuxen que non lle desgustaría escribir unhas oito ou dez páxinas sobre a nosa paisana. O pintor Bonifacio ilustraríaas con outras tantas litografías para a editorial Raíña Lupa. Aceptou sen reparos, e o cofre con texto e ilustracións editouse en París en 2000 (2). Saíu caro: uns 2.400 euros. Teñan en conta que se trata dun texto inédito de Torrente Ballester e seis litografías orixinais de Bonifacio, un dos grandes pintores españois, numeradas e asinadas. Carlos Casares encargouse da tradución ao galego e Ignacio Ramonet e eu ao francés.

Ao rematar aquela visita, Carlos Casares, presidente entón do Consello da Cultura Galega, invitounos a cear na súa casa, a un par de quilómetros da Ramallosa. Un lugar fascinante con xardín, piscina, animais soltos polo verde e unha colección de locomotoras en miniatura como eu nunca vira, que Carlos coleccionaba e trataba como tesouros. “Ven aquí cando queiras e con quen queiras -ofreceume Carlos-. Temos dous cuartos para os amigos.” Ensinoume un deles: cama dobre, cadeiras, mesa, todo de madeira e un piano de cola Pleyel. “Si, ven este verán -insistiu Torrente-. Poderemos falar longo e tendido.”

Regresei a París co firme propósito de volver o ano seguinte, e estendín o convite á miña muller. Pero indo unha mañá ao taller de Miquel Barceló pola rúa de Rivoli sentínome mal. Uns pasos máis e caio ao chan. Recolléronme uns transeúntes, e ante a miña negativa de que chamasen unha ambulancia, deixáronme alí tirado. Dúas veces me erguín, outras tantas volvíñ caer, pero á fin cheguei á casa de Barceló. Abondoulle con verme a cara para chamar inmediatamente un taxi que me levase á miña casa. No mesmo coche fomos a miña muller e eu de hospital en hospital ata dar co Lariboisière, onde me diagnosticaron un derramo cerebral. Pasei uns cantos meses alí, e logo seis ou sete de recuperación: memoria, marcha, equilibrio, dicción. Cando recobrei todos os sentidos decateime de que, no entrementes, desapareceran Torrente Ballester e Carlos Casares. Ou sexa, que quedei sen vacacións, sen Pleyel e sen dous amigos recentes.

NOTAS

- * Tiramos este artigo do blog de autor <https://ramonchao.wordpress.com> quen autorizou a súa publicación e versión ao galego que realizou Miguel A. Mouriño. Publicado inicialmente en *Le monde diplomatique*.
- 1 Léase Ramón Chao, *El Lago de Como*, Argos Vergara, Barcelona, 1983.
- 2 *Cofre de la Bella Otero*, Editorial Raíña Lupa, c/ Sant Eusebi, 40-44, 08006 Barcelona, tel. 93 414 15 97, <http://www.rainalupa.com>

poemas de Anxo Ratel

3+3

imaxes de Fino Lorenzo

*Non permitir que as tripas da Historia nos delaten
perante o pánico
nin merquen os corpos nosos moreas de homes traxados
que non se extravíe tanta furia insurrecta
por entre ladaíñas baleiras
a carnaza de vermes purulentos
dentada infame
NON seremos*

*Habemos ceibar palabras longamente conformes
proxectando a luzada tras dun rapaz antigo
arremuiñados
celebrando a fuga de todos os seres estraños*





(Extraído do poemario “A contrafío”)

*Efectivamente
abóndannos resentidos mequetrefes sen raíces
con gravatas de todas as cores*

*estar aquí
coma un círculo vicioso
declararse en ruleta rusa
ao servizo do baleiro*

*non ter mitos nin poetas
de noso*

*só un frío esmagador
recoñecendo o tacto das feridas*

*Deste xeito
médranos a noite
intúese a estricta enfermidade
o inútil corpo xa calado*

*e un depósito de olladas
adoptando a postura da parálise*

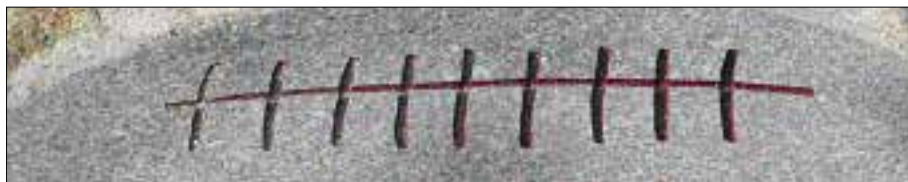
vénse todo deter aquí

*xusto na liturxia indigna
da vosa renuncia*



As cruces da Volta dos Nove. Un poema visual antifascista

XOSÉ MARÍA ÁLVAREZ CÁCCAMO



Na noite do 15 de outubro de 1936, ás tres da madrugada, foron asasinados nove homes da bisbarra do Val Miñor na estrada de Pontevedra a Camposancos, á altura dos Petóns da Bombardeira. Dirixía a escuadra criminal o falanxista e cabo da garda civil Manuel González Pena, acompañado por outros militantes da Falanxe, entre eles un tal Carlos o Carinca. Foi, alén dunha operación militar axustada aos parámetros do programa de exterminio fascista, reacción vingativa pola morte do veciño de Baiona Luis Refojo Mariño. Disparara contra el en acción defensiva un dos irmáns López Luis, homes de esquerdas (Luis, do PSOE e afiliado á CNT, e Pepe, anarquista e ecoloxista) quen, perseguidos e acosados polo cabo Pena e os falanxistas Emilio Carrera González e o devandito Refojo, foron finalmente asasinados.

A resposta do cabo Pena, en aplicación do código represivo do fascismo e estimulado por paixón criminal de cerna propia, foi a escolla aleatoria de nove homes, catro de Baiona e cinco de Panxón, que estaban presos no frontón da rúa María Berdiales de Vigo e foron trasladados a Baiona, torturados e finalmente asasinados a tiros. Carlos Méixome e Xosé Lois Vilar reconstrúen así a escena final: “os falanxistas fixeron baixar os detidos que traían na camioneta. De madrugada, escoitábase o bater bravío do mar contra os Petóns da Bombardeira e os berros amedrentadores dos criminais: ‘todos abajo’. Un a un fóronos matando. Sobre o tronar do mar ergueuse o son dos disparos. Os mariñeiros que regresaban a porto foron os primeiros en dar a noticia”¹

Co amanecer, as leiteiras de Baredo, de camiño para Baiona, toparon cos nove corpos derrubados na beira da estrada. Puideron así entender a mensaxe de calculada constancia que o fascismo transmitía á poboación. Os cadáveres espallados polas marxes de estradas e camiños actuaban, de acordo co macabro código semiótico da

represión, ao xeito de signo exemplarizante e ameaza de dimensión masiva. “Hay que sembrar el terror, tenemos que crear una impresión de dominación eliminando, sin escrúpulos ni vacilación, a todos los que no piensen como nosotros”, ordenara o xeneral Mola.

No quilómetro 58 da estrada Pontevedra-Camposancos, espazo radical coñecido como *A Volta dos Nove*, Lugar de Memoria sinalado desde o ano 2005 coas formas da razón do escultor Fernando Casás, ficaron deitados e sen vida o día 15 de outubro de 1936 os corpos de Manuel Aballe Domínguez, Felicísimo Antonio Pérez Pérez, Elías Alejandro Gonda Alonso, Manuel Francisco Lijó Pérez, Modesto Fernández Rodríguez, Fidel Leyenda Rodríguez, José Rodríguez González, Manuel Barbosa Durán e Generoso Valverde Iglesias.

Desde aquela e até comezos dos anos setenta do século XX, nove cruces trazadas coa punta dun garabullo na terra da beira da estrada de Camposancos pronunciaban día a día os nomes das nove vítimas do cabo Pena e os seus secuaces. Eran nove trazos verticais atravesados por unha única liña horizontal, solución probablemente obrigada pola urxencia. Cumpría resolver con rapidez o deseño lapidario, pois os falanxistas vixiaban, adocido o poder franquista fronte á insultante audacia do autor, da autora das cruces. Ela -fálase dunha muller, talvez nai ou viúva dalgún dos asasinados- teimaba na destemida declaración visual. Os represores borraban unha e outra vez o sinal de denuncia, clandestino, discreto e, mesmo así, inzado cunha carga de rebeldía claramente identificábel. A xente sabía daquelas nove cruces, entendían o seu significado e moitos participaban na intención de resposta política que o texto visual declaraba, clara. Admiraba a afouteza que presidía aquela acción, seguramente realizada de noite, coas sombras da ameaza vixiante a asexar, dispostos a reprimir con violencia extrema a persoa responsábel da contundente contestación.

As nove cruces deseñan un asombroso poema visual de dimensión épica, un extraordinario xesto comunicativo de resistencia contra a ditadura franquista. A autoría anónima e moi probablemente individual transcendeu os seus lindes de singularidade para atinxir carácter colectivo. O pobo asumiu, fixo seu, o sentido daquel radical testemuño. ¿Quen as pintou? Fomos todos, somos aínda todos, a Humanidade contra o Fascismo. É poesía civil de propiedade colectiva que circula polas rutas da tradición. Andado o tempo, masivamente espallada a noticia do proceso constante de valente declaración clandestina e teimosa eliminación das pegadas, a autoría comunal fíxose realidade constatábel. Coñecemos persoas que nas décadas dos 60 e 70, aínda con evidente risco, se achegaron á Volta dos Nove para colaborar co seu trazo na permanencia e revitalización do bravo epitafio. Non importan os nomes. Fomos toda a xente. Aínda somos todos.

Son nove sílabas esenciais, nove bátegas verticais atravesadas pola liña horizontal que as xungue en clave única e dramática de sentido. É un signo de breve e humilde caligrafía sobre soporte terreo cuxo efémero destino resulta superado permanentemente pola voluntariosa resistencia afirmativa da autora, dos descoñecidos emisores. Fronte á vibrante dimensión humana das cruces da Bombardeira, de urxente escrita cursiva que comunica co ritmo sanguíneo da verdade íntima -a dor insuperábel, o desconsolo, a ira xusta- e das certezas da Historia -o xenocidio fascista, o exterminio da democracia republicana-, sitúanse as descomunais cruces violentas dos vencedores, as cruces dos caídos “por la patria y por Dios”, que publicitan en esmagante alegato

de agresión interminábel os nomes dos golpistas. As da Volta dos Nove, como outras manifestacións da memoria clandestina, maiormente familiar e privada, actúantes ou latentes durante as décadas da ditadura, deberon silenciar a identidade dos vencidos. As cruces dos caídos, de repelente estética triunfal, erguen a silueta belixerante do deus vingativo, berran coa voz apocalíptica do imperio católico. No denso discurso elíptico e condensado destas outras cruces de nós, elaborado a partir dos códigos simbólicos que conectan o alfabeto dos petróglifos coa linguaxe contemporánea da poesía visual e situado en territorio moral e ideolóxico antípoda ao dos monumentos relixiosos fascistas, a referencia cristiá do símbolo resulta sobordada polo sentido vital da memoria e a homenaxe e o significado político de resistencia e contestación.

O singular poema visual alonga en ondas de polisemia os seus efectos significativos a partir do seu convencional sentido como marca de lembranza de valor relixioso, sinal que consagra os lugares da morte. O signo universal da cruz representa o sufrimento existencial e sintetiza o diálogo entre principios activos e pasivos, entre a vertical da vida e a horizontal da morte. É figura elemental, silueta antropomórfica, xesto substantivo e atemporal, que moitas veces nace dunha pulsión expresiva espontánea e que vemos repetido como elemento complementario ou central desde as orixes mesmas da linguaxe visual humana.

O trazo horizontal de liña única desfigura a identidade da cruz tradicional. Son nove corpos que permanecen en pé fronte ao gume bestial que os atravesa de parte a parte, fronte ao fío continuo dos tiros que os seccionan. Nove vidas eliminadas, borradas, riscadas cunha raia negra de chumbo. Nove mortes que representan o crime de dimensión absoluta. O rumbo da liña horizontal non ten límites. Continúa o seu avance en labor de ceifa devastadora. É a figura feroz da negación, o xesto terminante que deseña o horizonte do xenocidio. Nove vidas en morte única, a de centos de milleiros de seres exterminados polo fascismo español.

A cruz de nove cruces, malia o trazo horizontal e indivisíbel do crime globalizador, pronuncia tamén un por un os nove nomes, nove existencias que nunca foron esquecidas. Na Volta dos Nove está viva a memoria e a homenaxe constante ás vítimas da banda franquista de Baiona. En cada unha das liñas verticais vibra a tristura, a desolación, a ira de cada unha das familias dos nove homes asasinados o día 15 de outubro de 1936. Pero o poema visual de Baiona manifesta tamén unha clara posición de denuncia política en tempos de implacábel control e represión. Quen se atreveu a permanecer, con risco da propia vida, na escrita daquela contida e explosiva consigna, estaba a emitir un bravo alegato antifascista. Estaba a contestar, en destemida e voluntariosa réplica, a acción censora de quen eliminaba unha e outra vez a memoria dos nove mortos, como antes coutara as súas vidas. A obsesión negadora dos censores fronte a unha acción tan esencial e de tan reducida recepción inicial constitúe unha mostra máis da violenta insaciabilidade do fascismo franquista. Cada vez que borraban as cruces, pretendendo silenciar e ameazar a quen, en declaración de moi modesto formato expresivo, convocaba as vidas de nove mortos e denunciaba o crime, pretendían tamén suprimir a páxina da verdade histórica, a súa propia participación na masacre do 15 de outubro. A irracional teimosía represiva facilitou a difusión da noticia dunha sinxela actividade de resistencia a través dun signo visual que se foi convertendo en mensaxe de ampla recepción e de simbólica e, pouco e pouco efectiva, autoría colectiva.

O poema dos nove fala cos mesmos mortos que convoca. Son eles destinatarios latentes dun proceso comunicativo de imposible resolución. Este é o destino soñado en toda elegía e verbalizado con significativa frecuencia. Fala Celso Emilio con Alexandre Bóveda: “Ti convocache ó día dende a tebra, / amigo morto polo ferro airado...” Miguel Hernández con Ramón Sijé: “Yo quiero ser llorando el hortelano / de la tierra que ocupas y estercolas...”. Luz Pozo Garza con Eduardo Moreiras: “Hai unha longa espera / igual a un rito. Ti chegabas na tarde.” A poesía elegíaca conversa cos mortos queridos, declara o amor que permanece, recupera e garda a memoria da vida. A cruz da Volta dos Nove é poesía elegíaca, unha declaración de amor e, asemade, un laio desesperanzado, un berro contido. Como aquel de Xosé María Álvarez Blázquez en conversa insomne co pai asasinado en Tui quince días despois do crime de Baiona: “Aguardaré la luz en la ventana / y habré de estar así -¡me arde tu frente!- / con un grito apretado mientras viva.”

Pero o carácter de manifestación íntima, de cerna lírica, da lapidaria inscrición, sen agachar a súa tremorosa significación como testemuño do amor familiar, da mágoa insuperábel e da rabia sen lindes, resulta transcendido en dirección de canto épico pola vía expansiva da recepción externa, a dos camiñantes casuais, a dos máis conscientes que se achegaban a ver, a ler, a mensaxe das cruces e a daquelas outras xentes que, de lonxe, escoitaban, coñecían, participaban. Foron, uns e outros, destinatarios implicados, integrantes da irmandade dos vencidos, vítimas da versátil e ilimitada maquinaria represiva do fascismo franquista, atravesados todos polo gume horizontal da cruz.

En decidida resposta de desafío, en actitude de afouto contraataque, o poema a Volta dos Nove dirixese tamén aos asasinados para lembrarlles unha e outra vez a dimensión universal do seu crime. Aínda move a noxe e repulsión o eco que nunca se extingue e que nos chega desde os Petóns da Bombardeira co nome do líder da escuadra criminal: cabo Manuel González Pena. Pero, por enriba da noxenta resonancia, sentimos a vibración da vontade de resistencia activa que, desde xullo do trinta e seis, en acción organizada ou desde a admirábel paixón senlleira de xentes como a autora daquela inscrición, mantivo e mantén viva a loita contra o fascismo. “Carne de testemuño os veigais estercaba. / Xullo, noventa e dous, resistimos, qué pasa. / Os mortos non vingados non coutan a esperanza”, deixou dito para sempre Xosé Luís Méndez Ferrín.

A sorprendente reaparición das nove cruces sobre o chan, reescritas logo de ser borradas un día e outro, noite a noite, magnificamente esquivado o tenso asexo dos falanxistas, fixo nacer a lenda, o texto oral complementario, a lectura máxica. Eran forzas sobrenaturais, acaso a enerxía fantástica das propias vítimas, quen se encargaban da refeitura e mantemento do poema visual, que mesmo resultaba visíbel horas despois de ser eliminado. Non é preciso acudir a interpretacións que desboten a simple, a inmensa bravura humana -que semella, efectivamente sobrenatural- de quen, desde o amor, o sufrimento e a ira, coa conciencia alerta e a vontade firme de dar resposta á violencia insaciábel dos golpistas do 36 e da ditadura franquista, teimou no deseño dun insuperábel poema visual, destemido e rotundo discurso, unha soberbia contribución á loita colectiva contra a impunidad, a negación e o esquecemento do xenocidio fascista, a favor da Memoria. Nove trazos verticais en estoupido multiplicador contra a negra liña horizontal da ceifa devastadora.

Decembro, 2014.

NOTAS

- 1 Carlos Méixome e Xosé Lois Vilar, “A Volta dos Nove. Notas para unha historia da represión franquista no Val Miñor”, en *Murguía. Revista Galega de Historia*, nº 7/8, maio/décembro, 2005.

Poemas da Mariña de Miguel Anxo Mouriño

MARTA DACOSTA ALONSO

O pasado 24 de outubro presentamos en Gondomar, na sede do IEM, o último libro de Miguel Anxo Mouriño, *Poemas da Mariña*, no día das bibliotecas reunímonos para falar dun libro en que latexa a lingua, e para falar dun escritor, dun poeta que se chama a si mesmo, nalgún destes versos, patrialinguado, explícito neoloxismo que reivindicou vivamente para a súa incorporación ao dicionario.

Miguel Anxo Mouriño é un mestre que se entregou con paixón ao labor docente. Exerceu no colexio de Riomaior en Vilaboa e alí dedicoulle moitas horas e atención á biblioteca do centro, unha biblioteca que a día de hoxe leva o nome de Miguel Anxo Mouriño.

Co maxisterio, Miguel Anxo entregouse tamén á poesía. Como el mesmo recolle no seu libro *Onde tanto me teño sementado*: “Non souben nunca se,... son un poeta mestre ou un mestre poeta porque foron estas as dúas actividades con proxección pública máis gratificantes da miña vida. E moi ligadas entre si. O exercicio da docencia ten moito de poeta pois é a palabra a arma que utiliza para labrar os campos virxes da infancia e sen poesía non é posible resucitar na aula unha metáfora da vida necesaria para guiar polo carreiro do futuro.”

En 1987 gaña o premio Lorenzo Varela co poema “Camariña” que logo sería publicado nun cartel de Isaac Díaz Pardo. Escribiu tamén os libros de poesía: *Camariña: sete cruces e unha esperanza*, *E segues a tirarme das entrañas*, *Gondomar de Pablo*, *Versos primos*, *Onde tanto me teño sementado*, libro este en que vén falar dos seus alumnos, alumnos como Pedro e Antón Álvarez, tataranetos de Emilio Álvarez Jiménez, o primeiro escritor en galego da estirpe dos Álvarez que participan no libro con cadanseu prólogo.

Dedicou o seu tempo tamén á literatura xuvenil publicando en Galaxia os libros *Os arriscados*, *Reino ideal*, *As noces do arco da vella*. Ademais é tamén tradutor, e grazas a el podemos ler na nosa lingua o poema “If”, de Rudyard Kipling, e outros libros que agora non sei citar.

E disto todo sabemos porque aparece a súa sinatura, como no libro colectivo *Versus cianuro*, en que se recolle un dos seus poemas. Mais Miguel Anxo Mouriño está

detrás de moitos proxectos que coñecemos, se cadra sen saber que el é o seu motor. Mouriño é o responsábel da sección de Lingua e Literatura do IEM, e é quen procura que o certame literario Conde de Gondomar, que ten dado á luz tantas e tantas obras de mozas e mozos do Val Miñor, continúe en pé. É quen promove e organiza variados eventos culturais aos que asistimos na aula Ponde de Rosas ou no propio Auditorio de Gondomar, como os Días das letras galegas.

E é o dinamizador do recoñecemento da figura de Victoriano Taibo, coordinador da publicación dun monográfico sobre o autor, en que se inclúe un artigo da súa autoría, así como o responsábel da reedición do seu libro *Da agra aberta*, ou do poema *A Tecedeira*. Grazas ao seu traballo creouse o certame de poesía que converteu Morgadáns e Gondomar en punto de atención das e dos poetas galegos, e a entrega do premio Victoriano Taibo en Morgadáns nunha cita agardada do panorama das letras galegas.

POEMAS DA MARIÑA

Hoxe presentáanos *Poemas da Mariña*, un libro que, ao primeiro golpe de ollos, chámáanos a atención pola súa coidada presentación. Lendo o libro acabei de percibir esas tonalidades que nolo presentan e que son acordes ao colorido interior do poemario.

Temos ante nós un libro estruturado en catro partes Azul Intenso, Benvida, Un ano mariñán e O anxo da nosa agarda, unha especie de epílogo en que como nun círculo que non para de rodar saúdase o anuncio da chegada dun compañeiro de xogos, doutro herdeiro do poeta patrialinguado. Nas dúas primeiras partes do libro, atopamos ao inicio de cada unha delas un caligrama, case un debuxo no segundo caso, que concretiza a ambición plástica destes versos.

Poemas da Mariña ábrese cunha Oda, un texto de ledicia e celebración. Esta primeira parte está dedicada a Maricarmen e o propio poeta nos adianta que se trata dunha parte en que fala da voda da nai de Mariña, por iso os poemas queren ser consellos, reflexións, alegría, todo bos desexos e para iso convoca a cor, o son, e todas as palabras capaces de transmitir ese sentimento de ledicia. Ao longo da lectura do libro iremos comprobando como a cor azul aparece ligada ao concepto de futuro, o que está por vir. As cores están moi presentes, así no poema en que se describe a felicidade como unha rosa azul de delicados pétalos e no que se fala da imperfección como uns lentes amarelos que ao final non nos deixan ver a cor real da felicidade e fan que o vexamos todo verde, a vida é verde entón?

O azul que en tanto en canto é portador destes significados convértese nun dos pólos simbólicos fronte ás nubes que nos cobren, o presente de farallóns cortantes, un presente que é “naufraxio anacrónico que nos arrastra cara á nada, o non ser, un misterio gris, extravagante”.

Esta primeira parte que se abre cunha Oda que é un Envío, ten tamén entre os seus inicios un caligrama, o caligrama da Flor do amor, que ten no seu centro a palabra vida. Nesta flor que debuxa para nós o poema, a vida é o centro, unha vida que é converxencia, porque nela habitan os binomios: o arco, que representa o triunfo e a visibilidade, e as columnas, que soportan o seu peso e o fan posíbel, mais non

gozan do privilexio do cume. A nube, promesa de auga necesaria, e o vento, que leva esa auga cara a onde é precisa. Binomio, antítese, ás veces contradición é a vida. Mais binomios que compoñen a vida ao converxeren, ao soar á par como unha soa corda, por iso o poeta compara os binomios co erhu, o violín chinés de dúas cordas. E ao final a converxencia é unha escada sobre a que podemos erguernos para ver a felicidade:

*esa escada-tesoira
que permite asomarse sobre o borde apagado
dos valados de néboa e albiscar
o perfil vagaroso ...
azul intenso, da felicidade*

Este poema está directamente relacionado co seguinte, en que a utilización verbal do futuro non nos impide percibir a seguridade coa que o eu poético afirma que nacerá unha flor de Camariña, e elixe esta flor entre todas as posibeis, será para facernos pensar que estamos ante algo único, propio, de noso? Non esquezamos que a camariña é unha flor representativa para este poeta e que mesmo deu título a unha das súas obras. Como el mesmo sinala por ser a camariña unha flor de noso, como dicíamos, e por representar dalgún xeito a nosa lingua: antes abundante, agora ...

Tamén a felicidade aparece reiteradamente ao longo do libro, sempre insistindo na idea de que é unha quimera, porque a felicidade non é meta ou carreira, senón camiño ou pista. Talvez porque non é un obxectivo a acadar senón algo que debe ser construído día a día.

E chegamos á segunda parte, á Benvida, aquela en que se manifesta o que é para min a cerna do libro. A responsabilidade do legado, aínda que o poeta ao dedicarlle o libro á pequena diga que é a herdeira do que non legou.

Leo poemas intensos que me falan dun tesouro que o eu poético ten que entregar a quen chega, e atopo o eixo do libro, esa transmisión, unha transmisión inmaterial fulcral: a da lingua. O avó-eu-poético que fala desde o texto sitúase a si mesmo como elo do pasado e en tanto que o seu tempo caduca quere deixar a ese futuro azul que chega esta lingua azul e branca, o seu tesouro máis prezado: a súa propia razón de ser, a súa identidade patrialinguada parafraseando o poeta.

*Eu por verte singrar
capitana dun mar azul e branco
daría o meu tesouro de silencio.*

E este tema que vai chegando conforme avanzamos no texto constrúese con versos en que sobrancea o coidado da lingua, versos construídos con palabras que falan da ledicia, da felicidade, nos que escoitamos os cantos dos paxaros ou vemos o amencer, e a lectora repara en que todo iso está anunciado no envío que nos fai o poeta, ese primeiro poema que destaca xa por ser formalmente clásico, un soneto, ma non troppo, pois como tantas veces teñen feito as e os poetas, Miguel Anxo Mouriño rompe o molde clásico ao pechar cada unha da catros estrofas cun verso de arte menor, heptasilábico.

Porque ao reler o poema atopamos nova significación e non podemos deixar de velo xa, como compendio do que o propio libro é: coidado conxunto de mensaxes escritas coa vontade de ser transmitidas: *envíochoas con veste de esconxuro*, e nas que se deposita o seu devezo: *desvísteas con cariño*.

O coidado da lingua e a plasticidade que ás veces acadan os versos dan lugar a xogos tipográficos como o do poema que se move coa onda á que fai referencia: *sexa corrente undosa azul intensa* ou chega mesmo a provocar a confección dese poema flor, ese caligrama inicial de que falamos, ou definitivamente onda infantil do mar en que xa navega Mariña ao abrirse a segunda parte do libro.

Tamén o fonosimbolismo, as palabras postas ao servizo da música do poema: *cara á néboa uniforme informe enorme*.

Leo os versos de Miguel Anxo Mouriño e escoito ecos de autores que foron. E eu non sei se o poeta trae intencionadamente eses ecos ao texto, mais tampouco me importa porque o libro xa é meu, lectora que del me apropio e ao lelo creo un libro novo lido desde a miña experiencia. Por iso son eu a que escoita os ecos de Jorge Manrique cando o poema di:

*canle de camariñas e camelias
dende hoxe ata o mar,
ese misterio*

Ou a que viaxa ás imaxes vangardistas de Manuel Antonio cando leo sobre as andoriñas xiróvagas que ve pasar a capitana. Ou Avilés de Taramancos neses anhos tenebrosos de flamíxera espada que deben ser vencidos, como o paso do tempo, coa cornucopia chea do elixir da vida, que é, naturalmente, as cantigas (outra vez a lingua) que na copa caben.

E por suposto, a lectora lembra a Manuel María ao ler o que considero o poema central deste libro, ese que contén un neoloxismo fulcral, definitorio e definitivo: patrialinguado. Lembro a Manuel María porque este poema me remite a outro poema do chairego, o poema *Verbas a miña nai* publicado en *Mar maior* en 1963, un poema en que se representa a vontade de dignificación da nosa lingua, unha lingua que o pobo mantivo viva e que foi desprezada, por iso quere volverlle á nai, en forma de poema, as palabras que ela lle aprendeu na infancia. E, no libro que nos ocupa, Miguel Anxo Mouriño fala de entregarlle a lingua á neta que xa comeza a falar, que xa comeza a crear a realidade coas súas propias palabras, como diría Gamoneda, constrúe un mundo en que ela, ao capitanear esa nave que avanza por un mar branco e azul acaba por se converter en faro, porque ela é singular, única e propia coma a Camariña, fermosa, cativadora e atraente coma as sereas, sendo ela unha serea atlántica dun mar de esperanza en que converterá en patrialinguados os navegantes errantes, iluminadora das tebras e guieiro coma a torreira, gobernadora da vida e do futuro como a capitana, porque todo iso é: camariña, serea, torreira e capitana que ensaia eufonías e promete tesouros e como nun xogo deseña xa o mundo coa súa lingua:

*Ra, máis, non, can,
chan, xa.*

Porque, finalmente, Miguel Mouriño comparte a mesma idea que Manuel María expresou no poema *A Fala*: “se perdemos a fala non seremos ninguén”, e que en palabras de Mouriño é:

*que cando morre unha lingua
esvaécese unha patria
canda ela*

E o poeta dinos que as verbas nosas que quere escoitar na boca de Mariña son olifantes telúricos e por tanto o seu son chega lonxe, lonxe, vence meigallos. Mais advírtelle á pequena:

*Terás que navegar contra corrente
nesta ría espectral que nos arrastra
cara ao barranco gris*

Uns versos que, sen seren escritos para estes días, acáenlle ben a este presente mingunte. É o que ten a poesía, a capacidade de nomear a realidade, sen importarlle a liña espazo e tempo. Mais hai lugar á esperanza, sempre, e por ela agardamos, como diría Carvalho Calero, e o avó dille á neta: “PERO TI ES MARIÑA, TI ES, MARIÑA” que é o mesmo que afirmar que si, que ela vencerá as tebras e navegará.

Esta foi a miña lectura, condicionada por quen eu son, outra patrialinguada que tamén teima en deixar torreiras e capitáns da lingua para as navegacións futuras. Mais se queredes a palabra directa do autor, só tedes que achegarvos ao blog do mesmo nome: poemas da Mariña. Unha das súas entradas, a titulada herdeira, pareceume especialmente emotiva. E ao lela, volvíñ ao poema que comeza: “e vexo nos teus ollos”, ese que fala de vencer o meigallo antigo e poderoso dunha raíña oculta nun anagrama, porque atopei nel un novo e emotivo significado, que non desvelo porque quero que vaiades ao blog e leades por vós mesmas/os.

E se esta intriga non é suficiente, remato dando lectura a estoutra entrada, que me parece o mellor xeito de rematar esta presentación.

TEIMA

Uns días atrás interrogoume un amigo sobre o uso de certas palabras (misteriosas, dicía el) nestes versos de Poemas da Mariña:

*Neste mundo que habito
patrialinguado,
alumno do poeta mensaxeiro,
has ser a conmatriota
que me descende.*

Faleille de Pessoa, autor de Mensagem, e da súa teima coa lingua que o levou a dicir: Minha pátria é a língua Portuguesa. Eu compártoa, a teima, digo, e síntome

máis realizado ao saber que vou ter descendentes co galego como lingua de instalación.

Esta teima lévame, como tamén levou a Pessoa, a tratar de corrixir o mal uso que se lle dá con tanta frecuencia; e non persigo o autor (ben, é un xeito de falar, non persigo a ninguén) senón a realización. Porque penso que un idioma non pode vivir se non se sente querido e respectado, e iso demostrase falándoo e escribíndoo coa pertinente corrección...

Obradoiro de creación literaria Victoriano Taibo: Desenvolvendo o nobelo

MARTA DACOSTA ALONSO

Aínda non rematara o verán e o responsábel da Sección de Letras do IEM, Miguel Anxo Mourriño, propúxome impartir a segunda parte do Obradoiro de Creación literaria Victoriano Taibo. Agora que o obradoiro xa foi, quero agradecerlle a proposta, pois foi unha experiencia gratificante que rematei botando en falta non ter máis horas por diante para seguir falando de literatura. Mais todo ten un inicio e un final, e bo é rematar con ansia de máis.

Así foi como o día 4 de outubro iniciamos con catorce alumnas e alumnos o segundo Obradoiro de creación literaria Victoriano Taibo. Esta segunda edición tivo por título “desenvolvendo o nobelo”, en referencia á imaxe de que escribir é como achar a punta dun nobelo que logo se irá desenvolvendo.

O obradoiro tivo unha duración de 10 horas repartidas en 7 sesións de hora e media en que, a partir de diferentes textos, procuráronse pretextos para a escrita. A sétima sesión foi unha exposición dos traballos en que as persoas asistentes tiveron a oportunidade de ler os seus textos en público.

Cada sesión iniciábase co reclamo dunha cita literaria: unha carta de Marica Campo para sinalar a importancia da lectura no proceso de escrita creativa; outra de Vitoriano Taibo, da súa correspondencia con Manuel Antonio, para falar dos recursos semánticos na creación do texto; unha cita dos *Retrincos* de Castelao para reflexionar sobre a influencia da experiencia persoal no que escribimos; uns versos de Manuel María para deternos no precioso material co que traballamos, a nosa lingua; unhas palabras dunha entrevista de Riveiro Coello para indicar que non só cómpre imaxinación senón que tamén é necesaria a técnica; as palabras de Luísa Villalta para destacar a importancia do ritmo na creación poética e, finalmente, as de Rosalía, para botar a vista atrás e ver o traballo feito.

Na sesión introducida polas palabras de Taibo, analizamos o fermoso poema da *Tecedeira* recuperado en edición facsimilar comentada polo Instituto de Estudos Miñoráns en 2013. O poema que foi lido e admirado polos asistentes deu pé á creación de cadanseu texto de homenaxe á muller galega, textos en que as avoas e as nais foron retratadas na súa entrega e fortaleza, botando man para iso das personaxes e mitos de Circe ou Penélope, entre outros.

Noutra sesión botamos man da pintura para que un cadro fose a nosa inspiración. Primeiro contemplamos e falamos do cadro “Mathair agus Naoidhneann” (“Nai e neno”, 1942) do irlandés Maurice MacGonigal, para logo traballar co cadro “A Escola de Doloriñas”, realizado por Julia Minguillón en 1941, un cadro que retrata unha escola de ferrado, como así se chamaban, durante unha estancia en Lourenzá da pintora para reporse dunha operación á que fora sometida en Madrid ao perder un seu fillo.

Mais foi na sesión introducida polo fragmento tirado do “Limiar” dos *Retrincos* de Castelao, onde tivemos maior fortuna. Despois de falar destes relatos do mestre de Rianxo, aínda botamos man dos microrrelatos de Camilo Franco publicados no volume *Palabras contadas* e a partir de aí naceron varios microrrelatos, de gran calidade, cos que hoxe queremos ilustrar esta breve recensión.

Grazas a Adela, Ana, Ángeles, Beatriz, Carme M^a, Cristina, Lucía, Juan, Manuel, Marcos, M^a Sendy, María Xosé, Miguel e Pablo por darme unha escusa para falar do que máis me gusta e por aceptar os retos propostos e mesmo superalos notabelmente.

T.O.C. TOC

Ana Castro Rodríguez

Meteu a chave limpamente na fechadura; un, dous, tres, catro e cinco xiros. Porta aberta. Entrou e pechou; un, dous, tres, catro e cinco. Hoxe chegaba tarde a casa, o médico atrasárase coa cita. Nunca soportou que a fixesen esperar.

O salón estaba en orde menos o coxín do sofá. Endereitouno, dubidou e volveuno recolocar... “Así si”. Foi deixar a compra na cociña. Prendeu a luz; un, dous, tres, catro e cinco. Todo estaba pulcramente limpo e ordenado ao milímetro. Sofre por ter que telo así, pero así ten que ser.

Decidiu que xa urxía un baño pois soamente a auga, xunto co seu sacro ritual, a facía sentir unha muller limpa. Con ese devezos abre a porta do seu cuarto e atópase na cama o seu home cunha rapaza. Perplexa olla cara ao chan. O que ve fai que todos os poros da súa pel comecen a transpirar.

Logo pensa: Se polo menos dobrasen a roupa!

E vai directa cara ao baño.

VIDAS SUBXUGADAS

Ángeles Freiría Prado

Cando aquela mañá de primavera saíu da súa casa, sentiase o home máis feliz do mundo.

Aos seus corenta anos tiña todo o que podía desexar: casa de seu, negocio propio, bo coche, boa moto e a fortuna dunha muller e unha filla acabada de nacer que enchían todos os seus pensamentos.

Abriu o portalón do seu taller, acendeu a radio e púxose mans á obra cos seus trebellos de mecánico. Tiña moito traballo programado para ese día pois o anterior dedicáralo coa súa dona a facer as compras para o bautismo da súa princesiña, así que ía pasar alí todo o día para entregar os pedidos previstos, gustáballe cumprir coa súa palabra.

Ultimamente gañara moitos clientes, mesmo estaba pensando en coller un empregado agora que chegaba o bo tempo e a xente comezaba a sacar a pasear os seus variados vehículos de dúas rodas, si, quería estar preparado.

Así foi pasando o día, entre ruidos, novas, clientes, verbas, risas,... e cando o último dos seus seareiros marchou, xa era o lusco e fusco.

Pechou, e subido na súa moto colleu camiño da casa, fora un día longo e quería abrazar a súa pequechiña, así que ninguén se explica que pasou pola súa cabeza cando decidiu non tomar aquela curva e seguir recto cara ó acantilado que daba ó encoro.

MIÑA XOIA!

Carme María Vidal

A clave de sol xurdiu efusiva no pentagrama. Compás 2 por 4. As corcheas comezaron a cantar: DO, RE, MI, FA. Logo as negras: MI, DO. Rexurdiron as corcheas DO, SOL, MI, SOL. A branca en RE. E as corcheas, ledas, volveron soar: RE, MI, FA, LA... A gaita entoou o son. A emoción empurrou as notas e fluíron e fluíron e fluíron.

Agromaron os doces acordes no piano en harmonía, clave de FA. Soa se colocou a tenra melodía. RE, RE díese. MIII. LAA. SOL.SI. O piano soou.

Ollei a partitura xa rematada coas flores colocadas nas súas alturas en espera dunha flor máis anceiada con anhelos de aloumiños.

.....
Na espera. Na antesala. De súpeto uns berros de vida! Alejandro! A miña nova flor. O meu soño. A miña xoia. E velaí o canto de berce. Abullou o título: “Miña xoia!” E a pluma gravou orgullosa a dedicatoria: “Dedicado con todo o meu amor ó meu fillo Alejandro, 26 de novembro de 2005”.

GENGHIS KHAN

Cristina Baladrón

Doíame o pé. Alí, no xardín do albergue agardaba degoirada a miña vez. O médico voluntario abandonara o abeiro do soportal para afincarse na grava branca ignorando o sol omnipotente e inmisericorde. Olleino apalpar, poñer agullas e unturas e parolar cos peregrinos. A listaxe avanzaba paseniñamente. Por fin oín o meu nome e sentei perante del agardando o milagre. Co meu nocello nas mans, auscultoume os ollos mentres turraba riseiro das dedas dos meus pés.

- Es chinesa!

Faloume entón de valentes guerreiros de a cabalo, do clan, do camiño da vida e de Aristóteles. A alma mora nos artellos, dicía o mestre, e ti telos cheos de bágoas. Has de chorar.

Confusa e agradecida despedinme.

A estepa infinda agardaba por min. Pero eu son Genghis Khan.

FÍOS

Lucía Alonso Cameselle

Vaia, oh! Non te podes enfadar comigo por iso! Sabes que non o fixen a mantenta. Es o meu único amigo, tes que entendolo. Vale, si, ela é importante pero contigo comparto máis.

Deiche unha patada no cu. Si, e? Ti déchesme uns broucazos na cabeza. Non pensas que eu tamén me puiden sentir humillado cando todos riron? Pero non me anoxo contigo, porque o fixeches sen querer.

Ademais ao final ela bicoute a ti, non a min. Iso tívocho que compensar en algo, non?

Vimos do mesmo lugar, e sabemos que a nosa existencia non é fácil. Nas horas que pasamos pechados nese cubículo escuro soñabamos co día en que puidésemos saír e ver o sol. Ese día chegou, onte vimos o sol, por fin. Non o estraguemos rifando por quen bateu máis a quen. Se ao final é outro o que decide por nós. É outro o que move os nosos fíos.

Por favor, non te enfades comigo. Ti sabes tan ben coma min que non é fácil a vida dunha marioneta.

SEN TÍTULO

Juan Liñares

Encontrei na praia unha serea. Cantoume cancións das profundidades. A pel sábeme a sal e agora teño paixóns.

NIN UNHA NIN DÚAS

M^a Sindy Pérez Pintos

Naquela casa nunca se comía máis dunha sardiña cada un.

Un día, na praza había moitas sardiñas a vender e ían ben baratas. “Que sorte!” pensou a muller, e contenta mercou tres para cada un, “Hoxe imos quedar ben cheos. Estas sardiñiñas cun pouco de pan de millo que quedou a facer mamá...

Chegou á casa e puxo o peixe ás brasas.

- Mira mamá, que boa compra fixen hoxe! -díxolle á súa nai.

- Pero ti... rapariga... Cando chegue o teu pai... Xa sabes que quere o peto cheo aínda que teña o bandullo baleiro...

Cando chegou o vello mesquiño e viu todas aquelas sardiñas enriba da grella, sen dicir unha palabra colleu unha manda de borralla e botouna enriba das sardiñas.

E aquel día non se comeu nin pan de millo, nin unha sardiña nin dúas.

EDUCACIÓN MULTILINGÜE

Manuel Sánchez Gálvez

Xa está, todo configurado. A miña filla empeza en primaria e cos idiomas, canto antes, mellor. No devedé os debuxos saíranlle en inglés. Automaticamente. O Windows púxeno en alemán, queirámolo ou non, vai ser o idioma do futuro. Para o francés téño no navegador, na Unión Europea segue a ser fundamental. O contestador... deixei no galego, teranos que entender quen chame, digo eu.

- Sonche unha axuda os aparellos estes ¿Óesme filla? Pareces parva mirando pola fiestra.

-¿Que dicías, papi?, É que estaba a escoitar os paxaros cantar no xardín, gustárame tanto comprender o que din.

PROBAR PARA OPINAR

Miguel Ángel Suárez Rodríguez

“Quizais esta é a oportunidade” - *pensei*.

Hai tempo imaxinei este momento, pero sempre estivo moi lonxe.

Foi o destino o que quixo que esta noite, despois do peche, mentres varría os aseos do bar, atopase a bolsiña no chan.

A ignorancia, o medo e a curiosidade fixeron que a collese e lla levase ao meu compañeiro.

¡Vaia sorte!¿Quérela probar? O que non proba non pode opinar - *díxome*.

Sen querer contestar o que pensaba, soamente sorrín.

A soidade da madrugada dáballe a aquel momento a clandestinidade precisa.

Pola miña mente pasaron centos de pensamentos; persoas que opinaban, un anxo, un demo..., ata a miña consciencia me deu o seu punto de vista.

De volta á realidade, na barra do bar, xa estaban dispostas dúas miñocas brancas.

Consciente e inconscientemente bastou unha monoaspiración nasal para lle dar saída a aquel peixe plano de espiña cartilaxinosa.

Agora xa podo opinar...

O EMIGRANTE

Pablo Bonader

Ollou o barco achegarse e notou unha picada no estómago. Grande e parsimonioso comezou as manobras de atraque achegándose pola súa proa ao peirao de carga. Xirouse e díxolle á súa filla:

- Xa vai ser a hora.

A súa filla era nova e posuía unha personalidade moi forte. Sabía que non ía ter problemas para saír adiante. Ela prefería quedar soa e entendíao, aínda que o fixese sentirse como un can abandonado.

- Non se preocupe Pai estarei ben.

Mentres balbucía estas palabras os seus ollos vidrosos ameazaban cun choro inminente. Dende o barco uns tripulantes ataviados cuns monos azuis comezaban a lanzar cabos. No peirao outros homes esperaban os longos para atalos nas súas respectivas bitas.

- Eu tamén filla xa o verás, algún día tiña que tocarme.

Os homes ían zurcindo o barco ao peirao coma se dun pantalón se tratase, os cabos zigzagueantes comezaban a estabilizar aquela inmensidade ata pechar o remendo con outro que ataba a súa popa.

- Sé forte filla, e xa sabes se algún día te cansas sempre podes ir vivir comigo.

- Seino papá.

Todas as persoas comezaban a subir pola pasarela que unía o peirao ao estribor daquel barco. Con desgana e lentitude parecía que eran empurradas polo vento. Xirouse,

abrazou á súa filla e comezou a seguilas. Mentres subía enxergou por última vez aquela baía, unha vida deixaba atrás pero despois de tantos anos ao fin volvía á casa.

DESCONEXIÓN

Marcos López

A escritora Marta Dacosta era a principal sospeitosa e confesou na comisaria que o fixera ó chou, que de informática non sabía nada.

Todo empezara cunha pelexa tediosa co proxector. Tardou en funcionar ata que por fin a presentación cos consellos para facer un microrrelato iluminaron a parede da aula onde impartía o taller literario. Os alumnos estaban a tomar nota cando fallou de novo o aparello e Marta tivera que loitar coa tecnoloxía para conseguir que se proxectase o primeiro consello: “A extensión dun microrrelato non debe superar as duascenas palabras”.

Comentárase este punto entre todos e pasaran ao segundo consello: “O título debe formar parte da historia”. Nada máis ler estas letras os alumnos perderon a visión do que tiñan diante dos ollos. A escritora armárase de paciencia outra vez e sen saber como conseguira que se vise o terceiro consello: “A clave do microrrelato é a sorpresa do final”. Pero o power point reincidira no apagón.

Enfadada decidiu desconectar o proxector e tirou dun cable que a verdade sexa dita non sabía para que era. Entón decatouse. Os seus alumnos transparentábanse e foran desaparecendo un a un.








Nunca máis se soubo deles.

AS NOVAS DO IEM 2014

Texto: Álvaro Agustín Peralta Techera (IEM)

As novas do Iem

IEM

-
- 13-01 
- Preséntase na web do IEM a versión dixital do libro *Actas da VI Xornada de Literatura de Tradición Oral "Historias, mitos e monstros do Mar de Galicia"*, que contén o artigo "Aceite, madeira e boinas. A talasonimia e naufraxios na costa galega" do arqueólogo Xosé Lois Vilar.
-
-  16-01
- O avogado e escritor Xosé Luís Franco Grande presenta o seu libro-ensaio *Outra política para outros tempos* (Editorial Galaxia), na que afonda nunha idea central que propón a vía federal como a "que mellor acaee á situación galega".
-
- 17-01 
- A xornalista Ana Guantes nas TERTULIAS do IEM. No encontro, a periodista fai un repaso pola súa traxectoria en medios do país e aborda varios aspectos da actualidade xornalística. A presentación do faladoiro estivo a cargo da arquitecta Rosa Mouriño (IEM).
-
-  24-01
- O músico Antón Seoane presenta o seu libro-disco *De Voces Ceibes a Milladoiro. Unha memoria do movemento popular da canción galega (1973-1978)*, no que repasa polo miúdo a época que vai dende a aparición da nova canción popular galega ao nacemento de Milladoiro, o grupo folk máis coñecido do país, do que foi un dos fundadores. Estivo acompañado dunha intervención do director do IEM, Carlos Méixome Quinteiro, autor do limiar do libro.
-
- 30-01 
- Mostra científica e faladoiro do enxeñeiro industrial e membro do IEM Jesús Fernández Alonso sobre diversos aspectos da "creatividade".
-
-  31-01
- Argola*, o poemario de Marta Dacosta, que acadou o I Premio de Poesía O Figurante preséntase na Aula de Cultura Ponte de Rosas. Ademais da autora, interveñen a escritora Puri Ameixide e o director da sección de Filoloxía e Literatura do IEM, o tamén escritor Miguel Anxo Mouriño.
-
- 13-02 
- Presentación da nova colección das publicacións do IEM Cadernos Pedagóxicos que se abre co libro *Didáctica da Serra do Galiñeiro*, autoría de Pablo Casal Núñez. O acto celébrase no Centro Cultural da Comunidade de Montes de Vincios (Vincios-Gondomar).
-

18-02 Coloquio con Xulia Alonso Díaz, autora do libro *Futuro imperfecto*, obra extensamente galardoada pola súa valía literaria e valentía vivencial. O acto desenvólvese na Aula de Cultura Ponte de Rosas cunha intervención de Mercedes Espinosa Arévalo, membro do IEM.



O fotógrafo Manuel Sendón é o convidado dunha nova TERTULIA do IEM. No encontro, Sendón afonda na súa traxectoria profesional e aborda varios aspectos de actualidade no eido da fotografía. A presentación do faladoiro estivo a cargo de Juan Chamorro (IEM).

07-03

13-03 O xornalista e colaborador do IEM David Reinero achega un coloquio sobre o accidente de Angrois baseado na reportaxe *Angrois. O AVE en anacos* (Praza Pública&Meubook, 2014), da súa autoría.



Inauguración da mostra fotográfica “Do mar e outras lendas galegas” de Juan Chamorro na Aula de Cultura Ponte de Rosas. A exposición é presentada polo deseñador gráfico e xornalista Pedro Telmo Rodríguez (Valminor.info). A mostra permite transitar por distintas paisaxes do país a través dunha colección de 25 imaxes de 40x30cm.

14-03

20-03 Durante un ciclo de 3 xornadas 12 persoas abordan catas de viños brancos cos técnicos en vitivinicultura Noelia Pérez, David Rial e Juan Chamorro. En cada unha faise unha breve introdución explicativa de cada viño e unha análise sensorial dos mesmos.



Os compañeiros Xosé Lois Vilar e Xilberte Manso participarán da Mesa de experiencias do tecido asociativo nas III Xornadas de Patrimonio Rural organizadas pola Misión Biolóxica de Galicia en Salceda. Presentan o coloquio: “O IEM: 15 anos no estudo e divulgación do patrimonio material e inmaterial do Val Miñor”

03-04

05-04 O IEM colabora cunha serie de palestras nas dúas xornadas da celebración dos Días Europeos da Artesanía 2014 en Gondomar.



11-04 O empresario Rubén Brión achega a súa experiencia á fronte do proxecto hostaleiro “Benboa” en Corrubedo. Emprendemento que de forma pioneira combina os conceptos de cetaria, restaurante e mercado. A presentación do faladoiro está a cargo do botánico Xosé Ramón García no marco das TERTULIAS do IEM.



12-04 Xeira pola Serra do Galiñeiro coas familias e alumnos do IES Terra de Turonio de Gondomar. Percórrense unha serie de lugares e puntos de interese situados principalmente na parroquia de Vincios. Entre eles as estacións de arte rupestre de Agua da Laxe e Santa Lucía, o emprazamento de mámoas das Chans dos Bromús, as covas do Brión e do Demo.

12-04

21-04

O botánico Xosé Ramón García achega unha “Introdución á botánica práctica”, en catro xornadas nas que participan 14 persoas.



O Instituto de Estudos Miñoráns e a Entidade Local de Morgadáns convocan o VII Premio de Poesía Victoriano Taibo - Entidade Local de Morgadáns. Está dotado con 3.000 €, unha peza escultórica do artista miñorán Fino Lorenzo e a publicación da obra premiada na colección Victoriano Taibo do IEM.

22-04







30-05







Visita do enxeñeiro Fernando Aguado Agelet, coordinador do Proxecto aeroespacial Xatcobeo, no marco das TERTULIAS do IEM. No faladoiro, comparte a súa experiencia á fronte deste traballo desenvolvido en colaboración co Instituto Nacional de Técnica Aeroespacial e o apoio da empresa pública galega Retegal. A presentación da TERTULIA está a cargo de Xosé Antonio Vilán Vilán.



14-05 Un grupo de nais e pais da ANPA do CEIP Souto Donas organizan unha mesa informativa sobre a problemática da utilización de bandexas plásticas nos comedores escolares. Consta da proxección dun documental, intervención de nais e pais do CEIP Souto-Donas e unha representación dos pediatras do Val Miñor.

14-05

| | | |
|---|--|--|
| 15-05 | <p>Presentación do libro <i>A voz quebrada. Da memoria histórica e do terror fascista</i>, de Xosé María Álvarez Cáccamo, a cargo do autor e acompañado polo director do IEM Carlos Méixome. Editado polo IEM, a obra forma parte da colección Letras da Groba.</p> |  |
|  | <p>Día das Letras Galegas. Espectáculo poético-musical: “Adiante con Díaz Castro” no Auditorio Municipal de Gondomar “Lois Tobío”. Actuación de Héctor Lorenzo e Santi Cribeiro con concerto titulado “Un paso (sempre) adiante”, con poemas musicados (de Díaz Castro e outros), complementado cun recital a cargo de persoas relacionadas co mundo da cultura e con Gondomar. Conduce: Marta Dacosta</p> | 18-05 |
| 22-05 | <p>Inauguración de “Cinzas”, mostra plástica de Ramón Trigo, presentada polo músico Alfredo Dourado.</p> |  |
|  | <p>Estrea da curta documental “Auga, Terra, Aire ... (A Bolsa)” dirixida por Pablo Casal e realizada por Ollo-mol Audiovisual. O acto conta coa presenza de Pablo Banga (fotografía e edición), Pablo Casal (guión e dirección) e presentado por Pedro Telmo Rodríguez, publicista e director do xornal Valminor.info.</p> | 23-05 |
| 30-05 | <p>Irene Pérez Pintos e Rodrigo Pérez Pintos presentan a súa novela ilustrada <i>O gabinete das marabillas de Arxentino da Rocha Alemparte</i> (Xerais, 2014). A presentación ten lugar nun marco especial pois desenvólvese na Aula de Cultura Ponte de Rosas, onde se atopa a mostra “CINZAS”, do artista Ramón Trigo, ilustrador desta obra literaria dos irmáns Pérez Pintos.</p> |  |
|  | <p>Xeira da Cruz de Pau ata O Chan do Cereixo. Un paseo por vellos camiños de arrieiros, de xente que ía ao monte á procura dos materiais que precisaba para vivir, xa fosen laxes e pedra, estrume, leña ou tralo gando que ceibe apacentaba nas penichairas da Calzada e As Chans, ou nos cumes do Corno Ladredo, As Teixugueiras, ou O Campuchán. Camiños de contrabando e trasfego de xentes que viñan dende as augas do Miño ata o punto de saída desta xeira, A Cruz de Pau, lugar de encontro e de xuntanza para tomar acordos.</p> | 02-07 |

- 09-07  Xeirás Marítimas con saída no porto de Baiona con destino á Ría de Baiona, Illas Cíes, a costa de Oia e a Costa da Suavela. Desenvolvéronse os días 9 e 23 de xullo, 6 e 20 de agosto respectivamente cunha pasaxe próxima ás 200 persoas cada un. Na primeira delas tivo lugar unha transmisión en directo por streaming.
-
- 17-07  Xeira do IEM por Mañufe: das Escolas Pro Val ao Pazo de Moldes. Coa guía do arquitecto Antonio Soliño e o historiador Carlos Méixome, coñecemos antigos camiños, construcións senlleiras civís e relixiosas localizadas na parroquia de Mañufe, aínda tamén na veciña Vilariño en territorio de Nigrán.
-
- 20-07  Acto conxunto das asociacións galegas integradas á Iniciativa Galega pola Memoria Histórica en San Simón. Este ano o Día da Homenaxe ás Vítimas do Franquismo estivo dedicado á viaxe a Galicia do Relator especial da ONU para a Verdade, a Xustiza, a Reparación e as Garantías de Non Repetición, que tivera lugar por parte do Sr. Pablo de Greiff en xaneiro de 2014.
-
- 30-07  Xeira do IEM Noite de Estrelas e Lobos. Actividade desenvolvida na Chan da Lagoa (Serra da Groba -Baiona). Cunha participación de máis de medio milleiro de persoas, visitamos un vello foxo de lobos (O Foxo Pedriño) e, coa axuda dos asistentes, “demos caza ao espírito do lobo” que metía medo aos vellos habitantes e gando da nosa Serra da Groba. Logo, Julio Pereira Neiva, membro da Agrupación Astronómica Rías Baixas, falou do ceo do verán no marco da previa ás históricas Bagoas de San Lourenzo (Perseidas).
-
- 13-08  Xeira do IEM polo legado medieval na parroquia de Parada e centrada na figura de Sueiro Iáñez, coa guía do arquitecto Antonio Soliño e o historiador Carlos Méixome.
-
- 14-08  Palestina, a terra das laranxas tristes. A visita á Aula de Cultura Ponte de Rosas do profesor da Universidade An-Najah (Nablus-Palestina) Moncho Iglesias Míguez permitiu a un centenar de veciños achegarse de primeira man á vida cotiá das mulleres e homes que habitan Palestina.

Audición musical no Pazo do Conde de Gondomar coa dirección de Manuel López Benito. O cisne de Camille Saint-Saëns puido verse na fonte central do patio de armas. E Praga estaba alí, ao final dunha ruta que dende esa fonte se abriu camiño cara ao Moldava que inspirou a Bedrich Smetana no seu Má Vlast. Todo iso e moito máis ocorreu no interior dos muros do Pazo do Conde de Gondomar nunha fermosa velada con Manuel López-Benito.

21-08



Xeira Gondomar no Antigo réxime. Visita guiada polo arquitecto Antonio Soliño Troncoso pola armazón urbana da vila de Gondomar a través dos testemuños aínda vivos da arquitectura da segunda metade do XIX e primeira metade do XX.

22-08

Xeira “A arquitectura de Bar Bóo en Gondomar”. Tras unha introdución á obra arquitectónica de Xosé Bar Bóo desenvolvida polos arquitectos Antonio Soliño e Rosa Mourriño, realizamos unha visita guiada pola vila de Gondomar co obxecto de apreciar edificios e construcións proxectadas por quen fora arquitecto municipal do concello nos anos 60 do século XX.

03-09



Alfredo López “Tokio”, presenta o libro de banda “A causa do crime”, da súa autoría. Obra de ficción de importante carga política, que publicou inicialmente por entregas en 1987, no xornal A Peneira. Recuperada agora con nova aparencia gráfica e argumento ampliado, supón unha ollada xenuína ás inxerencias de boa parte da sociedade galega dos oitenta.

05-09

Xeira nocturna “Amoedo Lenda en Pedra”. A freguesía de San Sadurniño de Amoedo (Pazos de Borbén), agocha un conxunto arqueolóxico integrado por 22 mámoas e preto de 60 petróglifos, a maioría deles representativos da arte rupestre abstracta. En coordinación coa Comunidade de Montes de Amoedo organizouse unha xeira divulgativa deste patrimonio coa colaboración do IEM e a guía do arqueólogo Xosé Lois Vilar.

05-09



Curso fotografía con Pilar Abades e Vitor Vaquero. Trinta e catro persoas participaron desta actividade de introdución á fotografía e a edición dixital de imaxes. O obradoiro tivo lugar durante 6 sesións de dúas horas cada unha.

11-09

Presentación REM 12-13. Coa condución de Xulián Maure Rivas, membro da Xunta de Goberno do IEM, presentouse o novo número da Revista de Estudos Miñoráns na Aula de Cultura Ponte de rosas. Durante a presentación tivo lugar un concerto do músico Fernando Blanco, e as intervencións de parte dos autores do anuario.

12-09



Presentación do libro *Dun lago* escuro de Marta Dacosta. O poemario, gañador do Premio Johán Carballera 2013, foi presentado pola autora, acompañada polos escritores Miguel Anxo Mouriño e Pedro Feijoo Barreiro

19-09

24-09

Xavier Vence e Xan Carballa presentan o libro *Temos dereito a un futuro distinto. Conversas con Xavier Vence* (Engaiolarte, 2014) no IEM. Obra centrada nunha profunda entrevista do xornalista Xan Carballa ao economista e portavoz nacional do BNG, Xavier Vence.



Inauguración da mostra “Calendoscopio” de Vicente Prego. Abrangue unha selecta escolma da súa obra. Licenciado en Belas Artes pola Universidade de Vigo e graduado na Escola de Artes e Oficios Mestre Mateo de Santiago de Compostela, a súa traxectoria artística estivo ligada nos seus comezos á Galería Trinta de Santiago.

26-09

27-09

Homenaxe veciñal a Javier Alonso Salgueiro “O Mozo da bandeira”. A veciñanza de Chaín e outras parroquias gondomareñas deciden recuperar a memoria dun dos fornecedores da vida social e as prácticas comunitarias en Gondomar. Unha mostras coa súa biografía, e un libro coordinado por Carlos Méixome e editado polo IEM, sumáronse ás actividades culturais desenvolvidas.



Cine e Memoria II. O ciclo “Cine e Memoria II”, achega ao Val Miñor os últimos traballos documentais e de investigación en materia de Memoria Histórica. Congrega directores, produtores e protagonistas dos cinco títulos que acolle o ciclo. Películas que abordan desde diferentes miradas o tema da recuperación da memoria familiar (O segredo da Frouxeira), a vida clandestina nos monte de fuxidos e guerrilleiros (O meu nome é Luis “Ferreiro”), os masacres colectivos (La Saucedá. De la Utopía al horror), a represión ás mulleres da resistencia (As silenciadas), e un documental de especial pegada na historia recente do Val Miñor, A Volta dos Nove.

26-09



Presentación do libro Álvaro Cunqueiro. Trinta poemas. Selección, introdución e comentarios, de Camiño Noia. Revisión crítica da poesía da madurez do escritor de Mondoñedo na que a profesora Noia propón unha interpretación sobre a íntima relación do autor coa súa obra. Miguel Anxo Mouriño conduce o acto de presentación da obra coa presenza da autora e de César Cunqueiro (fillo do poeta).

03-10



Unha ducia de persoas participaron nos meses de outubro e novembro no II Obradoiro literario Victoriano Taibo: “Desenvolvendo o nobelo”. Ao longo das distintas sesións a condutora, Marta Dacosta, procurou ofrecer motivos de reflexión literaria e pretextos para construír poemas e textos narrativos. Unha mostra dos mesmos foron editados como libro dixital polo IEM.

04-10



Xeira pola Serra do Galiñeiro coa ANPA e alumnos do CEIP Chano Piñeiro. Andaina na que tamén participarán mestres e familiares e cuxo obxectivo como sempre será a posta en valor do noso patrimonio. Nesta instancia a compañeira María Lemos (coordinadora destas saídas didácticas), conta coa colaboración do profesor Pablo Casal, autor de *Didáctica da Serra do Galiñeiro* (IEM, 2014).

11-10



Homenaxe Volta dos 9. O domingo 19 de outubro, ás 12:30 horas, tivo lugar unha sinxela homenaxe ao redor do monumento “Volta dos Nove”. Un ano máis, familiares, veciñas e veciños lembramos a memoria dos nove miñoráns asasinados pola represión franquista na madrugada do 15 de outubro de 1936, á altura do quilómetro 58 da estrada Baiona - Camposancos.

19-10



Homenaxe vítimas do franquismo en Sober. Carlos Méixome Quinteiro, director do Instituto de Estudos Miñoráns, participou nunha mesa redonda sobre a represión en Galicia xunto co investigador Xurxo Ayán Villa.

25-10



O profesor Xulián Maure inicia un obradoiro de Paleografía Medieval Galega co obxectivo de formar un grupo de lectores de textos medievais referidos ás terras do Val Miñor.

04-11

Ciclo de catas de viños tintos de Galicia e Portugal a cargo dos técnicos en vitivinicultura Juan Chamorro e Noelia Pérez. En cada sesión probáronse 3 viños das DO Rías Baixas, Ribeiro, Ribeira Sacra e diversas rexións de Portugal. Instancia na que participaron 15 persoas.

05-11



“Introdución á música clásica e á ópera con audicións comentadas”. Actividade matinal co musicólogo Manuel López Benito na Aula de Cultura Ponte de Rosas.

06-11

TERTULIA do IEM co Luís Villares Naveira. Seis preguntas centran este diálogo co maxistrado: Utiliza o Estado o poder dun xeito ilexítimo? Utilízanse as reformas da administración de xustiza para evitar o control xudicial sobre os outros poderes do Estado? É posible o acceso da cidadanía a unha xustiza universal, gratuíta, achegada á cidadanía e imparcial? É posible unha xustiza xusta? Como nos afectan á cidadanía as reformas xudiciais? Preténdese xustiza ao servizo da xente ou ao servizo dos outros poderes?.

07-11



Entrega do VII Premio de Poesía Victoriano Taibo - Entidade Local de Morgadáns. Nunha edición onde se acadou a participación de máis de medio centenar de obras, o xurado acordou declarar gañador da convocatoria deste ano o poemario *O caderno amarelo*, da que é autora Lara Rozados Lorenzo.

15-11

Sinatura do convenio entre a familia de Victoriano Taibo e o Instituto de Estudos Miñoráns que rexerá a custodia do fondo documental que abrangue gran cantidade de manuscritos, correspondencias con persoeiros da cultura galega, primeiras edicións das súas obras, recolleitas de vocábulos en todo o territorio, así como diversa documentación que permitirá un mellor estudo e divulgación deste persoeiro e a súa achega á cultura do país.

27-11



Inauguración da mostra fotográfica “I T I N E R A N C I A (S)”, de Santi Vega. A colección de Santi Vega vén de ser seleccionada pola Fundación AENA para o seu catálogo de fotografía 2014, no marco do Premio Nacional que outorga a institución. Licenciado en Belas Artes pola Universidade de Vigo, dende o 2012 a súa obra forma parte da galería About Art de Pontevedra. Para os miñoráns e miñorás, a figura de Santi é moi próxima pois exerceu ata hai pouco o sacerdocio fronte das igrexas parroquiais de Camos, Priegue e Parada, onde acolleu xerais e eventos organizados polo IEM no eido da difusión do patrimonio cultural.



28-11

Recollida de topónimos na parroquia de San Xoán de Panxón (Nigrán). A estudante Beatriz Pérez González comeza o traballo de campo na parroquia na procura de informantes que acheguen os nomes dos lugares desta zona do Val Miñor. A actividade desenvólvese tras a sinatura dun convenio do IEM co IES Primeiro de Marzo para a realización da formación en centros de traballo co alumnado de FP.

01-12



TERTULIA do IEM con Xurxo Souto. Dende A Coruña veu Xurxo Souto que nos regalou o seu tempo nunha TERTULIA que puido xirar arredor da música galega, ou sobre o mundo da radio pero decidiu que versase sobre o mar das nosas mil ribeiras, presentando o seu último libro *Contos do mar de Irlanda* editado por Xerais neste 2014 e que xa vai pola terceira edición.



12-12

**CATÁLOGO DE
COLABORADORES E
COLABORADORAS**

ÁLVAREZ CÁCCAMO, JOSÉ MARÍA

(Vigo, 1950)

Desde 1973 é profesor de ensino secundario en Vigo, actualmente xubilado. Actualmente reside en Vilaboa. Escritor traducido a varios idiomas e distinguido polos Premios da Crítica tanto de Galicia como de España, as súas obras chegan a todos os campos da literatura: poesía, novela, teatro, crítica literaria ou ensaio. Tamén está presente na xestión literaria como na Asociación de Escritores en Lingua Galega, no “Foro da Cultura” ou en “Esculca Observatorio para a defensa dos dereitos e as liberdades”. Participou en varios consellos de redacción como Galicia Literaria, Faro das Letras ou Grial. A súa inxente produción pode verse na páxina da AELG: <http://www.aelg.org/centro-documentacion/autores-as/xose-maria-alvarez-caccamo>.

CHAO REGO, RAMÓN

(Vilalba, 1935)

Xornalista, escritor e músico, emigrou a Francia en 1956 onde foi responsable en Radio Francia Internacional da emisións en galego e xefe de servizo para América Latina. É colaborador dos xornais *Le Monde* e *Le Monde Diplomatique*. En 1991 foi nomeado “Cabaleiro das Artes e das Letras” polo Goberno de Francia en premio ao seu traballo na prensa e na televisión francesa. É irmán do escritor galego Xosé Chao Rego (1932-2015) e pai do cantante Manu Chao. Autor de obras

como *Après Franco, l’Espagne* (1975), *El lago de Como* (1982), *Mano negra* en Colombia (1994) ou *O camiño de Prisciliano* (1999). En 1985 creou o “Premio de Novela Curta Juan Rulfo”.

DACOSTA ALONSO, MARTA

(Vigo, 1966)

Licenciada en Filoloxía Galega pola Universidade de Santiago, realiza a tese de licenciatura sobre sintaxe do galego medieval (estruturas coordinadas). Publica artigos sobre sintaxe das cantigas, toponimia costeira, confección de vocabularios da caza e da pesca e reseñas sobre literatura en *Cadernos da Lingua Galega*, *Eubalaena*, *Diario 16*, *A Peneira* e *A festa da palabra silenciada*. Autora da guía de lectura X. L. Méndez Ferrín, *Con pólvora e magnolias*. Coautora dos libros de texto de Bacharelato (Lingua Galega) de *A Nosa Terra* e colaboradora do seu semanario. Como poeta ten publicados cinco libros e recibiu varios premios literarios, entre os que cabe citar o González Garcés (1995) ou o Martín Códax (1998). É membro da directiva da Asociación de Escritores en Lingua Galega. Dende 1998 reside no Val Miñor. É Profesora de Lingua e Literatura Galega no IES de Tomiño.

GOCE, LULA

(Baiona, 1976)

Creceu entre aires salobres, morriña, percebes e poalla. Aos 18 anos mudouse a Sala-

manca onde se licenciou en Belas Artes, na especialidade de pintura.

Tras vivir uns anos en Barcelona, onde continúa os seus estudos como artista visual e estuda Deseño Gráfico na BAU e ilustración na Escola de la Dona, realiza un Master e un Doutoramento de creación artística na Universidade de Barcelona, así como varios cursos en centros de produción artística como Hangar Barcelona ou Matadero Madrid. En 2011 retorna a Galicia, a súa terra natal, onde establece a súa base de operacións.

Durante este tempo participou en festivais de arte e exposicións, colectivas e individuais, arredor do mundo. Tamén en intervencións en centros de arte en territorio nacional, como a Casa das Conchas en Salamanca, Matadero en Madrid, o Centro de Arte Santa Mónica en Barcelona, Miquel Casablanca ou o CCCB, tamén en Barcelona, ou internacionais, como o Museo Diego Rivera en Guanajuato (México), ou o MARCO, museo de arte contemporánea, en Monterrey, México. DDR projects Gallery en Long Beach, LA. ou Inoperable Gallery en Viena. Realizou murais de gran formato en diferentes partes do mundo, como Monterrey, Barcelona, Madrid, Coimbra, Vigo, Viena, Bélxica,...

Gañou premios como o Novos Valores'11, bolsas de produción e taller, como A Escocesa en Barcelona, o Premio Talens 2002, Premio San Marcos 01 e o terceiro Premio da Fundación Araguaney. Tamén foi selecciona-

da en numerosos certames de Arte, como o BAC en Barcelona, a Nit Casm ou recentemente NWW, North West Walls en Bélxica, comisariada por Arne Quince.

O seu traballo e a súa vida sempre estiveron vinculadas á arte, traballando como deseñadora gráfica ou realizando colaboracións e producións con asociacións como a AAVC de Cataluña, o festival LOOP de Barcelona, ou proxectos didácticos para centros de arte, como a Fundación Barrié en Vigo. Comisariou proxectos artísticos como Crat Art en Caminal, Barcelona. E traballou como ilustradora en revistas como Esquire Magazine. Foi profesora de Ilustración e deseño gráfico na Universidade ESERP en Barcelona, ou na escola universitaria Felicidad Dulce. Tamén traballou na industria do cinema colaborando con algúns dos máis importantes Directores de Arte da escena do cinema español, como Antxón Gómez ou Marta Villar.

O seu traballo é polifacético, movéndose entre a intervención, a instalación e o debuxo, en gran medida definido pola economía de medios e o uso da liña sobre fondos brancos, con atmosferas asépticas, onde os personaxes e elementos flotan en ambientes case oníricos. Noutros, a incursión da cor toma toda a importancia sobre certos elementos que conviven coa liña. Actualmente o seu traballo está destacando na intervención mural de gran formato en medianeiras de cidades e paredes do espazo público.

GARCÍA MARTÍNEZ, XOSÉ RAMÓN

(Pontevedra, 1950)

Licenciado en Ciencias Biolóxicas pola USC. Catedrático xubilado de I.E.M., vive no val Miñor desde 2002. Ademais de publicar diversos artigos de contido pedagóxico participou na redacción dos primeiros libros de texto de Ciencias Naturais para 1º e 3º do vello BUP (os primeiros textos para este nivel feitos para Galiza e desde Galiza). Só ou en compañía doutros publicou unha trintena de artigos sobre taxonomía e coroloxía de plantas galegas. Resumo destas investigacións son os libros Pequena Flora de Galicia (1979), Guía das plantas con flores de Galicia (1990) e Guía das plantas de Galicia (2008).

Desde a súa incorporación ao IEM é coordinador de Xeiras e membro da Xunta de Goberno. É premio "ANTÓN LOSADA DIEGUEZ", VII Edición, 1992.

LOPEZ FERNANDEZ, ALFREDO (TOKIO)

(Vigo, 1964)

Doutor en Bioloxía pola USC, cetólogo e debuxante especializado en ilustración científica. Participou en varios volumes da Colección Fauna Ibérica (Museo Nacional de Ciencias Naturales, CSIC), sendo o ilustrador da primeira descrición da especie *Vulcanoptopus hydrothermalis*. Participou tamén en *A Natureza ameazada* e o *Atlas de vertebrados de Galicia* (Consello da Cultura) ou o *Vocabu-*

lario das Ciencias Naturais da Xunta de Galicia. Responsábel da Guía de identificación de cetáceos e outros materiais divulgativos da CEMMA. Ilustrou flora africana para o Departamento de Botánica de Farmacia (USC). Actualmente participa en proxectos de Educación Ambiental e Divulgación Científica na Universidade de Aveiro.

Colaborador do *Sermos Galiza* e autor das *Bandas Deseñadas: Cabana de Balieiros e A causa do crime* (Demos Ed.).

LORENZO, FINO

(Baiona, 1962)

Artista plástico e ilustrador. Ven expoñendo o seu traballo desde o ano 1987. Como ilustrador publicou máis de trinta títulos, dos que compoñen *Ondas de verde e azul*, Edicións Xerais. Vigo. 1994. *Iría e a lua*, Edicións Xerais. Vigo. 1997. *Os nosos versos*. Antoloxía poética. Anaya. Madrid. 1997. *Cuentos de Grimm*, Anaya. Madrid. 1998. *Contos maravillosos III*, Edicións Xerais. Vigo. 1999. *Mermelada de fresa*, Anaya. Madrid. 2001 (I Premio Certámen Internacional de Álbum ilustrado Ciudad de Alicante, 2001) *Pequena mitoloxía de Galicia*, Edicións Xerais. Vigo. 2001. *Lorenzo Varela*. Biografía e antoloxía, Edicións Xerais. Vigo. 2005. *Adiviñanceiro popular galego*, Edicións Xerais. Vigo. 2007. *A vida secreta de María Mariño*, Edicións Xerais. Vigo. 2007. *Palabras brancas*, Edicións Xerais. Vigo. 2008. *Bolboretas no papel*,

Tambre. Vigo. 2008. Biblioteca Edgar A. Poe. Contos. (Catro volúmenes). Cumio. Pontevedra. 2009. Ao pé da Laxa da Moa, Edicions Xerais. Vigo. 2010. O gato con botas. Cumio. Pontevedra. 2010. Recendos de aire sonoro, Edicions Xerais. Vigo. 2011. As redes de Inés, Edicións Xerais. Vigo. 2014.

MANSO DE LA TORRE, XILBERTE

(Ourense, 1958)

Realizou os primeiros estudos e o bacharelato no Colexio Cardeal Cisneros de Ourense, onde era director Xaquín Lorenzo Fernández “Xocas”, que deixou nel unha fonda influencia. Licenciado en Filosofía e Ciencias da Educación, especialidade de Psicoloxía, pola Universidade de Santiago de Compostela. Profesor no ensino secundario no IES Escolas Proval de Nigrán noutra das especialidades as que lle dedicou unha parte importante da súa vida, a Educación Física e o deporte. Adestrador de varias modalidades deportivas, dirixiu Escolas deportivas e Clubs de Ourense e Vigo no deporte do Hockei Herba, nos que ligou, hai xa trinta anos, a Psicoloxía ao deporte, por aqueles tempos algo novo no noso país. Ten participado no asociacionismo veciñal ourensán. Retirado do deporte competitivo, participa no asociacionismo cultural dende a xunta do goberno do IEM e das seccións Arqueoloxía, Etnografía e Ciencias Naturais. Reside en Panxón, Nigrán.

MAURE RIVAS, XULIÁN

(Vigo, 1941)

Doutor en Filosofía e Letras. Foi profesor de Lingua e Literatura castelás no IES “Val Miñor” de Nigrán do que foi director durante varios anos. Presidiu a Asociación de Tradutores Galegos (ATG), onde dirixiu a Biblioteca Virtual *www.bivir.com*, promovida por el no ano 2000. Foi fundador de Edicións Xerais de Galicia (1978-1983); primeiro Subdirector Xeral do Libro, Bibliotecas e Patrimonio documental da Xunta de Galicia (1983-1984). Publicou diversos estudos, en revistas especializadas, sobre o mundo editorial galego e sobre os problemas da lingua escrita; entre outros *Galicia sen libros. Informe sobre o libro galego* (1987), e a súa tese doutoral *Para unha escriptoloxía da lingua galega*.

Reside dende hai tres décadas en Nigrán. É membro da Xunta de Goberno do Instituto de Estudos Miñoráns.

NAVAZA BLANCO, GONZALO

(Lalín, 1957)

Escritor, tradutor, estudoso da toponimia, actor de teatro e profesor na Facultade de Filoloxía da Universidade de Vigo. Doutor en filoloxía coa tese *Fitotoponimia galega*, de recente publicación.

Actualmente vive en Peitieiros (Gondomar). Como literato destacan a *Fábrica Íntima*, *Erros e Tánatos*, *Libra*, *A torre da derrotA*

(poemario en versos palíndromos), Santos e defuntos e Elucidario. En 1997 tivo un grave accidente automobilístico, co trauma do accidente aínda fresco na retina e na mente, recibiu un premio do Arcebispo San Clemente, polo seu libro Erros e tánatos. Outros premios que gañou foron o Premio Martín Códax (Libra, 2000), o Premio da Crítica Española (Fábrica Íntima, 1991 e Libra, 2000), Premio Eusebio Lorenzo Baleirón (Fábrica Íntima, 1991).

Traduciu grandes obras e éxitos de vendas ao galego, como por exemplo, A chamada da selva de Jack London. Traduciu tamén obras de Georges Perec e Robert Graves. Recibiu o Premio Ramón Cabanillas de traducción literaria en 1989 pola súa versión para o galego de O can dos Baskerville de Conan Doyle. Dirixiu a elaboración dos dicionarios de galego da editorial Xerais no ano 1988, chegando a crear o máis vendido da historia do galego (O pequeno Xerais). Como docente, impartiu cursos de galego para emigrantes en Basilea e de lingua e literatura galegas en Salvador na Universidade Federal da Bahia, (Brasil).

Lexicógrafo e especialista en toponimia e antroponimia, é membro da comisión de Toponimia da Xunta de Galicia. Participou no recente II Congreso de Onomástica e preside a Asociación Galega de Onomástica.

Como internauta, é o autor dun magnífico website titulado E TI O NAVÍO NA NOI-

VA NOITE, unha páxina chea de literatura, creación e bo humor. Nel poderás encontrar o Panteón de Lalinenses Ilustres, a sorprendente sección de Palíndromos (palabra ou texto que se le igual de atrás para adiante e de diante para atrás), gozar dos seus últimos traballos narrativos e consultar unha sección literaria, “Furabolos”, constantemente actualizada polo autor, que achega links ás obras e autores máis importantes da literatura mundial, incluíndo linguas, ademais do galego, como o inglés, francés, portugués, catalán, alemán, castelán, etc...

PERALTA TECHERA, ÁLVARO AGUSTÍN

(Montevideo, 1964)

Xornalista. Redactor do portal valminor.info (AMEGA). Documentalista. Director e guionista do filme “Es esa foto” (Uruguai, 2008). Membro colaborador da Radio Comunitaria Piratona, FM 106.1 Vigo. Membro e colaborador do Instituto de Estudos Miñoráns.

PEREIRA, NATALIA JORGE

(Torrón, Tomiño, 1982)

Licenciada en Historia pola Universidade de Santiago de Compostela. Compaxina o seu traballo como investigadora coa súa dedicación á política local. Nos últimos anos tense centrado de xeito exclusivo na historia microterritorial con achegas sobre a emigración, o agrarismo e as relacións transfronteirizas na primeira metade do século XX.

As formas de comportamento campesiño, a transmisión da memoria e as relacións sociais no mundo rural son parcelas da historia centrais nos seus traballos. As súas análises beben directamente da antropoloxía e da socioloxía a través das cales busca desentrañar o devir da historia.

Actualmente prepara o Tralaballo Fin de Máster sobre o contrabando en Tomiño.

PEREIRA MENAUT, XERARDO

(Compostela 1946 - 2015)

Estudou Filosofía e Letras na Universidade de Valencia, doutorouse na Universidade de Barcelona, comezando a súa actividade docente, como profesor numerario, na Universidade de Valencia e ampliando a súa formación en Alemaña, como Bolseiro Humboldt na Universidade de Heidelberg. Menaut foi despois profesor Agregado na Universidade de Oviedo e, no ano 1980, pasa a formar parte do cadro de persoal docente e investigador da Universidade de Santiago, tamén como profesor Agregado, para acceder en 1983 á Cátedra de Historia Antiga.

Participou e dirixiu numerosos proxectos de investigación, entre os que destaca A Economía Política dos Romanos (1993-2003). Nos últimos anos a preocupación de Xerardo Pereira polo estudo e a conservación do territorio era constante, como pode verse na súa *La tierra y los hombres. Paisaje político, paisaje histórico*. Era un loitador contra o feísmo e

contra a destrución da paisaxe que -segundo opinaba- “era a destrución da identidade do país”.

O máis importante da súa obra pode verse consultando Dialnet en <http://dialnet.unirioja.es/servlet/autor?codigo=104140>.

RATEL, ANXO

(Baiona, 1984)

Cursou estudos de Filoloxía Galega na Universidade de Vigo. Deuse a coñecer como poeta na propia universidade sendo gañador do segundo premio de poesía no 2008 co poemario *Tempo de andrómenas*; do primeiro premio no 2009 co poemario *Quizás* no infortunio, que se fai eco das desfeitas urbanísticas e culturais da vila de Baiona; e do segundo premio no 2011 pola obra *A contrafío*, conxunto de poemas dedicados aos palmeiros no conflito de principios dos noventa. Foi, ademais, premio de poesía no 2009 da asociación cultural Rosalía de Castro de Cornellá polo poema titulado *A última ecolalia do Ferreiro do Burgho*, onde, en primeira persoa, fala un dos asasinados na Volta dos Nove.

REY CASTELAO, OFELIA

(A Estrada, 1956)

Estudou Xeografía e Historia na Universidade de Santiago de Compostela, titulación na que obtivo Premio Extraordinario de Licenciatura primeiro e de Doutoramento despois; actualmente é catedrática de Historia Moder-

na na Facultade de Xeografía e Historia desta universidade dende 2002. Foi directora da revista Obradoiro de Historia Moderna (1990-2005), responsable para a Europa Mediterránea da International Commision of Historical Demography, e directora de estudos na École des Hautes Études en Sciences Sociales en París nos anos 2004 e 2005. É enormemente prolífica na publicación de ensaios individual ou colectivamente, en castelán, galego e francés, así como en relatorios, conferencias, colaboracións en revistas, dirección de teses, de proxectos de investigación, etc. A Secretaría de Igualdade da Xunta de Galicia outorgoulle en 2011 o Premio María Josefa Wonenburger de Investigación.

RODRÍGUEZ GONZÁLEZ, AFONSO

(Vigo, 1968)

Técnico Superior en Organización e Xestión de Recursos Naturais e Paisaxísticos. Actualmente está a cursar o Ciclo Superior de Educación e Control Ambiental.

Entre outras ocupacións, ten exercido como educador ambiental e guía de interpretación do patrimonio, auxiliar en escavacións arqueolóxicas, e traballador forestal en diversas empresas e comunidades de montes. Actualmente compaxina o traballo de monitor de natureza co de bombeiro forestal no Plan de Defensa contra Incendios forestais de Galicia. Autor do libro Plantas medicinais de Galiza, con M. Castro, V. Gómez e C. Silvar (2008).

Colaborou asimesmo co Colectivo Espeleolóxico Maúxo noutras publicacións de carácter local centradas no Val Miñor e espazos próximos, tratando aspectos relacionados co medio ambiente e a tradición oral: Historia de Chandebrito (1997), O Folón e outras covas do sur de Vigo (2004) e As covas de Vincios (2005). Como técnico de campo elaborou recentemente o Mapa toponímico da parroquia de Candeán, Vigo (2014).

Namorado do Val Miñor e das serras que o circundan, é membro da Plataforma pola Protección da Serra do Galiñeiro.

RODRÍGUEZ LEMOS, ANXO

(Baiona, 1994)

Estudante de Historia na Universidade de Santiago de Compostela e membro do IEM dende os seus 15 anos, idade á que comeza a recoller a toponimia na súa parroquia natal. Ten sido contratado polo Concello de Vigo para impartir obradoiros e realizar recollida dos nomes de lugar así como polo Concello de Gondomar nos últimos anos. Como investigador, estuda a vila de Baiona e a súa Xurisdición Real en diferentes arquivos do país

VALVERDE ALONSO, ANTONIO

(Vigo, 1934)

Licenciado en Dereito pola USC. A súa familia estivo sempre vinculada ao Val Miñor e tiña casa na Ramallosa onde pasaba os veráns.

Traballou sempre nos negocios familiares e estudou Dereito por libre. Foi un dos impulsores do primeiro cine club de Vigo que, posteriormente, baixo a dirección de Alonso Amat pasou a denominarse “Cine Club de Vigo”.

En 1972 trasládase a Madrid para traballar na empresa familiar de elaboración de vidro. Despois faino nunha fábrica de produtos plásticos e dende ela impulsa a Asociación de Transformadores de Plástico de Madrid da que foi Secretario Xeral. Baixo a súa dirección a Asociación estenderase ás dúas comunidades de Castela. En 1983 fúndase a Federación Nacional de Transformadores de Plástico e simultanea o cargo de Secretario Xeral co de director da revista Fetraplast ata a súa xubilación.

Ten a gala coñecer Galicia como a palma da man e nunca deixou de pasar no noso país o verán e as datas máis sinaladas. Na actualidade vive de a cabalo entre Madrid e Santa Cristina da Ramallosa. Gañou o VI Premio de xornalismo Nano Cambeiro pola súa serie de relatos *Cruceiro de San Campio*.

